

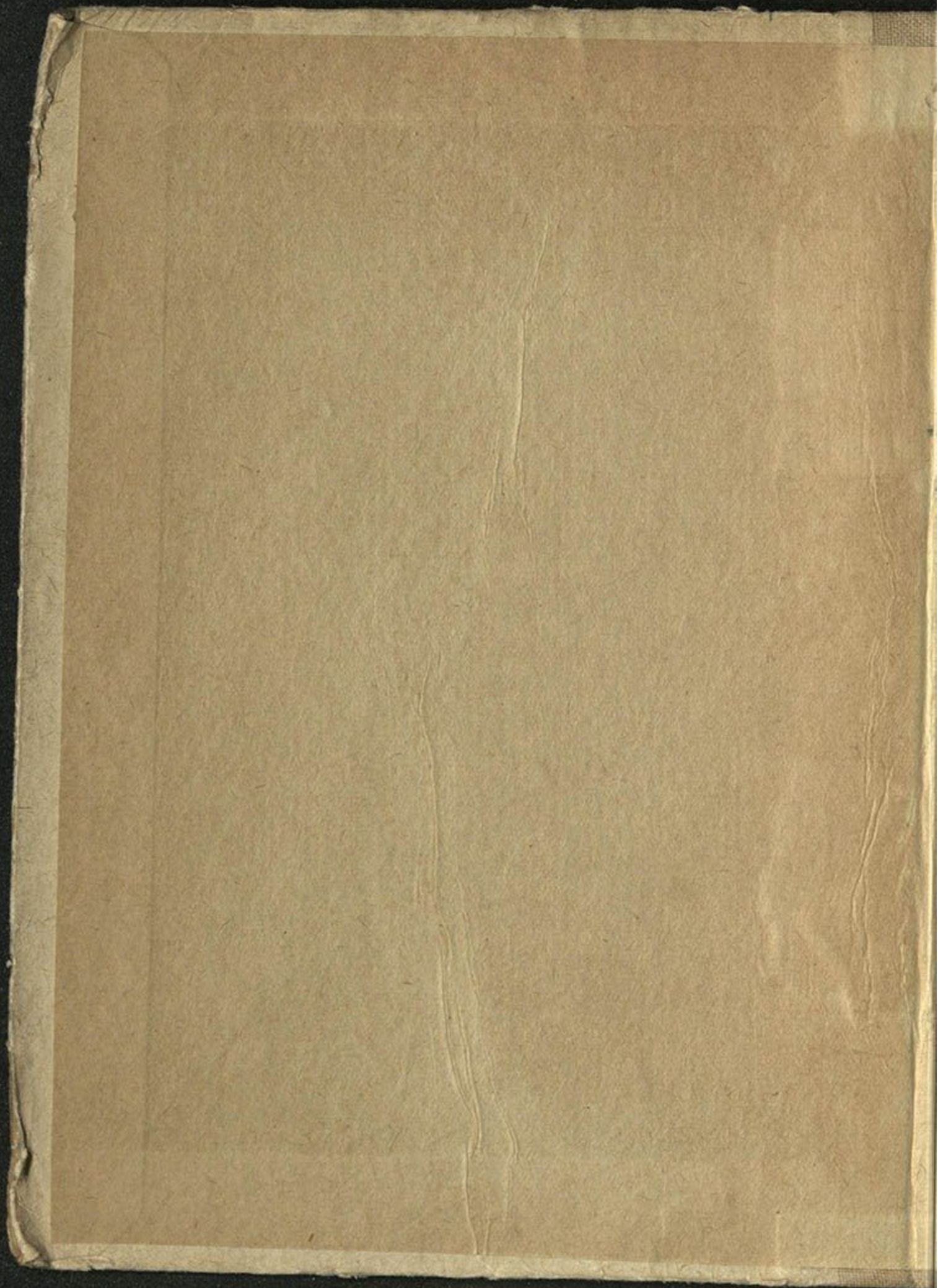
№ 201 Ба 12.489

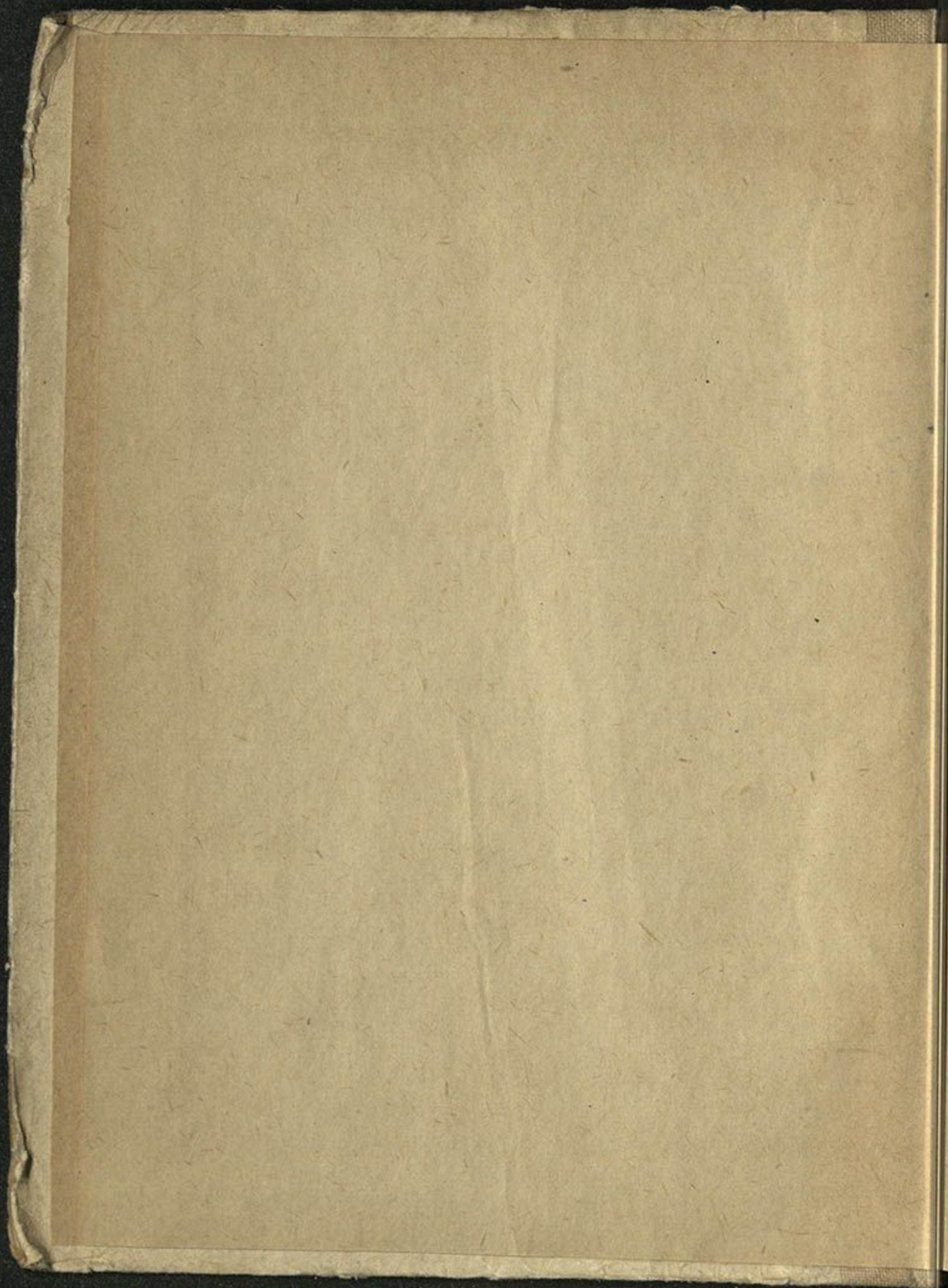
КУЗЬМА ЧОРНЫ

ЛЮБА
ЛУК'ЯНСКАЯ

Д В Б • МЕНСК • 1937

Ба 8

Ба 12489

~~20758~~

БССР

КУЗЬМА ЧОРНЫ

Ба 12489

ЛЮБА ЛУК'ЯНСКАЯ

1981 г.

Бел. едзек
1994 г. М

N20 $\frac{103}{2}$

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА
МЕНСК 1937

0

ГЛБ Уз.

Рэдактар *М. Дашкевіч*
Тэхрэдактар *Абрамава*

Карэктар *Сечэйка*
Адк. кар. друк. *Л. Кучынская*

Здана ў друк. 29/III—37 г. Падпісана да друку 30/X—37 г.
Аб'ём $5\frac{3}{4}$ друк. арк. Папера $72 \times 105\frac{1}{32}$. Тыраж 12.000 экз.
Знакаў у друкав. арк. 57.000. Уп. Галоўлітбела № 184.
Зак. № 1828. Зак. ДБВ № 104.

„Палесдрук“, Гомель, Совецкая, 1.

25. 11. 2009

Вэня Шпулькевіч быў родам з Камароўкі. Цяпер гэты менскі квартал ці, праўдзівей сказаць, кварталы зменьваюць сваё аблічча. Тады-ж, калі Вэня Шпулькевіч лёгка насіў на сваіх плячах першае сваё юнацтва, гэта сапраўды была Камароўка. Тут нават не „тракціры“ былі, а карчмы. Карчма—вядома, што гэта за ўстанова такая. Само певетра, якое тут стаяла, спрыяла таму, што чалавечая душа абгортвалася карой фальшы і дробнай хітрасці. У тых людзей, якія тут жылі, і ў тых, што тут бывалі, размах жыцця быў вераб'іны. Такая была і хітрасць. Чулы чалавек яе мог бачыць навывёт. Але справа ў тым, што на гэты вераб'іны маштаб мералася не толькі ўкрадзеная дошка з агарожы якой-небудзь тагачаснай менскай фабрыкі ці завода, але і ўсё чалавечае жыццё. Быццё вызначае свядомасць кожнаму, а ён, гэты „кожны“ з тубыльцаў нашай планеты, живе ці жыў на свеце, а значыцца, мае справу з такой вялікай штукай, як само жыццё. Такім парадкам не дзіва, што часамі і пад вераб'інай хітрасцю камянела гадаўскае сэрца, якое магло абязвечыць свайго, скажам, блізкага навек.

От што вядома пра самыя першыя маладыя гады Вэні Шпулькевіча. Ён зваўся Іван, але бацька яго не выгаварваў чыста некаторых гукаў і замест „Ваня (Ванька)“ у яго выходзіла „Вэня (Вэнька)“. Так яно і пайшло назаўсёды. Вэня Шпулькевіч тупаў сваімі ўвішнымі нагамі па ўсім тагачасным Менску, а найбольш цёрся на Нямізе і „таўкучках“ і жыў добра. Ад каракулевага каўняра яго шыкарнага паліта заўсёды пахла духамі. Дарагі каракуль і добрыя духі, вядома, могуць быць у дружбе, але што-ж калі над гэтым пахучым каўняром узвышаўся застылы, здаецца без аніводнай рысы на сабе, твар з валовымі вачыма. Вельмі можа быць, што гэта была маска, каб схваць душу, у якой—хто ведае, што там кішэла і варочалася! Калі так, то Вэня Шпулькевіч быў добры актор.

У канцы імперыялістычнай вайны Вэня Шпулькевіч знайшоў сабе талент: ён ад’ехаў з Менска кілометраў за сто і там астаўся на службу да свінога купца Хурса, які браў падрады ад казны на пастаўку ў армію свіных туш. Вэня, як толькі ўбачыў Хурса і пагаварыў з ім, пачаў старацца быць падобным да яго. Вэнева душа паставіла перад сабой Хурса як самы закончаны ідэал. Ён перавяў яго словы і прыказкі, таксама, як і той, пачаў нізка стрыгчы, а часамі і галіць галаву, запусціў вусікі і падтуліў адно плячо. Усё гэта было як-бы і так, але не гэтак. Чарнявы Хурс быў рухавы, бялявы Вэня адразу стаў падобны на падпёрты знізу нагамі мяшок. Падстрыжаныя хурсавы вусы чарнявілі яго губу, і толькі, у Вэні-ж вусікі звісалі ўніз бялявымі і вострымі кончыкамі. Вэня стаў хурсавым агентам і пачаў ездзіць па вёсках, вынюхваючы свіней. Ён напрактыкаваўся на свіной і перакупшчыцкай справе, і так застала яго рэвалюцыя, якую ён прывітаў, гледзячы на

людзей, і нават раз выказаўся, што рэволюцыя добра таму, што яна супроць Хурса. „Я на яго стараўся, а ён гроб сабе ў кішэні. Што, не праўда?“

— То чаму ты сабе не стараўся, а Хурсу?—абазваўся нейкі скептык.

— А дзе ў мяне той капітал!—з выглядам няшчаснага пролетарыя адказаў Вэня Шпулькевіч.— Каб у мяне была вялікая кішэня, то я-б тады ого!

Ён вярнуўся ў Менск і быў тут на адным месцы да польскай акупацыі, а тады адразу стаў сальнікам. Набыў ён добрага каня з маляванымі драбінкамі і ад'язджаў купляць затанна свінні часта вёрст за пяцьдзесят і больш ад Менска. Адноўчы ён ехаў па даволі лясістай мясцовасці. Паўз самую дарогу было снежнае поле, а крыху наводдалек, паабапал дарогі, стаяў хвойны лес. Было ціха і блізка да вечара. Конь ішоў паволі, і Вэня ўсмак курыў сабе сігарэту. Ён праехаў ужо вялікую дарогу і тут дзе-небудзь павінен быў спыніцца—і нанач і, самае важнае, апытаць пару кормных свіней. Тут у глушы, далёка ад чыгункі, цана на свінні была нізкая. Вэня весела пра гэта раздумаў і меркаваў—ці ехаць проста ў вялікую вёску (мясцовасць ён ведаў, ён тут быў ужо некалькі раз), ці заехаць на край лесу да чалавека, у якога ён часамі падначоўваў, бываючы тут. Неўзабаве ён пачаў заўважаць, што далёка наперадзе раскалыхваюцца ў павольнай хадзе дзве чалавечыя постаці. Ён пагнаў каня і дагнаў людзей.

Адзін быў стары, другі малады. Маладому было год дзевятнаццаць. Стары быў высокага росту, тонкі. Вельмі доўгімі сваімі нагамі ён рабіў малыя крокі, ішоў быццам спацырам, а малады ішоў на поўную сваю хадку; так яны ўвесь час і ішлі поплич. Стары быў у валенках, у чорных сукон-

ных штанах і кароткім кажущку з раменнай пад-
пяразкай на ім. Кажушок на хлопцу быў пацяг-
нен зялёным сукном, а каўнер у ім—з чорнага
коціка. Гэта было вельмі падобна на франтаўство.
Стары вёс за плячыма маленькі куфэрак, малады—
дзе сталярскія пілкі і дзве сякеры. Дагнаўшы гэ-
тых людзей, Вэня пусціў каня паволі, злез з са-
ней і дастаў з кішэні партабак з сiгарэтамі.
З выглядам чалавека, звыклага да ўсялякіх су-
стрэч, высокі стары на-хаду ўзяў з працягненага
яму партабака сiгарэту і неўзаметку міргнуў
хлопцу: „бяры, чаго марудзіш!“ Малады адразу
хапіў сiгарэту, пстрыкнуў моднай тады машын-
кай і даў усім агню. Вэня і не заўважыў, як хло-
пец так шпарка выхапіў машынку з кішэні. Та-
кая спрытнасць спадабалася яму. Адразу ён ад-
чуў сябе на кароткай назе з гэтым хлопцам.

— Здалёк?—запытаў Вэня Шпулькевіч.

— Не,—адказаў хлопец.

Конь пайшоў наперадзе, яны ўсе ўтрох ззаду,
поплеч. Стары павярнуў галаву і пільна паглядзеў
на Вэню, быццам распазнаючы, што за натура ў гэ-
тага чалавека і ці не лепш перад ім памаўчаць. Ад-
нак мусіць нічога падазронага для сябе на вэне-
вым твары ён не заўважыў, бо падаў голас:

— Ідзем не здалёку, а самі то мы здалёк.

„Сукін сын,—падумаў Вэня Шпулькевіч,—ужо
загаварвае, хоча на сані сесці“.

— Адкуль-жа вы?—запытаў ён.

— З Менска,—адказаў стары.

— Чаго-ж вы, так далёка зайшлі?

— А мы ўжо дома месяцаў два не былі, усё
ходзім.

— Чаго?

— Мы стальмахі.

— Гэта сын?

— Сын.

— Работы хапае?

— Чаму не. Там хутары (кіўнуў направа), то мы чатыры малатарні паправілі, а цяпер вунь за ляском будзе вёска, зараз прыедзем, то ўжо на дзён дванаццаць, калі не на ўсе пятнаццаць, астацца там трэба будзе.

— Чаго?

— Млын райманціраваць. Пазаўчора гаспадар прыезджаў. Казаў залушчан вельмі млын; тое—паправіць, тое—новае зрабіць... Дзе вы такіх цыгарак дасталі? Пасля тутэйшага расляку...

— Сігарэты менскія.

— У Менску былі?

— Я сам менскі.

— А-а-а, дык-жа свой чалавек. Ну, што там чуваць? Млын зробім і трэба будзе дадому падацца. Адкуль вы там?

— З Камароўкі.

— Я там многіх ведаю. Калі крыўды не будзе залішне, то як-жа самых прозвішча?

Вэня памаўчаў хвілін напэўна тры, пакуль адказаў:

— Шпулькевіч.

— Там ёсць Шпулькевіч, што рамізніцкую біржу як-бы трымаў.

— Мой бацька.

— Ведаю, а як-жа. Толькі што не знаём, а ведаю. У твар ведаю, колькі разоў паказвалі мне.

— Хто паказваў?

— Ну, значыцца, што яго ведаюць каторыя. Правасвяшчэнны Мелкасядзех служыць, а ён пры свечках стаіць. У саборы і паказвалі. Я чалавек такі, што маё рамяство ў горадзе вялікай славы, сказаць, не мае, а вашага айца... Яго павінны ўсе ведаць.

— А як ваша прозвішча?

— Ян Стафанковіч.

Куфэрак і пілы з сякерамі ўжо ляжалі ў санях.

— Не чуў вас у Менску.

— Дзе-ж вы маглі чуць! Гаворка!

Стафанковіч ужо сядзеў у санным перадзе, падмошчваў выгадней пад сябе салому і падміргваў хлопцу. Сеў і той, а пасля ўжо і Шпулькевіч. Ён пачаў абмацваць грунт:

— Як тут з свіннямі, затанна можна купіць?

— Як сказаць, свінні ў людзей ёсць.

— Цана?

— Схаднейшая, як у Менску. Маеце інтэрас?

— Хачу купіць пару.

— Ёсць, ёсць па людзях. На хутарах правілі малатарні, то па хлявах стогнуць. Да Менска везці далёка, вёрст больш за пяцьдзесят.

Мінулі дробны лес, і перад імі зачарнела вёска. Стафанковіч запытаў млынара. Спыніліся каля хаты. Стафанковіч пайшоў у двор. Неўзабаве вышаў назад на вуліцу і міргнуў Вэню:

— У гаспадара два япрукі на продаж. Заязджайце ў двор; таргуйцеся, дорага не давайце. Спусціць, чорт яго не возьме.

Пакуль Вэня ставіў у двары каня, Стафанковіч гаварыў з гаспадаром:

— Танна не аддавайце, загарадзіце цану як належыць, з пустымі санямі назад у Менск, бліжкі свет, не паедзе. Яго бацька рамізніцкую біржу трымаў... Раймонт пачнем заўтра зранку, так як гаварылі, харч ваш тры разы на дзень. Павэдлук харча пойдзе работа.

Праз поўгадзіны зусім змеркла. Усе сядзелі ў гаспадарскай кухні за сталом. Белавусы млынар, бесперапынна вышчараючы чорныя зубы, таргаваліся з Вэнем—той купляў адразу два япрукі.

Палілася печ (нанач браўся мароз); у печы скварылася свежына. Гаспадар, не спускаючы вачэй з Вэні, кроіў хлеб. Стары Стафанковіч цягнуў у раздзьмутыя ноздры пах смажаніны. Сын-жа яго меў іншы занятак.

Каля печы стаяла істота, якая сваім выглядам магла здэвіць кожнага. Гэта было зборышча рознакаляровых лахманаў. На падлозе відны былі лапці, вышэй—тоўста накручаныя анучы, пераціснутыя тонкімі вераўчанымі аборамамі. Далей—штосьці, падобнае ні то на спадніцу, ні то на мяшок, у якім распаролі канец і ў які ўлез чалавек. Мяшок гэты быў зроблен з усялякіх кавалкаў—і суконных, і паркалёвых, і чорных, і белых. Усё гэта было пасшывана суравымі ніткамі, шво скрозь было буйнае, раскідзістае. Відаць было адразу: тут абсалютна не думалі аб зграбнасці, а толькі аб неабходнасці. Яшчэ вышэй было штосьці падобнае да цёплай вопраткі. Рэшткі чорнага корту яшчэ сям-там захаваліся, скрозь-жа вісела сфастрыгованая кудзеля, тырчэла камякамі, гузамі, гарбамі. Гэтае хараство было падперазана нечым брудным і раскудзеленым. Цяжка было ўявіць, што ў гэтых строях можа быць хоць якая чалавечая зграбнасць. Ніякай формы чалавечага цела тут заўважыць нельга было, і нават калі пачаць уяўляць яго лініі, то яны няйначай выклікалі-б да сябе агіднасць: такім брудным страхоццем павявала ад усяго таго, пад чым яны хаваліся. Можна было гэтыя лахманы начапіць на бервяно, на кій, на пень, на самы дасканалы твор скульптурнага мастацтва, на самую найпрыгажэйшую жанчыну—поспех быў бы той самы, што і цяпер, зграбнасць была-б адна і тая-ж. Пілавінне, павуцінне, мучны пыл і пыл драўлянай трухліны—усяго было поўна на швах, на рубцах, на фалдах. Тое-ж самае было і на броне

лай хустачцы, завязанай на галаве. Галава ўсё-ж такі мела сваю форму. З-пад хусткі выбіваліся растрапаня валасы цёмнага колеру. Яны былі такія густыя, што ссоўвалі хустку назад.

Гэта была жанчына. Яна рыхтавала вячэру. З яе не зводзіў вачэй малады Стафанковіч. Глядзець на яе ён пачаў з таго моманту, калі першы раз убачыў, як яна павярнулася тварам на хату. Кожны мог жахнуцца ад кантрасу паміж гэтым тварам і бясформеным зборышчам трантаў, пад якімі нялёгка было ўявіць чалавека. Гэта быў белы, паружавелы пры агні твар, з самымі тонкімі рысамі; высокі лоб і вялікія чорныя вочы, глянуўшы ў якія нельга было не занядаць у думках і ўяўленнях і лахманы, і бруд. Твар быў малады, дзяўчыне гэтай нельга было даць больш восемнаццаці год.

Трэба думаць, што Стафанковіч не вельмі ўзяў на ўвагу прыгажосць гэтага твара. Нават можна быць упэўненым, што дзявочы твар узбудзіў у яго цікаўнасць да такіх акалічнасцей: раз выявілася, што гэтая істота ёсць жанчына, ды яшчэ маладая і прыгожая, то, значыцца, яна такая і астаецца, не гледзячы на лахманы. Даволі толькі скінуць іх з яе, і яна адразу стане такая, якая ёсць. І ён ужо больш ні разу не глянуў на дзяўчынін твар, хоць яна некалькі разоў і абварачвалася на хату. Ён шукаў такога месца, адкуль быў-бы які-небудзь намёк на тое, што хавала пад сабой гэтая агідная адзежа. Яго позірк раптоўна ўпіўся ў дзяўчыніну нагу: у адным месцы абора разбэрсалася, анучы аб'ехалі ўніз і вызначылася форма нагі. Вэня Шпулькевіч, таргуючыся з гаспадаром аб двух япруках, таксама пачаў раз-поразу кідаць вокам на дзяўчыну, як толькі заўважыў, што гэта зусім не якое-небудзь увасабленне згорбленай старасці і калецтва.

Быў момант, калі Вэня зірнуў на Стафанковічка, той не адрываў вачэй ад выбранага ім пункту. Вэня ўсміхнуўся. Усмешку гэтую Стафанковіч як-бы адчуў на сабе. Ён перавёў вочы на вэняў твар і ўбачыў на ім пячаць тых самых думак, якімі быў апанаван цяпер і сам. Абодва яны зразумелі адзін аднаго вельмі добра. Вэня міргнуў Стафанковічку, той адказаў яму такім-жа пахабным міргам.

— Люба, пастаў на стол лямпу,—сказаў гаспадар.

Дзяўчына ўзяла лямпу з заслона і падышла да стала. Стафанковіч і Вэня зноў скрыжавалі свае позіркы і зноў міргнулі адзін аднаму. Гаспадар заўважыў гэта і каб паказаць, што ён зразумеў, пра што Вэня думае, таксама падміргнуў яму. Гэта гаспадару трэба было, каб устанавіць з Вэнем нейкую ім абодвум блізкую, інтымную рысу, а яна магла-б быць патрэбнай у торгу аб япруках.

— Давай на стол вячэру,—сказаў гаспадар дзяўчыне, а пасля Вэню:—За вячэрай старгуемся (зноў устанаўляў момант інтымнасці). Павярнуўся да Стафанковіча:—Вашу работу трэба замачыць.

— Раймонт!—невядома чаму выгукнуў Стафанковіч.

Вэня вышаў на двор і дастаў з саней бутэльку „пазнанкі“. Праз хвілін дваццаць Стафанковіч, абсмоктаючы косць, крычаў у гаспадарскі рот:

— Пане млынар, раймонт, райманціраваць! Млын, кажаце, цэлы год не меў дзейсцвія? Я яго ў дзейсцвіе пушчу! Патрухлявела там, пагніло? Райманцірую і давяду да дзейсцвія. Млын закідан рыштункамі і плашкамі на дровы. Трэба ачысціць.

— Яна там прыбірала сёння,—кіўнуў гаспадар на дзяўчыну.

— Я прыбрала ўсё.

І Вэня, і Стафанковічк цяпер першы раз пачулі яе. Голас яе быў павучы і таксама, як і твар, страшэнна не пасаваў да ўсяго яе выгляду. Пачуўшы яе, Стафанковічк і Вэня яшчэ часцей пачалі падміргваць адзін аднаму і ўжо зусім пасябраваліся. Млынар і Стафанковіч бесперапынку „райманціравалі дзействе“, дзяўчына-ж аставалася на сваім месцы. Яна загарнула жар, закланіла печ, дастала штосьці з падпрыпека і пачала вячэраць, сеўшы на заслон. Стафанковічыку раптоўна прышла ў галаву думка:

— Люба,—смальнуў ён развясёлым голасам,—бяры чарку!

Вэня ляпнуў сабе па калену: „як гэта я сам не дадумаўся да гэтага?“

Люба нават не зварухнулася.

— Люба, чуеш?—аж прыўстаў з месца Вэня.—

Пі!

— Я не буду.

— Э, чаму? Ну!

Люба пачырванела і маўчала.

— Ну то як будзе?

Дзяўчына не адказвала.

— Яна нясмелая, усё маўчыць, ціхманая,—сказаў гаспадар.—Ідзі, Люба, у пуню, прынясі пару кулёў, распусці на падлозе людзям спаць.

Люба зараз-жа вышла і вельмі скоро прынесла салому.

— Сцялі ў бакоўцы,—загадаў млынар. І да Шпулькевіча:—Танней нідзе не купіце, я гавару як аддаць. Якое ваша апошняе слова?

Стафанковічк намерыўся ісці следам за Любай у бакоўку:

— Я памагу слаць.

— Шмаравоз!—вызверыўся Стафанковіч.—От, як дзеўку ўбачыць, дык хоць ты яго на прывязь

бяры. (Яму раптам захацелася на каго-небудзь пакрычаць.) Я ў твае гады нічога гэтага не ведаў. (Жаданне лірычных успамінаў агарнула яго душу.)

— А самі ў колькі год ажаніліся?—зацікавіўся раптам млынар.

— У трыццаць чатыры,—з пагардай да ўсяго свету адказаў Стафанковіч і раптоўна паглыбіўся ў лірыку сваёй душы: з першай жонкай дзяцей не меў.

— Так і жылі да трыццаці чатырох год?

— Не, чаму так, было дзейсцвіе.

Вэня адразу падлавіў:

— Шармачок?

— Павэдлук халасцяцкага палажэння,—змрочна абарваў яго Стафанковіч і ўстаў з-за стала.

Прайшло з поўгадзіны. Гаспадар і Стафанковіч пайшлі спаць, Стафанковічык і Вэня асталіся ў кухні і ўсё загаварвалі з Любай. Яна амаль не адказвала, так што тыя ўдвух аж дзівіцца пачалі такой яе маўклівасці. Яна прыбірала са стала і толькі некалькі слоў сказала. Каб Вэня і Стафанковічык маглі глыбей бачыць, адчуваць і чуць, яны-б мелі асалоду слухаць яе голас. Але яны найбольш узіраліся ў яе паходку. Бачачы, што Люба астаецца ўсё такая-ж, яны вышлі ў бакоўку і там папоцёмку закурылі, самі не ведаючы што рабіць і чагосьці чакаючы. Люба прыбірала ў кухні. Стафанковічык зацягваўся сігарэтай з вэневага партабака і паглядаў на Вэню як на старога друга. Люба слала сабе пасцель. Шамятанне саломы ў сenniку пацягнула Вэню і Стафанковічыка да кухні. Але раней яны папрыкладалі вочы да шчылін у дрэнна збітай з дошчак сцяне. Люба раздзявалася.

Адзін за адным спадалі з яе лахманы і аставаліся ляжаць на падлозе: там, каля сваёй пасцелі яна складала іх у кучу. І ў той меры, у якой вывалялася яна з-пад сваёй агіднай адзежы, высту-

пала стройнасць яе цела ў вялікай гармоніі з яе тварам. От яна ўжо стаіць у адной кашулі. Лямпа асвечвае гэтую апошнюю пакрыўку на яе целе. Зрэбная кашуля скрозь вылатаная, але яна не можа ўжо калечыць абрысы яе цела. Люба стаіць такая, якая яна ёсць. Пасля яна садзіцца на пасцель, збірае на галаве валасы, абвязвае іх хусткай. Яе постаць, уся яе істота абуджвае радасць ставіць яе вышэй сябе. Але ў гэты момант адбываецца штосьці недарэчнае і дзікае: дзяўчына нагінаецца, бярэ з падлогі свае лахманы і раскладае іх на пасцелі. Уяўляецца, што яна сядзіць на кучы гною, душачыся ўсім тым, што ёсць агіднага ў чалавечым жыцці. Лахманы абкружваюць яе з усіх бакоў. Таксама як удзень віселі яны на ёй гузамі і гарбамі, так цяпер заўладалі яе пасцеллю. Яна падлазіць пад іх, укрываецца імі, так ляжыць на сваёй пасцелі, працягвае руку да лямпы, каб укрузіць агонь і на момант так застывае, разглядаючы тое, што ляжыць на яе грудзях: брудная кудзеля і вышмарганя да беллага колеру суконкі маюць падабенства да лапцяватых струпоў. Твар яе цяпер бляднейшы як тады, калі яна стаяла пры печы. От яна патушыла лямпу. Скрыпнуў тапчан, на якім яна сабе паслала. І ўсё ціха і цёмна.

Вэня штурхануў Стафанковічыка ў плячо. Стафанковічык абазваўся моцным шэптам:

— Патушыла агонь.

— Хадзем спаць,—адразу заявіў Вэня і пацягнуў за сабой Стафанковічыка.

Яны ляглі поплич. Хвіліны тры маўчалі, пасля Стафанковічык уздыхнуў:

— От лярва!

— Каб яе агонь спаліў,—адказаў Вэня.

— А ёсць і лепшыя.

— Ёсць.

— Такую няцяжка ўзяць.

— Такую цяжка. Ціхманья—яны не паддаюцца.

— Што! Я ведаю! Эт, гэта толькі здаецца. Я заўсёды хаджу па вёсках, то ў кожнай вёсцы навіна.

— Ну, што ты кажаш?

— На хутарах, дзе малатарні правілі, то не такая была. І нічога. Трэба ўмець як падыйсці. А то яшчэ пад Менскам было. Спала на печы. А дурна-ая! Рагоча ўсё бесперастанку. Бацька мне сам на яе міргнуў. Мой бацька—зух!

— Хэ-хэ, добра такога бацьку мець.

— А раз у адной вёсцы такая была дзеўка, што прыступу не было. То я нахрапам. Таксама дурная. Я табе, кажу, пісьмо напішу.

— Напісаў?

— Што я дурань? Начорта ёй тое пісьмо, яна і чытаць не ўмее. А гэтая ціхманая Люба, ці як яе гаспадар клікаў... Кожная з іх замуж хоча.

— То тут-жа не „замуж“.

— Пакуль яна разбярэцца, то... У галаве як у тым лапці, што ў яе на назе.

— Каб прыдзеў, то была-б добрая дзеўка.

— Каб-жа прыдзеў! Ты таксама ездзіш па людзях?

— Бывае што і езджу.

— Ну, як у цябе выходзіць?

— Давай будзем спаць.

Стафанковічк адразу змоўк. Ён падумаў: „можа гэты мяне пасля дзе абсмяе, што я так усё яму гаварыў. Сам дык, бач, пра сябе маўчыць“. Праз хвіліны тры Стафанковічк дадумаўся вот да чаго: „можа ён мне не верыць і тады сапраўды абсмяе, будзе думаць, што я няспрытны і няўдалы“.

І ён пачаў выдумляць новую, больш верагодную прыгоду. Ён пачаў:

— А раз дык было яшчэ цікавей.

— Давай будзем спаць.

— Пачакай, я раскажу, вельмі цікава.

— Заўтра раскажаш.

Стафанковічык сціх, як мыла з'еўшы. Але яго не ўзяў сон. Можа поўгадзіны ён ляжаў і не варушыўся. Раптам ён пачуў, што Вэня ціхом устае і ідзе да дэвярэй. Стафанковічык рушыў за ім следам і ўжо на парозе ў кухню хапіў яго за рубашку. Яны да самай дасканалай яснасці разумелі адзін аднаго. Вэня зашаптаў:

— Ты ідзі спаць. Я-ж зранку паеду, а ты астанешся. Табе яшчэ будзе час.

Аднак Стафанковічык не выпускаў з рук вэневай рубашкі. Вэня штурхануў яго ад сябе і ўвайшоў у кухню. З парога Стафанковічык бачыў як Вэня з хвіліну пастаяў пры стале насупроць акна, пасля ціха кашлянуў і нагнуўся над пасцеллю.

— Хто тут?—устрапянулася Люба.

— Не палохайся, чаго ты, не бойся.

Люба саскочыла з пасцелі. Вэня адступіўся да дэвярэй і зноў рушыў да Любы. Стафанковічык і цяпер хапіў яго за рубашку і зашаптаў:

— Паабуджваеш старых, няхай іх чорт, ідзі спаць.

— Дурань, у цябе яшчэ малако на губах не высахла, сам заўтра нічога не зробіш. Я табе дарогу пакажу.

У гэты момант Люба запаліла лямпу. Млынар у бакоўцы дэманстрацыйна кашлянуў.

— Чорт яе ведае хто яна яму—наймічча ці сваячка, ці...—шаптаў Стафанковічык, каб абы не маўчаць перад Вэнем.

Люба пачала адзявацца. Вэня сказаў Стафанковічыку:

— Ідзі дастань з майго фрэнча сiгарэты, закурым.

— Я не ведаю, дзе яны там у цябе, ты сам хутчэй знойдзеш.

Тут-жа перад Любай Вэня размахнуўся і смальнуў Стафанковічыку ў твар. У таго на момант аж сквіца з'ехала набок. Пакуль ён паспеў стаць у позу, Вэня ўжо варочаўся на саломе, пстрыкаючы запалкай, каб запаліць сiгарэту.

— Што там робіцца ў вас?—заспяваў Стафанковіч.—А-а-а, от-жа маюць гатунак вашы цыгарэткі, пахнуць як ладан. Можа дзе недалёка ваш партабак, калі крыўды не будзе. Я ўночы разоў са два ўстаю курыць.

Праз поўгадзіны ўсе спалі. Не спаў толькі Стафанковіч. Ён зларадна думаў пра тое, што Вэня зранку адсюль паедзе. Устаў ён пазней за ўсіх. Люба даўно ўжо стаяла пры печы. Увесь яе выгляд быў такі як і ўчора на гэтым самым месцы. Вэня пайшоў глядзець каня, Стафанковіч пісаў дадому пісьмо. Люба падала на стол снедаць. Стафанковіч аддаў Вэню пісьмо:

— Тут так, можа калі крыўды не будзе з-за фатыгі, перадаць пісьмяк. На Далгабродскай вуліцы значыцца, нумар я на канверце выпісаў, дом на тры кватэры, то вы дзве прамініце, а ў трэцюю так проста адразу і трымайце ход.

Гаспадар быў у добрым гуморы, што прадаў двух япрукоў. Ён паказаў свае чорныя зубы і міргнуў да Любы:

— Нейкая тут валтузня ўночы была. Ты глядзі, каб байструкоў не было тут мне.

Люба нічога не адказала, нават не зварухнулася. Што гэта, знявага да ўсялякіх чужых слоў,

ці толькі да тых, якім яна ведае цану? Прывычка да такога абыходжання з сабой, ці ўжо нейкая чалавечая атупеласць? Млынар зірнуў на Стафанковічыка:

— Ведама хлопцы, ім што!

— Ссссу - кін сын, — паглядзеў Стафанковіч на сына. Але праз гэтую заўвагу гучэла: „урвіцель, падла, эйш які спрытны, па мве пайшоў“.

Паснедаўшы, Стафанковічы пачалі збірацца ў млын, Вэня з гаспадаром высцілалі саломай сані і пасля клалі на іх свінні. Стары Стафанковіч і Люба памагалі, Стафанковічык, каб не памагаць, недзе схаваўся ў нетрах млынаравай сялібы. Кабанам цяжка было даць рады, яны раўлі як звяры і не хацелі ці не маглі падняцца. Трэба было саматугам усаджваць іх на сані. Раззлаваны такой вечаканай работай, наконт якой ён з млынаром не ўмаўляўся, Стафанковіч яхнуў на ўвесь двор на сына:

— Сашка, сукін сын, ідзі памагай, бо шыю звярну!

Стафанковічык вылез з нейкага хлявуха, робячы выгляд, што аж дагэтуль занят быў там пільнай патрэбай. Трымацца ён стараўся каля Любы, нават разоў са два ўзяўся за яе руку. Пасля, убачыўшы, што Вэня пнецца з усіх жыл каля япрука, падстроіў яму штуку: у самы крызісны момант, калі япрук гатоў быў ужо легчы ў сані, ён пусціў рукі і адцягнуў неўзаметку Любу; япрук паехаў ўніз і на ўвесь мах свайго раскошнага зада сеў у снег. Стафанковіч аж заенчыў:

— Каб ты, пане браце, згарэла такая работа! Прышлося пачаць спачатку. І так было разоў тры, пакуль Стафанковіч не заўважыў, што гэта работа яго Сашкі. Тады ён нацягнуў рукаў свайго кажуха і знячэўку стукнуў Сашку па карку.

Сашка адышоўся да брамы і пачаў круціць папяросу. Япрукоў неяк паклалі і без яго, і сані гатовы былі да выезду, але Вэня марудзіў, кідаючы вачыма, дзе паварочваецца Люба. Можна прайшло яшчэ з поўгадзіны, калі ён пачаў з усімі развітвацца. Спачатку ён даў усім, апроч Сашкі, закурыць. Усе доўга смакталі сідарэты. Пасля ён можна разоў з дзесяць абышоў навакол саней, нібы што папраўляючы, і ўсё паглядаў на Любу. Пасля ўсім, апроч Сашкі, падаў руку, а Любу на адвітанне так жартаўліва ляпнуў рукою па спіне, што было падобна, што ён яе ўдарыў. Нарэшце ён выехаў на вуліцу.

— Люба,—гукнуў млынар,—зараз-жа параўнай гной у хлевуху, каб перагнаць сюды падсвінакі... Ну, пане Стафанковіч, хадзем-жа, я вас правяду ў млын.

— Я вас даганю, ідзіце,—сказаў Сашка Стафанковічык і ўвайшоў за Любай у хлеў.

Сэрца яго траслося і вочы гарэлі зларадствам: яны толькі што бачылі свежы след на вуліцу ад вэневых саней. Люба трымала ў руках жалезныя вілы (сахор) і рвала імі гной. Сашка нават і слова не сказаў, а адразу хапіў Любу за стан. Яна вырвалася і адбеглася ў кут. Сашка кінуўся за ёю і зноў абхапіў яе рукамі. Стараючыся зноў вырвацца, яна прыставіла вілы к сцяне зубамі ўгару. Сашка моцна трымаў яе рукамі. Яна з усіх сіл штурханула яго ад сябе. На раскоўзаным гнаі ён пакаўзнуўся і, падаючы, даўся далоньей рукі аб вілы. Аб цвік, якім жалеза было прыбіта к тронку, разрэзаў палец і ўбачыў на ім кроў. Кроў капала на яго вопратку і на снег, калі ён выскачыў ужо на двор.

У гэты самы момант недзе зусім блізка пачуўся стрэл, чалавечыя галасы, жаночы плач, конскі ту-

пат. Па вуліцы праімчаліся два вайсковыя коннікі. Вэня з сваімі япрукамі ад'ехаў быў ужо хат за дзесяць. Коннікі яго дагналі і далей ехаць не пусцілі. Адзін саскочыў з каня, разгарнуў у санях салому і ўбачыў як там трасліся свіныя чэравы.

— О, то добжэ!—радасна гукнуў ён.

Вэня зняў шапку. Ён аніяк не быў падобен цяпер на самога сябе тады, калі, яшчэ нядаўна, ляпаў па спіне Любу.

— Мой пане, гэта я купіў толькі што.

— А нам до тэго ніц нема.

— Пашукайце вы па хлявах, там знойдзеце.

— Го-го-го-го! Вшыстке зробімы. Вруцэй коня, прэнтко!

Не паспеў Вэня сказаць якое-небудзь новае слова, як вайсковец штурхануў яго ў спіну.

— Не чапайце мяне, я вам пакажу, у каго тут свінні добрыя, лепшыя за гэтых. Я тут усіх ведаю, хто мае і хавае, я ўчора і сёння ў многіх таргаваў і ў цане не сышоўся, я вас завяду, пакажу, а яны хаваюць, у пограбах, пад саломай...

— Ну, ідзі.

Адзін коннік астаўся стаяць пры санях, другі паехаў за Вэнем. У суседнім двары салдаты выганялі з хлява карову, чала ек цягнуў карову за рогі назад у хлеў, салдат бі яго па твары. Вэня Шпулькевіч адразу ацаніў свой стан. Ён узяў сталы выгляд і паважна мінуў гэты двор. Для выгляду прайшоў яшчэ хат пяць і завярнуўся да той хаты, якая першая апынулася тут перад яго вачыма.

— Тут два кабаны, па пудоў шаснаццаць кожны, я іх учора таргаваў.

Высокі чалавек, трымаючы ў руках шапку, выскачыў з сянец.

— Паказвай свае свінні,—сказаў яму Вэня.

— У мяне зусім няма свіней.

— Як няма! Дзе-ж ты падзеў тыя, што я ўчора таргаваў?

— Што ты, чалавеча, я цябе ў вочы не бачыў, я не ведаю хто ты і адкулы!

— Затое я цябе ведаю.

— Мільч!—гукнуў вайсковец на чалавека.

— Паночки, ідзіце глядзіце.

Вэня надаўгад адчыніў хлеў. Там сапраўды было пуста.

— Дзе схаваў,—крычаў Вэня,—учора яны былі тут!

Крычучы так, ён нават вокам не міргнуў. Чалавек стаяў і маўчаў, паціскаючы толькі плячыма. Як і перад кім ён тут давядзе, што гэты незнаёмец хлусіць? Вайсковец наскочыў на яго і пачаў біць. Праз колькі хвілін чалавек так і астаўся ляжаць на гнаі. Вэня павёў вайскоўца ў другую хату. Там адбылася такая-ж самая мітусня. І як толькі яна пачалася, Вэня ціхом выбраўся на вуліцу і пабег да сваіх саней. Тут якраз і выскачыў на вуліцу Сашка Стафанковіч з акрываўленым пальцам. Ён яшчэ не ведаў, што гэта за шум такі на вуліцы і выбег зірнуць. Кроў з пальца запэцкала ўсю далоню і здорава такі абкапала яго вопратку. Бегучы па вуліцы, Вэня Шпулькевіч адразу і ўбачыў сашкаву скрываўленасць і запомніў яе на доўгія гады. Выехаўшы ў поле і паспакайнеўшы, ён аб гэтым доўга раздумваў. Цяпер-жа ратаваўся сам як мог. Дабег да саней, адразу дастаў з кішэні свой складны дарожны бумажнік, выняў адтуль пачак грошай і сунуў у руку вайскоўцу, які ўвесь час сядзеў каля саней на кані. Той адступіўся адразу. Вэня ўскочыў у саві і пагнаў каня. Але конь з цяжарам у санях не мог многа бегчы.

Праз хат дзесяць ён пайшоў паволі. Вэня злез з саней і ішоў збоку, бесперапынна азіраючыся. Бумажнік свой ён адразу склаў надвое і, не паглядзеўшы ў яго, сунуў у кішэню. Пісьмо, якое зранку даў яму Стафанковіч, выкінулася з бумажніка і асталася ляжаць на снезе. Людзі баязліва выглядалі з двароў і хаваліся назад. Нейкі хлапчук, перабягаючы вуліцу, убачыў пісьмо, падняў і гукнуў Вэню наўздагон:

— Дзядзька, пісьмо згубілі!

— Чорт яго бяры!—закрычаў Вэня, лупячы пугай каня.

Хлапчук з пісьмом у руках кінуўся цераз вуліцу ў сваю хату. Вайсковая навала кацілася ў гэты бок. Вэня паспеў выехаць з вуліцы. Каб напалохаць людзей, вайскоўцы стралялі ўгару. Павуліцы бегла скрываўленая жанчына. Пайшла чутка, што аднаму старому вырвалі бараду. Млынар і Стафанковіч да млына не дайшлі, іх не пусцілі з вуліцы. Сашка Стафанковіч азіраўся ва ўсе бакі і толькі цяпер здагадваўся, што гэта робіцца. Стафанковіч убачыў, што ў сына акрываўлена рука і ледзь не самлеў.

— Божачка, і цябе ранілі? Уцякай куды-небудзь, хавайся! Штых ці куля?

Спачатку сын нічога не зразумеў з бацькавых слоў. Ён туліў да рукі мокрую ад крыві хустачку. Бацька хапіў яго за плячо і пацягнуў у хату. Люба, як аслупянелая, стаяла ў кухні, яна думала пра тое, што цераз яе ласку хлопец абліваецца крывёй. Убачыўшы цяпер яго, яшчэ больш скрываўленага, з бацькам, яна адчула сябе як у магіле.

— Вады халоднай!—закрычаў Стафанковіч.

Люба кінулася падаваць ваду. Стафанковіч па-

чаў мыць сынаву руку, пасля хапіў з вешала ручнік і забінтаваў.

— Божа, божа,—енчыў ён.—Чаго-бо ты вытыкаўся, заўсёды маеш натуру ўлезці куды не трэба. Можа бараніць каго ўздумаў? Наша справа—старана. Гавары як гэта было? Глыбока? Куля ці штых?

— Вілы,—адказаў Сашка, прыблянтэжаны мітуснёй і бацькавым крыкам.

— Якія вілы?!

— У хляве.

— У хляве?—аж нема закрычаў Стафанковіч.

Люба не вытрымала. Як быццам над яе галавой бесперапынна біла гармата, пастаўленая на тое, каб яе забіць. Гледзячы Стафанковічу ў вочы, яна сказала:

— Я не хацела. Ён хапіў мяне за плечы...

— То гэта так!? Ай, яй, яй, яй! Хто з жартамі, а ты з віламі, з калецтвам на чалавека!? Блытаешся пад нагамі ў гэтых сваіх анучах!

Стафанковіч разумеў ужо ўсё з поўслова. Ён падступіў да Любы, хапіў яе за тую жудасную раскудзеленую вопратку і шпурнуў у дзверы. Люба ўпала на парог, стукнулася галавой аб вушак, аж Сашка на момант зажмурыў вочы. Стафанковіч яшчэ кінуўся біць. Сашка пачырванеў і рвануўся да бацькі. Тут былі ўсялякія пачуцці. Можна сказаць, што на яго руцэ раны сапраўднай і не было. Другое—гэта тое, што яму было брыдка перад бацькам і перад кожным, калі будуць бачыць, што нейкая там абарваная і абсыпаная пылам і смеццем дзеўка гэтакі дала яму падарунак. Але было яшчэ самае важнае: не гледзячы на ўсе гэтыя справы, яго ўсё больш і больш цягнула да гэтай дзеўкі. І гэтае небывалае раней імкненне пачалося з той хвіліны, калі яго рукі

трымалі яе стан. Стары Стафанковіч хацеў больш біць Любу, але сын адцягнуў яго.

— Я так сказаў, што вілы. Гэта салдат штыхам. Мы з ёю дурэлі і я, праўда, даўся аб вілы, але нават не абадраў рукі. А пасля выбег на вуліцу, а жаўнер падскочыў. Яна не вінавата.

— Глыбока ён табе штыхам?

— Не, толькі зверху драгнуў.

Стафанковіч, таксама як тады каля саней, нацягнуў рукаў і выцяў сына, але слабей, і не ў карак, а ў плячо.

— Сукін сын, з бацькі смяешся! Нашто-ж я гэта біў яе цераз цябе!

Люба стаяла ў парозе і спачатку не магла паверыць: першы раз на яе жыцці здарылася так, каб чалавек, якому яна зрабіла кепска, выгароджваў яе з бяды, заяўляў, што ў яго калі не няшчасці, то прыкрасці яна не вінавата. Стары Стафанковіч вышаў з такім выглядам, як быццам яго самога білі. Нейкі намёк на добрае пачуццё да Сашкі Стафанковіча пачаў з'яўляцца ў любінай душы. Падаючы з стафанковічавых рук пад парог, яна стукнулася галавой аб вушак і цяпер галава яе страшэнна балела. Толькі цяпер яна дакранулася да самага балючага месца—там быў мокры гуз. Боль рабіўся большы. Хістаючыся ў бакі, яна вышла ў сенцы, пасля цераз двор пайшла ў адрынку. Ужо адтуль яна чула, як вышаў з хаты Стафанковіч, як падышоў аднекуль гаспадар і цешыўся перад Стафанковічам.

— Хваліць цябе божа, што я гэтых япрукоў паспеў прадаць, цяпер смялей, калі грошы ў кішэні... Ах, не пашанцавала вам з хлопцам, гэта-ж трэба, штыхам руку! Як-жа з млынам будзе?

— Раймонт? Кажа, што няглыбака праблілі, можа бог дасць нічога.

— Хіба хадзем удвух там пакуль што.

Люба чула, як яны пайшлі. У адрынцы быў кут, дзе стаяла скрынка з яе рэчамі і ляжала салома. На салому яна і кінулася. Адчувала яна сябе як разарваная на кавалкі. Трэба было-б вышэй падкласці пад галаву саломы, але ёй было цяжка паварушыцца. Вельмі можа быць, што гэта адазвалася спрацованасць. Прайшло хвілін дваццаць. Дробныя крокі пасыпаліся па снежнай мерзлаце. Пасля лягнулі дзверы, праз нейкі час яшчэ, і зноў дробны стук ног.

— Дзядзька, дзядзька!.. Люба!..

Хлапчук дабег да прычыненай адрынкі і ўскочыў у яе.

— Можа тут хто ёсць?

Ён пачаў аглядаць усе куткі і ўбачыў Любу.

— І цябе пабілі?—сыпануў ён адразу струменем слоў.—А можа паранілі? За маім дзядзькам гналіся, то ён як пабяжыць! А Андрэй Рыльскі можа нават, тата казаў, і памрэ, так яго моцна збілі. У хляве на гнаі астаўся ляжаць, увесь крывёй падплыў, доўга ляжаў, а як яны ад'ехаліся далей, забралі яго ў хату і паклалі. Ён ледзьве дышае, ціхом сабе енчыць і мусіць памрэ. Я сам нават у хату з дзядзькам туды прыходзіў, то сам бачыў. Гэта табе стрэльбай далі, што гуз на твары, ці як? А пасля прыехаў абоз, пазабіралі свінні і каровы і пагналі, а мой тата гаворыць, што нават і дзядзю не сказалі. А ведаеш, чаму Рыльскага білі? Нейкі невядомы чалавек у чорным паліце прывёў іх да Рыльскага і пачаў хлусіць і выдумляць, што нібыта ў Рыльскага ёсць кормныя свінні і што ён іх хавае і не хоча аддаваць, і пачаў хлусіць, што ён нібыта сам гэтыя свінні таргаваў і сам бачыў. А гэтага чалавека ніхто не ведае, а ён мусіць усіх ведае, а мой тата гаво-

рыць, што гэта мусіць шпіён нейкі. А гэтаму вашаму стальмаховому сыну, што ўчора прышлі да вас млын папраўляць, таксама палякі руку на вылёт штыхам прабілі. Усе бачылі як ён з рукі абліваўся крывёй і па вуліцы бег. Ажно-ж гэта праўда, бо я цяпер убег у вашу хату, яж бачу, што ў яго рука абвязана ручніком і вопратка ў яго ў крыві. Я пытаю, дзе дзядзька, а ён на мяне як закрычыць—няма дзядзькі! Я выскачыў на двор і сюды—можа, думаю, хоць ты дзе-небудзь. Моцна цябе збілі? (Хлапчук перавеў дух. Аддыхаўся з хвіліну, пасля зноў сыпануў словамі.) А гэты чалавек, што ў вас начаваў і двое свіней павёз, дык ведаеш? На яго таксама напалі былі. То ён дастаў з кішэні пук грошай ды калі суне паляку ў рукі! Той яго і пусціў. (Зноў перадышка.) А дастаючы грошы згубіў пісьмо, а сам каня як пагоніць! Я бачыў і падбег і хапіў тое пісьмо. А як паказаў тату, то тата мне сказаў, каб я гэтае пісьмо вам аддаў, бо гэты чалавек у вас начаваў і можа гэта які ваш сваяк, ці што. На мяне тата накрычаў, каб я пісьмо вам у хату прынёс і абы дзе не кідаў, а аддаў у рукі. Дык я з пісьмом і пабег, а на вуліцы пуста і палякаў ужо няма. То я бачу, што Рыльскіх Сцёпка ва ўвесь дух у санях па вуліцы імчыцца. Я крычу Сцёпку, што куды гэта ён так імчыцца, а ён мне крычыць, што ў мястэчка па фельчара, бо дзядзька яго можа памерці—гэтак палякі збілі. То я адразу ўскочыў на задок саней і стоячы праехаў з Сцёпкам у канец, а там ужо Сцёпка паехаў адзін па фельчара, бо я саскочыў і пабег назад сюды. Аж бачу, на вуліцы Сцёпкаў бацька ўвесь учарнеў, як зямля, бо баіцца, што брат памрэ, і пайшоў да яго ў хату. А я пабег сюды. У вашай хаце нікога няма, адно гэты паранены

палякамі стальмахоў хлопец і больш нікога. На пісьмо! Толькі тата казаў не кідай абы дзе, а я пабягу да Рыльскіх.

Ён кінуў Любе на грудзі пісьмо і даў ходу; дробныя крокі зноў застукалі па двары. Люба ўзяла пісьмо ў рукі, падвяла канверт да твара. На канверце шмат было пананісвана: Стафанковіч вельмі дакладна выпісаў адрас. Люба нейкі час разглядала пісьмо і нічога ёй яво не сказала: яна не ўмела чытаць. З абыякавасцю працягнула яна руку і ўкінула пісьмо ў скрынку, дзе ляжалі яе рэчы. Там была яе старая, ужо ёй нягодная нават, бялізна.

Хтосьці ўвайшоў у прычыненыя дзверы і стаў у іх. Яна прыўзняла галаву. У дзвярах стаяў Сашка Стафанковіч.

— Я цябе шукаю,—казаў ён.—Чаго ты ляжыш тут на холадзе? Пакажы, дзе цябе бацька мой біў?

Яна нічога не адказала.

— Гэты стары—дурны, хоць і мой бацька. Я з ім пасварыўся з-за цябе.

Яна маўчала.

— Хадзем у хату, я табе халодным прыкладу да галавы.

Мала калі за доўгія гады з ёю так гаварылі. Яна пачала глядзець на Стафанковічыка. Рука ў яго была ўжо разбітована, толькі палец абверчан белай хустачкай.

— Дурная, сказала-б хоць слова, калі я пажартаваў, а то адразу штурханула і проста на вілы. Я-ж зусім мог скалечыцца. А бацьку што—ён убачыў кроў і... Я яшчэ яго вылаю за гэта, хоць ён мне бацька. Я табе, здаецца, нічога кепскага не зрабіў, а ты такая... Прышлося хлусіць бацьку, што гэта польскі салдат.

— Уночы вы мяне напалохалі, я баялася, калі вы да мяне лезлі.

— Мы лезлі? Гэта-ж ён лез, а я цябе бараніў ад яго. Я яго за рубашку адцягваў, не пускаў. А ён мне за гэта ў твар даў. Ты хіба не бачыла? От як ты мне аддзякавала.

Сашка так спусціў вочы ў зямлю, што нявінасьць і чыстата яго душы была тут-жа адразу і выяўлена.

— Братачка, — заплакала Люба. — Каб я ведала.

— Ты-ж бачыла.

— Я думала...

Яна ўжо глядзела толькі на Стафанковічыка.

— Не ляжы тут, захалодзішся. Ідзі, я табе памагу.

Яна не прывыкла, каб ёй памагалі, і пачала ўставаць сама. Сашка пацягнуў яе за руку. Разам увайшлі ў кухню. Яе жудасная адзежа чаплялася за ўсё, каля чаго яна ішла. Яна памачыла халоднай вадой хворае месца і завязала хустку.

— Ты даўно тут жывеш?

Адказ быў не адразу:

— Даўно.

— Адкуль ты сама?

— Я не памятаю.

— Чаму?

— Я даўно ўжо сюды прыбілася.

Стафанковічык усмінуўся. Яму смешным зда-лося слова „прыбілася“. Люба сядзела насупроць яго; спущаная на лоб хустка закрывала яе твар больш як на палову, лахманы сядзелі на ёй так як і заўсёды.

— Адкуль-жа ты сюды прыбівалася?

Ён з моцным націскам выгаварыў слова „прыбівалася“.

— З дарогі, што за лесам.

Ён падсунуўся бліжэй да яе.

— Э, дык-жа трэба было праз лес прайсці. Вялікі лес.

Яму было абы гаварыць, хоць што.

— Тады лес быў яшчэ большы.

— Калі гэта было?

— Можа гадоў пяць прайшло, а можа больш.

— Куды-ж ты ішла дарогай, што сюды прыбілася?

— Я не ведала куды ісці.

— Чаму?

— Бо я асталася адна.

— Нікога з табой больш не было?

— На дарозе было многа людзей.

— А з сваіх нікога?

— Нікога.

— Чаго-ж ты адна была на той дарозе?

— Я вышла разам з усімі з вагона і ўсе пайшлі, хто куды мог.

— З вагона?

— У вагоне мы ехалі дзень і ноч.

— Адкуль ехалі?

— Ад вайны ўцякалі.

— Ты адна ўцякала?

— На дарозе маці і сястра памерлі.

— А бацька?

— Бацька быў на вайне. З самага пачатку вайны забралі.

— А дзе цяпер бацька?

— Я не ведаю. Як сюды прыбілася,—больш нічога пра яго не чула. Можа ён з вайны вярнуўся і дзе жыве, але я нічога не магу ведаць.

— Баліць табе?

— Мне лепш робіцца.

Сашка сядзеў поплич яе, падсунуўся бліжэй, пагаварыў яшчэ хвіліны дзве, паклаў руку ёй на

плячо. Пасля падсунуўся зусім блізка. Яна быццам нічога гэтага не заўважала; напэўна так і было, бо калі ён ужо зусім бесцырамонна прыціснуўся да яе, яна ўздрыганулася, устала і адышлася ад яго. Ранейшая маўклівасць зноў апанавала ёю. Ён пашкадаваў, што так неабдуманна сапсаваў сваю справу і, сказаўшы ёй колькі слоў, пайшоў з кухні.

Ён стаяў на вуліцы. Там было ўжо зусім ціха і пуста, толькі пры адной хаце стаяла чалавек дзесяць мужчын. Яны штосьці гаварылі. Сашка пацягнуўся туды. Адзін чалавек паглядзеў на яго і сказаў да ўсіх:

— І гэтага паранілі, гэта той самы стальмашук, што гаварылі. Я тады бег па вуліцы, бачу—стаіць ён з акрываўленай рукой, кроў на снег льецца. Глыбока?

Апошняе слова—было запытанне да Сашкі. Ён бачыў: стаяць каля яго людзі абураныя на палякаў, твары ў некаторых пасля польскага збойства паабвязаны хусткамі, у аднаго таксама як і ў яго самога забінтавана рука, і ён адразу прыняў у сябе іхні настрой.

— Не вельмі глыбока, але здорава парнуў штыхам, каб на яго халера.

— Як гэта было?

Сашка ажывіўся і пачаў вельмі гладка гаварыць, як удвух былі напалі на чалавека, як ён падскочыў і пачаў іх прасіць, каб яны пусцілі чалавека, як адзін раптоўна некуды пабег, а другога ён хапіў за зброю. Чалавек кінуўся наўцёкі, а паляк затое яму, Сашку, штыхом у руку. Сашка так увайшоў у роль, што ўжо сам сабе пачынаў верыць, сам ужо вельмі выразна пачаў уяўляць усю карціну, пачаў у сваім расказе пускаць у ход самыя найдрабнейшыя деталі: „падбягаю, бачу—млее ча-

лавек перад жаўнерамі і калені ў яго трасуцца. Я падумаў—а што калі не даць маху, можа і выратую чалавека. Кінуўся бліжэй—палякі, бачу, раззлаваныя. У аднаго ад злосці сківіцца—дрык-дрык, чэк-чэк!“ Гаворачы, ён ужо не думаў ні пра сваю руку, ні пра Любу, ні пра выдуманага чалавека з палякамі. Ён меў асалоду ад свайго расказа і асабліва ад таго месца, дзе ў паляка сківіцца вырабляла „дрык-дрык, чэк-чэк“. І ён яшчэ разоў са тры сказаў раз-по-разу:

— Бачу, аж сківіца—„дрык-дрык, чэк-чэк!“

А пасля дадаў яшчэ: „торк-торк“, так што вышла зусім ужо добра: „дрык-дрык, торк-торк, чэк-чэк!“

— Хадзем паглядзім, як ён маецца,—сказаў адзін з мужчын.

Сашка разам з усімі ўвайшоў у хату. На пасцелі ляжаў чалавек і стагнаў. Скрываўлены твар яго быў абвязаны, вочы папрыпухалі, жанчына ўвесь час выцірала каля іх намочаным у халоднай вадзе ручніком. Каля збітага чалавека стаяў высокі мужчына. Як толькі ўвайшлі людзі, ён загаварыў адразу:

— Цяпер яму лепш крыху стала, хоць стагнаць пачаў, а то ледзьве дыхаў. Сцёпка зараз павінен фельчара прывезці... Ці не ведаеце, браткі, што гэта за ён такі быў у чорным палце, што цераз яго ласку людзей пазбівалі? Шпіён гэта які польскі, ці што? Адкуль ён узяўся? Прывёў проста ў двор палякаў і адразу як з перуна смаліць: тут свінні пахаваны. А тыя давай біць. Каб яшчэ крыху—на смерць забілі-б.

Пасля ўжо Сашка дазнаўся, што збіты чалавек на пасцелі завецца Андрэй Рыльскі, а высокі каля яго—яго брат. Цяпер Сашка цмяна здагадваўся,

што гутарка ідзе пра Вэню Шпулькевіча. Ён слушаў далей.

— Гэта зусім нейкі і не паляк, і не вайсковец. Гаворыць па-нашаму, а не па-польску.

Тут пачуўся голас, які даў больш яснасці:

— Як мне здаецца, то гэты чалавек начаваў у млынара і купіў у яго пару свіней.

Рыльскага брат устрапянуўся:

— Дзе ён дзеўся, можа хто ведае?

Сашка падумаў: „От каб яго злавілі, ды каб далі добра, ды каб я тады яго ўбачыў, от-бы зарагатаў у самыя яго лупатыя вочы: ну што, добра далі? Гэта табе не за дзеўку другому ў морду біць! Ты раз даў, а табе ў сто разоў больш наклеілі“. Яшчэ больш ён напоўніўся настроем гэтых людзей, з якімі стаяў цяпер каля збітага Андрэя Рыльскага. Ён загаварыў вельмі заўзята:

— Гэта менскі сальнік Шпулькевіч. Ён паехаў у менскую дарогу. Воз з свіннямі цяжкі, наўдачу ці ён далёка мог ад'ехаць. Каб на добрым кані, то яшчэ можна гэтага паскуднага спекулянта дагнаць.

— Вы самі менскія?—аж затросся Рыльскага брат.

— З Менска.

— Дзе там жыве Шпулькевіч, ведаеце?

— Не, я яго толькі ўчора першы раз убачыў, ён начаваў у млынара.

Відаць, што думка з'явілася ў брата Рыльскага цяпер адразу, не важна ці была яна падказана Сашкам, ці сама ўзнікла. Праз гэта выявілася яго рашучая і смелая натура. Ён паглядзеў кудысьці ў дзверы і пайшоў з хаты, сказаўшы жанчыне:

— Сцёлка зараз прывязе фельчара, то не шкадуйце яму нічога, абы толькі памог.

Ніхто не ведаў яго думкі і не пайшоў следам за ім. А ён вышаў на агароды, паўзагуменню падышоў да двара адной хаты, неўзаметку ўвайшоў у яе і паклікаў у сенцы хлопца, маладога, гадоў дваццаці. Яны пашапталіся, пасля пазатыкалі за паясы сякеры, паселі на коней і кожны з свайго двара выехалі на агароды. Там не было ні душы і ніхто іх не заўважыў. З'ехаліся яны разам ужо за вёскай у аleshнікавых кустах. Адсюль ужо разам на ўвесь ход сваіх коней паімчаліся ў менскую дарогу і праз хвілін дзесяць даскочылі да лесу. Лесам яны імчаліся таксама не больш як хвілін дзесяць і ўбачылі наперадзе сябе Вэню Шпулькевіча з саньмі і свіннямі. Пасля выявілася, чаму Вэня дагэтуль так недалёка ад'ехаў. Ён вельмі доўга стаяў скраю лесу, у самай гушчэрні, з боку дарогі і трымаў пад сенам каня: лясной дарогай ехалі тыя самыя польскія ўланы, якія нядаўна траслі вёску. Яны праехалі не адразу, а трыма кучкамі, і Вэня чакаў, пакуль яны ўсе праедуць і далёка ад'едуцца. Чакаў ціхом, баючыся, каб конь не заіржаў. Як усе праехалі, ён яшчэ чакаў больш за поўгадзіну. Усё было ціха, і ён паволі выбраўся на дарогу. Цяпер ён убачыў двух коннікаў, але ўжо не вайсковых. Спачатку яго душа была спакойная, ён сеў на сані, каб даць коннікам месца на дарозе мінуць яго. Але коннікі паволі пачалі ехаць за ім следам, і ён яшчэ раз на іх азірнуўся. Тут ён як быццам пазнаў Рыльскага брата: калі білі Андрэя Рыльскага і ён стаяў пры гэтым, то Рыльскага брат прасіў улан злітавацца і спрабаваў адцягнуць іх ад брата. У той меры, у якой Вэня пазнаваў цяпер гэтага чалавека, у яго вырастаў неспакой, яго скаланула трывога і пачала вырастаць у злосць. Ён засадзіў руку за бравэрку і абмацаў там рэвальвер.

Скоса ён паглядаў на коннікаў, сочачы, ці не да-
стаюць і яны зброі.

— Стой!—закрычаў Рыльскага брат.

Замест адказу Вэня наставіў рэвальвер на Рыль-
скага брата. Тыя ніколі не думалі аб такім спат-
канні. Яны збянтэжыліся адразу і асталіся стаяць
на месцы. Шпулькевіч стрэліў у коннікаў і зу-
сім ужо затрымаў іх. Уся яго бяда была ў тым,
што ён не мог пагнаць каня: сані былі цяжкія.
Два коннікі пра гэта падумалі і ён ведаў гэтыя
іхнія думкі. Ён бачыў, як яны ад'ехалі назад
і пачалі радзіцца. Ён падумаў: калі яны зараз па-
гоняць коней назад, то значыцца яны паехалі па
зброю, вернуцца, дагоняць і адпомсцяць мне. Але
было крыху не так: толькі Рыльскага брат па-
ехаў назад, а другі кінуўся на кані кудысьці ўбок
лесам. Вэня думаў: „Тут нешта будзе, гэты, ві-
даць, падаўся ў аб'езд, каб засцігнуць мяне насус-
трач“. Праз хвіліны дзве конскага тупату ўжо
не чуваць было. Вэня ўжо адразу бачыў, што
яму рабіць. Кілометраў за два адгэтуль, калі
ехаць у бок ад дарогі лясной дарожкай, стаяла
на краю дробнай вёсачкі трухлявая хата. Уласна
кажучы, яна стаяла ад вёскі за поўкілометра якога,
пры самай сцяне хвойнага лесу. Вэня Шпульке-
віч, калі раней прыязджаў сюды шукаць свіней,
тры разы начаваў у гэтай хаце. Чалавек тут жыў
бедны і рад быў абарваць капейку з якога-небудзь
выпадку. Тыя разы ён нават рэкамендаваў Вэню,
дзе шукаць свіней, раіў, у каго тут паблізу іх
пытаць. У Вэні ўсюды, дзе ён ездзіў, былі такія
людзі. Знаёмства тут вялікага не трэба, раз пага-
варыў з чалавекам—і даволі. За начлег і за па-
раду Вэня плаціў. Цяпер ён, не раздумваючы
доўга, завярнуў каня проста ў той бок. Пад'ехаў
да хаты, не пытаючы ў гаспадара сам уехаў

у пуню, зачыніў дзверы і толькі тады спаткаўся з гаспадаром—той вышаў з хаты.

— От што, браце,—сказаў Вэня чалавеку,—у мяне так вышла, што пакуль я дацягну гэтых свіней да Менска, то яны схуднеюць, бо да ночы я ехаць не магу: па дарозе палякі ездзіць вельмі пачалі, уночы можа спакайней будзе. Я надумаўся так: ты іх сёння закалі, як змеркне ў лесе ціхом асмалі, выверні вантробы з кішкамі—за фатыгу вазьмі там сабе, а нето я заплачу. Да поўначы пастарайся справіцца, а тады я і паеду, уночы смялей цяпер ехаць, а жывы тавар на возе доўга трымаць не выпадае. Пакуль ты будзеш гэтым займацца, я пехатой адскочу на хутары, прыгавару пару япрукоў і праз дзён тры прыеду забяру. Толькі рабі ўсё ціхом, у самую лясную гушчырню залезь, бяры каня і завязі, на відавоку і павідну не рабі, каб палякі не заўважылі. Чым скарэй старайся зрабіць, прыгатуй мне ў дарогу сані, пакладзі пад салому ачышчаныя тушы, увяжы вяроўкамі. І каб конь быў, глядзі, накормлены і напоены—якраз у дарогу.

Чалавек меў кучу дзяцей, якіх не было чым карміць, і ўзрадаваўся выпадку зарабіць кавалак мяса. Праз гадзіны дзве пачало змяркацца, і ён узяўся за работу. Вэня ж тым часам пайшоў нібыта пытаць на хутарах свіней. Да зроку ён перабыў у лесе, стуліўшыся ў паддрэўным хмызняку. Адтуль ён бачыў, як Рыльскага брат зноў праехаў дарогай па яго слядах; ён быў не адзін, з ім было яшчэ двух. Вэня сядзеў ля самай дарогі і чуў Рыльскага брата: той гаварыў сваім двум таварышам, што ім трэба вёрст дзве праехаць і пачакаць, бо насустрач яму, Шпулькевічу, паехалі ў аб'езд і, засцігнуўшы яго, прыпыняць і стрэляць, тады можна будзе ведаць, дзе ён. Другі пачаў гавя-

рыць, што не трэба чакаць на дарозе, а ехаць далей, пакуль не дагоняць. Вэня слухаў і яшчэ больш яго намеры ў ім ўкараніліся. Ён шаптаў сам сабе:

— Мужыкі, хамаўё, трасцы вы мяне знойдзеце. Паблытайцеся тут па лесе да вечара, а тады я вам пакажу такую цацку, што вы адразу паімчыцеся дадому, не ў галаве вам будзе мяне шукаць.

Прычакаў вечара і рушыў да вёскі, прыслухоўваючыся і азіраючыся. Неўзабаве паўз дарогу да самай вёскі пацягліся кусты; ён сышоў з дарогі і ішоў кустамі. Нейкія сані ехалі дарогай, на санях двое спявалі песню. Вэня прысеў у кустах, пакуль праехалі сані, і пайшоў зноў. Ужо з гадзіну як змеркла. Вэня стаяў за гумнамі і прыслухоўваўся. Тут нікога нідзе не было, толькі з вуліцы часамі чуліся галасы.

У гэты час канчаў сваю работу ў вёсцы фельчар. Рыльскіх Сцёпа прывёз яго з мястэчка яшчэ завідна. У гэтага майстра была вельмі-ж ужо ўдалая выпраўка і правае вока як быццам вечна збіралася падміргнуць. Ён быў у шмат якіх хатах, бо многа людзей у той дзень было збіта і паранена. Кожны клікаў яго да сябе і перад кожным ён адгаварваўся, што не мае часу, што яго чакаюць у іншым месцы, аднак-жа з кожным як мае быць умаўляўся ў цане і ішоў лячыць. Беручы грошы, ён гаварыў кожнаму:

— Трымайце ў сакрэце, бо калі ўлада даведзецца, што я лячыў, то будзе тады і мне, і вам.

Быў-жа ён вельмі здаволен тым днём: зарабіў ён не кепска. Нават пашкадаваў, што не ў кожнай хаце ёсць хворыя. Паклікаў яго і Стафанковіч, хоць Сашка гэтага і не хацеў. Ён адразу, як толькі ўбачыў Сашку, падумаў, што тут напэўна можна добра ўзяць: сашкавы боты і абста-

ноўка млынаровай хаты спрыялі такой думцы. Каб мець поспех, ён адразу напалохаў Стафанковіча: памацаў сашкаў лоб, паслухаў пульс, паглядзеў на абадраны палец і ўздыхнуў.

— Ці не быў іржавы штых? Ход крыві ў гэтага хлопца робіцца раптоўны. У медыцыне такі выпадак называецца гематос.

Стары Ян Стафанковіч не ведаў, які ў яго самога ход крыві: раптоўны ці не. І таму ён, пачуўшы такую характарыстыку крыві свайго сына збянтэжыўся. Але гэта была яшчэ лёгкая трывога. Калі-ж ён пачуў ужо выразны медычны тэрмін, таемны сэнс якога яму быў ясны не больш як глухому музыка, ён аслупянеў.

— Як, як вы кажаце?—перапытаў ён, падступаючы бліжэй да бравара фельчара.

Той памаўчаў, пакуль прыдумаў яшчэ новы тэрмін, першы, які ўзбег яму напамяць.

— Гематос, олеум рыцыні,—адсек ён.

У Стафанковіча адвісла губа і ён ледзьве выгаварыў.

— То ратуйце хлопца, лячыце яго! За вашу фатыгу я цанавацца не буду!

„Цяпер то ты заплаціш добра“,—думаў фельчар, з вялікай сталасцю беручыся за работу. Разоў два ён пэцнуў сашкаву руку іёдам, абліў яшчэ зверху чымсьці жоўтым, забінтаваў і, беручы ад Стафанковіча грошы, вытаргаваў набаўку. Праходзячы праз кухню, ён убачыў Любу—яна ляжала з абвязанай галавой.

— Збітая ці раненая?—запытаў ён, спяшаючыся, каб прыкласці і тут свой спрыт.

„Відаць наймічка, што так адзетая, тут вялікай платы не будзе. Але колькі дадуць, гэтулькі вазьму, добра і гэта“,—думаў ён.

— Э, не, гэта так сабе,—заспяваў ззаду Стафанковіч.—Учадзела.

Фельчар вышаў і паехаў, шкадуючы, што няма больш каго лячыць. Адвозиў яго назад той самы Рыльскіх Сцёпка. Ён выехаў на загуменне і імчаўся паўз тое гумно, пры якім стаяў Вэня. Вэня прытуліўся да сцяны і думаў: „Хто ведае, можа і гэта паімчаліся за мной наўздагон“. Паслухаўшы, як сціхае конскі тупат і стук саней, ён, крадучыся, падышоў, дзе гумны стаялі гусцей, паслухаў, праверыў, ці блізка падыходзяць сюды кусты, азірнуўся на ўсе бакі, стаў на выступ гуменнага шула, схаваў далоні рук у застрэшы і чыркануў там запалку. Трымаў рукі ў саломе, пакуль запалка не дагарэла да пальцаў, тады сагнуўся, пабег да кустоў і перабег іх упоперак. Бег па той бок кустоў крокаў трыста, а тады азірнуўся. Рог гуменнай страхі пачынаў гарэць. Праз новыя крокаў трыста агонь ужо шыбаў па страсе. Пакуль ён дабег да лесу, агонь над вёскай бушаваў як у пекле. На небе траслося зарава, і Вэня быў рад. Цяпер ён мог спакойна сабе ехаць. Больш ён ужо не азіраўся і скрозь паўз лес бег да старой хаты. Дапаў да сваіх саней, і душа яго агарнулася лагодным спакоем: конь быў накормлен і запрэжан, асмаленыя і ачышчаныя тушы былі ўвязаны пад саломай. Але пакуль да гэтага моманту, то ён перажыў страшную хвіліну і ніхто пра гэта не ведаў, апроч Рыльскага брата. І цяпер Вэня, радуючыся, што ўсё гатова ў дарогу, трымаўся аднак за свой бок і грудзі і стараўся каб не застагнаць.

— Бывай, братка!—гукнуў ён чалавеку, набаўляючы яму яшчэ звыш платы.—А я, браце, на хутарах двух кабаноў старгаваў. Гэтымі днямі прыеду забіраць.

— Напроці ночы паедзеце?

— Э, глупства.

І пагнаў каня. І толькі цяпер застагнаў.

Гумны ў вёсцы стаялі ад хат наводдалек і хат агонь не зачапіў. Гумнаў-жа згарэла цэлы рад. Сапраўды людзям было цяпер не да Вэні Шпулькевіча. Невядома дзе быў Рыльскага брат да канца дня і з вечара, ці ён чакаў з сваімі таварышамі Вэню на дарозе, ці шукаў яго па лесе, але на пажар ён явіўся ўжо тады, калі дагаралі апошнія гумны. На пажары быў і Сашка Стафанковіч. Нават і тут ён стараўся трымацца блізка да Любы. А як прышлі з пажару, ён гаварыў з ёю, седзячы ад яе далёка: баяўся, каб яна не пайшла ад яго так, як гэта было ўдзень.

Назаўтра, як толькі бацька з гаспадаром пайшлі ў млын, ён зноў падсеў да Любы, і нанова пачаў тую самую гаворку, з якой учора дазнаўся, хто яна і адкуль. Цяпер ён нават і пра сябе крыху расказаў. І так ужо кожны дзень па некалькі разоў ён стараўся гаварыць з Любай, сумысля накіроўваючы гаворку на тое, што магло яе расчуліць. Такім парадкам праз некалькі дзён ён першы раз заўважыў, што Люба пачала выяўляць да яго нейкую прыхільнасць. К гэтаму часу ён ужо хадзіў з бацькам на работу ў млын. Дзень на дзесяты пасля свайго знаёмства з Любай, увечары, ён пайшоў памагаць ёй насіць у кухню дровы; сказаў, што адзін зробіць гэтую работу, і яна была рада даць спакой адзервянеламу за дзень працы цэлу і асталася сядзець на бярэвенні. Зусім было цёмна, дрэвы і сцены зліваліся з чорным небам. Пакуль набраць новае бярэма дроў, Сашка кожны раз гаварыў з Любай па некалькі хвілін. Пагаварыў з ёю, ці памятае яна свайго бацьку. Выслухаўшы яе сумную споведзь і паспа-

чуваўшы ёй, ён ужо ясна адчуў, што любіна душа пачала да яго гарнуцца. Скончыў насіць дровы і сеў поплич яе.

— Доўга яшчэ, пакуль зіма скончыцца,—сказаў ён.

— Я ўжо даўно чакаю вясны, я вельмі мерзну ў гэтай адзежы.

Яго здзівіла—як гэта яна, такая маўклівая заўзёды, неахвотная да слова, так цяпер адразу адказала яму. Ён угадаў праўду, калі падумаў, што гэта ад яго паводзін каля яе. Аднаго ён не мог ніяк зразумець—таго, што яна сама гаворыць пра сваю адзежу: калі ёсць неабходнасць насіць на сабе гэтае страхоцце, то гаварыць пра гэта не трэба, нашто лішні раз даводзіць самому да людскога ведама пра тое, з чаго чалавека можна толькі абсмяяць. У такім кірунку ішлі яго думкі. Ён падумаў, што на яе месцы лепш за ўсё што-небудзь прыдумаць, каб апраўдаць на сабе жудасныя транты: „гэтыя дні я самую чорную работу рабіла і лепшую адзежу шкадавала адзяваць, пры такой рабоце трэба было так адзецца“,—от як можна было-б сказаць.

— У мароз трэба цяплей адзявацца.

І цемрыва ночы схавала яго ўсмішку.

— У мяне больш няма ніякай адзежы,—адказала яна.

Ён падумаў: „дурная, маўчала-б ужо, калі так“.

— То табе тут кепска жыць?

— Кепска, я інакш ніколі і не жыла.

— А калі з бацькам жыла?

— Тады я была малая і яшчэ клопату не мела. Толькі як бацьку пагналі на вайну, тады мне прышлося ўсё дома рабіць, бо маці пайшла на фабрыку, туды, дзе бацька працаваў. Мой бацька быў ткач. Я цяпер памятаю толькі тое, што ён

быў высокі ростам, а твара яго не памятаю. Мне ўсё здаецца, што ён недзе жыве. Як маці памі- рала, то сказала мне, каб яго як-небудзь я ста- ралася знайсці, хоць тады, калі скончыцца вайна. А як яго шукаць? Дзён тры мы ішлі, а пасля ўда- лася сесці ў поезд. Тут я асталася адна, маці памерла ў вагоне, я вышла яе хаваць, а далей ішла пешшу па дарозе.

Сашка Стафанковіч сядзеў, прыціснуўшыся да Любы. Яна не толькі не адсоўвалася ад яго, а нават яшчэ, здавалася яму, больш да яго туліцца. Адзежы яе не відаць было, ён адчуваў цеплыню яе твара. Яна ўсё гаварыла і гаварыла, як быццам гэта была зусім іншая дзяўчына; у гэтыя хвіліны той ранейшай маўклівай Любы не было.

Яна гаварыла ціха, але не шэптам, голас яе чуцён быў на дварэ. Чалавек, які ўвайшоў у двор з вуліцы, адразу пачуў Любу і пайшоў проста сюды.

— Люба, ты?—сказаў ён.—Добры вечар. (Прыг- нуўся, каб паглядзець, хто з ёю сядзіць. Пазнаў Сашку.) А, гэта вы? Скора млын скончыце? То гэта і вас палякі паскублі, калі вы чалавека ра- тавалі і хацелі стрэльбу ў паляка адабраць? Як ваша рана, зажыла? Стрэліў ён у вас?

— Штыхом кальнуў,—адказаў, не міргнуўшы вокам, Стафанковіч.

І ён яшчэ раз расказаў тое, што прывык ужо расказаць. І цяпер захапіўся сваім расказам: „дрык-дрык-чэк-чэк!“ Люба ціхом праслухала і была рада, што ён не ўспамінае, як яно сапраўды было.

— Я хачу яшчэ з вамі пагаварыць,—сказаў ча- лавек,—мяне тады як збілі, то я сёння першы раз з хаты вышаў, ды і то яшчэ ледзьве іду. (Сашка пазнаў цяпер, што з ім гаворыць Рыльскі Андрэй.

Сашка бачыў, што пасля яго расказа Рыльскі адчуў сябе тут як дома). На мяне навёў нейкі гад. Мне брат гаварыў, што ён з Менска, а вы таксама з Менска і ён тут у вас начаваў. Праўда, Люба? Як ён завецца?

Люба паціснула плячыма, адказаў Стафанковіч:

— Шпулькевіч.

— Вы яго ведаеце?

— Не, я яго датуль не бачыў ніколі.

Андрэй Рыльскі пастаяў, пабедаваў, што няма як знайсці Шпулькевіча, пакляў яго, паспачуваў Сашку, што таго паранілі палякі, і павольна, быццам у глыбокім одуме, пайшоў. Стафанковіч больш яшчэ прыціснуўся да Любы. Люба была ўдзячна Сашку: ён-жа сумысля выдумляе ўсялякія гісторыі наконт сваёй параненай рукі, абы толькі не блытаць яе перад людзьмі ў гэтую справу. Гадзіны праз дзве вячэралі; за вячэрай была гаворка пра тое, што ў вёсцы шмат хлопцаў недзе падзелася, не відаць іх стала. А сярод хлопцаў—шмат і мужчын. Рыльскага брата таксама не відно. Млынар сказаў:

— Можа пабралі стрэльбы і ў лес пайшлі, думаеце што! Нічога не чула, Люба?

І дапытліва на яе паглядзеў.

— От-бо неспакой,—абазваўся Стафанковіч.— Наша справа такая, жыць па-чалавечы, па-божаму і не чапаць нікога.

І сказаўшы так, пайшоў спаць і пагнаў Сашку. Люба асталася ў кухні адна. Сашка пачакаў, пакуль захроп бацька, ціхом увайшоў у кухню і астаўся там.

За тыя дні Стафанковічы адрамантавалі млын як мае быць, і гаспадар пусціў яго ў ход у першую вялікую адлігу. У штучным азярцы на пера-

гароджанай плацінай рэчцы пасінеў лёд, і з аднаго боку пры беразе яго затапіла вада; яна білася з-пад ільду. Гаспадар пусціў яе на кола. Яе было ня-многа, але хапіла на тое, каб паспрабаваць млынавы рамонт, і млынар змалоў сваіх некалькі мяшкоў збожжа і пахваліў Стафанковічаў. Калі-ж скончылася, веснавая паводка і рэчка ўвайшла ў берагі, млынар ужо на сялянскі завоз пусціў млын. Ён пачаў заўважаць дробныя дэфекты: то кола не ішло роўна, а ў адным месцы тузалася, то вал не служыў проста, а паязджаў на сваім месцы. Млынар за-прог каня і паехаў у Менск. У Менску ён доўга хадзіў па Кальварыйскім квартале і пытаў Стафанковіча. І хоць на паперцы ў яго выразна быў запісаны адрас—знайсці ніяк не мог. У каго ён ні пытаўся—ніхто нават і не чуў такога. У доме, нумар якога быў запісан у млынара,—нават і не было трэцяй кватэры, як было адзначана ў адрасе, там проста быў дамок, праўдзівей—хата, з чатырма вокнамі, і жыла сям'я нават не падобная на Стафанковічаву. Млынар вярнуўся дадому, думаючы пра Стафанковіча як пра шарлатана: „дрэнна зрабіў, грошы ўзяў і адрас скрыў“. Праз некаторы час ён начаў прыпамінаць, што калі стары Стафанковіч даваў тады зімой Шпулькевічу пісьмо да сваёй сям'і, то называў Даўгабродскую вуліцу. Тут млынар моцна вылаяўся: „Стары сабака ды па-шчанячы брэша! Менскі майстар Стафанковіч, абармот!“ І тут адразу падышла да млынара Люба. Яму было дзіўна, што яна першая загаварыла з ім (чаго за ўсе гады ні разу дагэтуль не было—яна заўсёды маўчала); праўда, загаварыла хвалюючыся, баючыся і саро-меючыся. Млынар бачыў як-бы нейкую змену ў гэтай дзяўчыне, быццам яе існаванне, поўнае дагэтуль толькі цягавітасцю ў працы, набыло адразу нейкі сэнс, быццам новыя інтарэсы абудзіліся ў яе.

Адразу, як толькі гаспадар успомніў моцным словам Стафанковіча, яна сказала:

— А няхай-бы вы, будучы ў Менску, зайшлі да яго і сказалі, што млын кепска меле.

— Я гэтага і ездзіў.

— То што ён кажа?

— Гэты абармот даў мне няправільны адрас, і я яго не знайшоў.

Млынар бачыў, што Люба раптам змянілася ў твары. Яна запытала:

— А хто вам даваў адрас—Сашка, ці стары?

— Я гаварыў старому, а Сашка перахапіў: я, кажа, сам вам напішу на паперцы. Узяў і напісаў.

Люба апусціла рукі, твар яе перасмыкнуўся гримасай і яна пайшла да работы. Назаўтра яна сказала млынару:

— Гэта-ж можна запытацца на хутарах, туды яго прывозілі малатарні правіць, там ведаюць, дзе ён у Менску жыве.

Няма ніякага дзіва, што такія паводзіны Любы пачалі здавацца падазронымі млынару: вельмі шчыра яна ўваходзіць у яго інтарэсы з млыном. Дагэтуль было ўражанне, што яна нават і сваіх інтарэсаў не мае.

— Чорт яго бяры,—адказаў ён, не зводзячы з Любы вачэй,—я сам пагляджу млына, невялікая там штука, з-за гэтага другі раз каня гнаць не буду.

Праз некалькі дзён млынар дазнаўся, што Люба была на хутарах і пытала, дзе ў Менску жыве стальмах Стафанковіч, і ей нічога выразнага сказаць не маглі, бо самі не ведалі: яго не прывозілі, а ён сам праходзіў тут, пытаючы работы. Млынар некаторы час прыглядаўся да Любы і аднойчы сказаў ёй:

— Ну? Скора ў цябе будзе байструк ад гэтага Стафанковічыка?

Млынар плюнуў і скончыў сваю кароткую гутарку так:

— Памятай, што ў маёй хаце байструка быць не павінна.

З тых дзён усе заўважылі ў Любе перамену: яе маўклівасць саступіла месца імкненню да людзей, прычым гэта было часта можа нават і празмерна: яна загаварвала з жанчынамі так, быццам хацела і не смела пра штосьці паведаміць. Яна цэлую вясну і пачатак лета была прыстаўлена гаспадаром да млына, там яна памагала гаспадару. Адноўчы, у канцы чэрвеня месяца, завознікі раз'ехаліся за гадзіну да захаду сонца. Млынар пайшоў таксама і даручыў ёй падчысціць млын, замкнуць і прынесці дадому ключы. Яна асталася адна. Пакуль тупала ў млыне—зайшло сонца. Яна вышла на ганак замыкаць млын. На захадзе неба яшчэ ружавела, густыя кусты алешніка яшчэ адлівалі зялёным колерам, змрок летняга вечара ледзь перамагаў рэшткі яснага дня. Люба стаяла на высокім млынавым ганку, прыробленым да верхніх дзвярэй накшталт балкончыка—яна зараз замкне гэтыя дзверы, спусціцца на ніз, каб замкнуць і там. Зверху ёй, паверх кустоў, відна была бітая дарога, пабеленыя каменні паабапал яе вельмі ясна выдзяляліся ад навакольнага змяркання. Гэта была тая самая дарога, з якой яна прыбілася сюды. У яе пад нагамі рэчка ціха гнала ваду; млын стаяў, і вада спайкойна абыходзіла яго бакавой латочынай. Навокал млына быў густы альховы зараснік, за чвэртку кілометра ён пераходзіў у высокі хвойнік. Нечакана яна пачула чалавечыя крокі—шастала трава пад нагамі. Яна кінула вочы ўніз і ўбачыла, як чалавек, з аброс-

лым тварам, стаяў на адным месцы і шморгаў нагамі па траве.

— Гэта я натое раблю, каб ты мяне пачула,— сказаў ён.— Абзавіся адразу—то ты спалохаешся.

Люба шпарка замкнула дзверы і пабегла ўніз з ганку.

— Люба, пачакай, куды ты?

Цяпер яна пачала разбіраць, што голас як-бы знаёмы. Прыгледзеўшыся, яна пазнала Рыльскага брата.

— А ты добрая служанка—не ўцякаеш адразу, а раней гаспадарскае дабро замкнеш. (Люба маўчала.) Ну, як, Люба, жывеш? Скора цябе млынар прагоніць? Я чуў, што ён гэтымі днямі апытваў сабе новую дзеўку заместа цябе. Што ён табе гаворыць? Чаго ты маўчыш, ты не саромейся, скажы. Раней пасылаў цябе да бабы, то чаму ты не пайшла? Усё з дня на дзень адкладала, баялася? А цяпер позна? Млынар то ўжо цябе з дзіцём трымаць не будзе.

— Ён гэта мне кожны дзень сам гаворыць.

— Слухай, Люба, мяне ў вёсцы не вельмі пытаюць?

— Чаму не, гавораць—што няма ведама дзе вы падзеліся. Гавораць, што вы за Менскам на нейкай пільні на рабоце, а мой млынар гаворыць, што вы ныйначай у лесе.

— І ўсім так гаворыць?

— Не, мала калі. Ён баіцца—не хоча нікога чапаць, нікому ні памагаць, ні перашкаджаць. Кажы, што каб спакайней пражыць, то ва ўсім на свеце яго справа—старана.

— Ох, гэты твой млынар! Чаму-ж ён пры табе—то не вельмі стараны трымаецца.

— Ён адно што мяне прагнаць збіраецца.

— Чаму-ж ён цябе не адзене як чалавека! Ты-ж

у яго і за гаспадыню, і за гаспадара! Як ты ходзіш, на цябе глянуць страшна! Хіба гэта спадніца? Ты ў гэтым мяшку і зімой хадзіла, і цяпер, толькі што цяпер тут лат больш стала.

Люба не прывыкла сароміцца сваёй адзежы, а цяпер ёй стала няёмка, хоць перад ёю і стаяў чалавек сам абарваны і вывалены ў зямлі, аднак-жа ён ведаў цану рэчам. Люба адказвала мала, толькі адзін раз загаварыла, што не ведае, што цяпер рабіць і дзе дзецца.

— Ты пачакай, — сказаў Рыльскі, — усё наперадзе, ты лішне не думай і не ный.

Што ён мог сказаць ёй цяпер?

— Люба, — гаварыў ён далей, — цябе млынар скоро прагоніць, я ўсё ведаю. Ты маўчы, што мяне бачыла, бо тады забяруць маю жонку і дзяцей. У цябе ў самой будзе дзіця, тады ты пазнаеш, што такое яно табе будзе. А я тут не адзін — такія самыя са мною, якіх палякі забралі-б, каб мы былі дома. Ты нам памажы, палякі скоро адыйдуць зусім.

— Што-ж я вам памагу?

— Ты нас пакармі.

— Дзе-ж я вазьму?

— У млыне можа ёсць мука або крупы — ты ўпусці мяне ў млын, я вазьму і пайду.

— Тады млынар мяне заб'е — ён жа мне пакінуў ключы, каб я замкнула. Як-жа я магу гэта зрабіць?

— Я праламлю падлогу — нібыта зладзеі. Ёсць у млыне сякера?

— Я не ведаю. У млыне ўсяго поўмеха круп, больш нічога няма.

— Добра і гэта. Адамкні млын.

— Я і так забавілася, яшчэ млынар гатоў прысці праверыць, што я тут так доўга раблю.

— Калі так, то не трэба марудзіць. Адамкні, скоранька.

Яна стаяла ў нерашучасці, тады ён узяў яе за руку і павёў да верхніх дзвярэй.

— Скора, Люба, скоро, мы ўсе вельмі галодныя, я ледзьве на нагах стаю. Я ўжо некалькі вечароў тут чакаю цябе каля млына і ніяк не мог застаць тут цябе адну. Мне здалося ўчора, што млынар мяне заўважыў, а можа і не, можа гэта мне здалося. Але калі ты ўчора гэтай парой вышла з млына, я хацеў цябе запыніць, аж следам за табой ён з дзвярэй вышаў і нешта доўга прыглядаўся ў той куст, за якім я стаяў. Давай ключы хутчэй.

Ён сам адамкнуў дзверы і яны ўвайшлі ў млын.

— От крупы,—сказала яна.

— А мукі ніяк няма?

— Крыху нявыбранай у скрыні асталася, з-пад каменя. Гаспадар сваё малоў.

— Пашукай мяшка.

Ён выбраў усю муку ў мяшок, узваліў на плечы і крупы і спусціўся з ганку. Паставіў мяшкі ў куст і вярнуўся. Люба замкнула дзверы і пайшла замыкаць ніжнія.

— Люба,—сказаў Рыльскі, дай сякеру, я тут што-небудзь зраблю, каб часта прыходзіць і браць муку, без цябе. Бачыш, я тут выламлю гэтыя дзве дошкі ў падлозе і пакіну іх трымацца толькі на адным цвіку. Ты будзеш пакідаць тут у мяшку муку або крупы, а я ўжо сам уночы буду прыходзіць паднімаць дошкі і забіраць. Пасля дошкі буду ставіць на месца. Добра, Люба?

Ён нават не чакаў яе адказу. Некалькі разоў стукнуў сякерай па дошках, засадзіў лязо сякеры паміж іх і павярнуў як рычагом. Дошка пайшла ўгару. Тады ён адсек кавалак ліштвы, на якой яна трымалася. Дошка легла на зямлю адным кан-

цом. Тое самае ён зрабіў і з другой дошкай. Цяпер ужо льга было чалавеку ўлезці ў млын, вылезці назад і паставіць дошкі на месца—яны будуць трымацца на прыгнутых цвіках. Гэта быў самы цёмны кут у першым паверсе млына; тут ляжалі ўсялякія рыштункі і станавіцца нагамі на адарваныя дошкі мала было патрэбы. Зрабіўшы ўсё як належыць, Рыльскі пачаў рваць з дошчак цвікі, каб пасля, знадворку падлезшы пад падлогу, прымацаваць імі дошкі (падлога ляжала на поўметра над зямлёй).

— Доўга, пакуль падастаеце цвікі,—сказала Люба,—унь там стаіць скрынка з цвікамі.

Рыльскі адразу пазагінаў цвікі ў адарваных дошках і пайшоў у другі кут, дзе стаяла скрынка. Люба асталася на месцы.

— Скарэй, скарэй,—нецярпліва падганяла яна Рыльскага,—скарэй, а то гаспадар ужо і так думае, дзе я падзелася, гатоў прыйсці.

— Гэта праўда. Бяжы хутчэй і замкні ніжнія дзверы, а сама пачакай мяне на дварэ. Я зараз вылезу праз дзірку.

Подбегам выскачыла яна з дзвярэй і замкнула іх. Цяпер ёй стала спакойней на сэрцы. Яна абышла млын і стала каля таго вугла, з-пад якога праз дзірку павінен быў зараз вылезці Рыльскі. Раптам яна пачула, што на ніжні ганак узышоў млынар. Вельмі выразна чула яна грук гаспадарскіх ботаў, да якога прывыкла за некалькі год. Млынар быў не адзін. Праз момант дзве пары ботаў грукалі па падлозе ў сярэдзіне млына. Любіна сэрца гатова было разарвацца. Млынар адмакнуў млын сваім ключом.

— Чорт яе ведае, што яна дзе робіць да поўначы, ніколі гэтага не было.

— Хэ,—абазваўся другі голас,—ціхая-ціхая, а чэрава нагуляла.

Люба пазнала па голасу млынаровага швагра, які ўчора змалоў воз жыта.

— Чорт яе забяры з яе чэравам, тут нешта можа быць іншае. Мяне адразу цюкнула падазронасць, ці не звязалася яна з якімі зладзеямі, дачуўшыся, што я шукаю на яе месца другую. Учора, ці гэта можа мне здалося, нехта як-бы за кустамі хаваўся, калі я з ёю выходзіў з млына. Люба, ты тут? Чырканы, швагрусць, запалку.

— Дзе яна тут будзе да такой пары!

Люба цяпер баялася толькі аднаго: каб не заўважылі ў млыне Рыльскага. „Ён можа схавалца дзе і перасядзець, пакуль можна будзе вылезці праз дзірку. А яны, калі нічога падазронага не ўбачаць—пойдуць. Трэба толькі падняць дошкі“.

Яна кінулася пад падлогу, падняла спущаныя да зямлі канцы дошчак і прыставіла да іхняга месца. Трэба было трымаць рукамі, каб усё было як належыць.

— Ці чуў?—моцна зашаптаў млынароў швагер,—у кутку як-бы дошка срыпнула.—Эй, хто там! Выстралю зараз-жа. Давай, швагрусць, лямпу, от запалкі.

— Гэта табе здалося, што дошка скрыпела. Усё на месцы.

— Можна праверыць. Свяці ў той кут.

Дзве пары ботаў загрузкалі да адарваных дошчак.

— Ты бачыш? Як-бы дошка адна дыша, зварухнулася.

Гэта была праўда. Люба стаяла на каленях, сагнуўшыся, пад падлогай. Дошкі яна трымала рукамі, рукі памлелі, яна падпёрла дошкі галавой і плячыма; у гэты момант дошка і скранулася на

момант з месца. Далей яна ўжо стаяла на каленях у сваёй няспрытнай позе як акамянелая, яна баялася дыхнуць на поўныя грудзі. „Яны зараз паглядзяць, што дошкі на месцы і адыйдуцца“. Было страшна цёмна, праз шчыліны паміж дошкамі падалі пад падлогу ад лямпы ніткі святла.

— Гэта табе, швагрусць, здалося.

— Не, гэтая дошка быццам...

— Памацуй нагамі.

І от млынар грукнуў ботамі ў адарваную дошку і стаў на ёй.

— Не, такі на месцы.

— Я-ж табе казаў. Бачыш.

І другая пара ботаў грывнула ў дошку. Двое мужчын стаялі на адарванай дошцы і „мацавалі“ яе—ці моцна яна трымаецца на месцы. Люба цярпела страшэнныя пакуты, трымаючы на сваёй галаве і плячах жывы такі цяжар, які яшчэ жывасілам ціснуў дошку ўніз. Прайшла хвіліна, другая, трэцяя, прайшло пяць хвілін, час цягнуўся далей, а сталыя гаспадары не сыходзілі з месца, спакойна мяркуючы сабе, што ўсё спакойна як мае быць і што трэба ісці класціся спаць. Аднак-жа, пакуль яны пайшлі, Люба некалькі разоў мела намер упасці на зямлю і трэба было мець нечалавечую цярплівасць, каб устаяць на месцы. Боль у левым плячы, якое найбольш падпірала дошкі, дайшла да найвялікшага гарту, ёй здавалася, што косці вышлі з сваіх суставаў. Аднак яна стаяла, збіраючы ўсю сілу сваёй волі. Калі дзве пары ботаў з грукатам сышлі з дошчак, яна ведала, што трэба яшчэ хоць з хвіліну пабыць у такой позе, пакуль яны не адыйдуцца. Аднак-жа хоць цяжару зверху ўжо і не было, боль не сціх, а зрабіўся яшчэ большы. Плячо балела ўжо само на сабе. Яна сціснула зубы і з вялікай нецярплівасцю

прычакала таго далёкага моманту, калі забразгаў замок—млынар замыкаў дзверы. Рыльскі паволі вышаў з свайго цёмнага кута. Ён прыслухоўваўся, пакуль не сціхлі на дарозе крокі і галасы, і палез праз дзірку пад падлогу, трымаючы ў зубах цвікі. Люба ляжала пад падлогай.

— Вылазь,—сказаў Рыльскі.

— Зараз,—падала яна голас праз сціснутыя зубы і не кранулася з месца.

Ён каменем убіў два цвікі, прыгнуў іх, і падлога зноў мела свой сапраўдны выгляд.

— Вылазь, Люба.

Яна маўчала. Рыльскі крануў яе, яна застагнала. Ён узяў яе на рукі і, сагнуўшыся, як толькі мог, выпаўз з ёю з-пад млына.

— Я мусіць вывіхнула плячо, я на плячы трымала дошкі і іх.

Рыльскі дакрануўся да пляча, яна крыкнула ад болю. Адзежа была ўшчэнт парвана на плячы і сашморгнута з яго. Рыльскі чыркнуў запалку. Плячо было чорнае ўсё, з крывавамі падцёкамі. Рыльскі сеў на траву і заскроб жменям над вухам. Пасля ён прыгнуўся да самага любімага вуха і зашаптаў:

— Сашчамі зубы і пацярпі дзве ці тры хвіліны, калі плячо вывіхнута, я табе пастаўлю яго на месца. Толькі ты маўчы, бо калі хто пачуе...

— Добра,—ледзь выгаварыла яна.

Ён сціснуў далонямі яе плячо, яна нават не застагнала. Рыльскі быў не вялікі хірург, ён некалькі разоў сціскаў то счарнелае плячо, то здаровае—усё стараўся распазнаць—ці такое адно як і другое. Адзін раз яму здаваліся яны аднолькавыя, другі раз—што ў хворым плячы вытыркаюць косці. Нарэшце яна абазвалася:

— Не трэба, пакінь мяне мучыць.

Ён яшчэ раз сціснуў счарнелае плячо і пусціў рукі:

— Нічога страшнага няма. А калі часамі трэба будзе лячыцца, то на табе грошы. Ты як-небудзь заўтра ці паслязаўтра дай мне ведаць, як табе. Я тут буду паблізу. Я з табой цяпер пасяджу, пакуль ты здолееш падняцца. Пачакай, я табе прыкладу намочаную хустку. Лепш стала? Любачка, сястрыца, калі ўжо стане табе лепш, зрабі мне адну ласку: у твайго млынара недзе хаваецца вінтоўка, якую пакінулі салдаты, як уцякалі з нямецкай вайны. Ты ведаеш, як я не магу без вінтоўкі. Выкрадзі яе, знайдзі і перадай мне.

Гадзіны можа тры ён быў пры ёй. Ёй стала холадна, ён накінуў на яе сваю вопратку. Пасля яна ўстала і пабрыла дадому. Рыльскі падаўся ў куст, там сядзеў яго таварыш. Удвух яны пабралі мяшкі на плечы і, кожны трымаючы перад сабой сваю вінтоўку, пайшлі хмызняком скрозь паўз дарогу. Цалюткую тую ноч Люба не магла заснуць ад болю, а назаўтра работа валілася з яе рук. Млынар убачыў прычыну гэтага ў яе цяжарнасці і з трывогай падумаў, што трэба хутчэй яе пазбыцца, каб не прышлося пасля важдання з ёю. І ён заварушыўся яшчэ больш, каб наняць новую дзеўку.

Люба адгортала ў млынавай скрыні муку з-пад каменя.

— Чаму ты адной рукой, дзіва што ў цябе так няўдала выходзіць,—абазваўся млынар.

Люба ўзялася аберуч. Аж твар яе пачарнеў ад болю, аднак нічога падазронага млынар не заўважыў. Як толькі ён адышоўся, Люба левую руку спусціла як нежывую. Так было дзён пяць, і толькі тады боль пачаў з кожным днём сыходзіць. Яна старалася падстроіць так, каб кожны дзень у

млыне асталася мукі або круп. Калі ўдавалася астацца адной перад самым вечарам, яна насыпала муку ў мяшок і ставіла ў кут каля адарваных у падлозе дошчак. Назаўтра яна бачыла, што мяшка няма—значыцца Рыльскі прыходзіў. І тут у яе з'явілася і вырасла новае пачуццё. У апошнія часы ў яе душы жыла трывога, якая часта даходзіла да распачы. Нікога нідзе на свеце яна не заўважала блізка сябе. На момант быццам з'явіўся быў Стафанковіч, але цяпер яна ведала, што тут не было ніякай абсалютна блізасці, у лепшым выпадку—тут была насмешка. І от у распач перад будучыняй увайшла нейкая новая справа. Спачатку, калі толькі яна нечакана ўбачыла пры млыне Рыльскага і пачула ад яго, чым яна павінна памагчы яму, яна неахвотна пачала справу, нават з дрыжаннем сэрца: усё гэта было так нова, нязвыкла. Пакрысе-ж яна стала чуць у сабе патрэбу быць блізка да Рыльскага, быццам тут знайшлося тое, чаго яна апошні час шукала сярод людзей: яна шукала рады, распач гнала яе на споведзь перад многімі. Тое, што было наперадзе, зацямялася новай справай—гэта была не толькі быццам разрыўка, уся яе душа гарнулася да Рыльскага. Ён выразна ёй не гаварыў многа, яна ад яго мала што і чула, але ўгадвала, што ён робіць у лесе. Яна карміла іх там усіх з гаспадарскага млына. Тры раніцы, пакуль устане млынар, яна патраціла на тое, каб знайсці вінтоўку. Яна ператрэсла ўсе цёмныя куты гаспадарскай сялібы, капала зямлю ў пограбе, перапарола ўсё сялібнае застрэшша і вінтоўку такі знайшла. Вечарам таго-ж дня Рыльскі, улезшы ў млын, убачыў на мяшку доўгачаканую зброю. Люба стаяла пры чорнай сцяне і заўважыла, што ён вылез з-пад падлогі з мяшком і з вінтоўкай. Яна рабіла ўсё,

што ён ёй сказаў, але не паказвалася яму на вочы—можа гэта яму не трэба ці нядобра? Праз некалькі дзён яна заўважыла, што мука, якая засталася ў скрыні, не чапаная, ляжыць роўна, яе не паменшала. Назаўтра было тое самае. І так было дзён дзесяць. Дзве ночы запар яна пакідала сваю пасцель на саломе ў пуні і хадзіла баязліва да млына, каб убачыць Рыльскага—каб хоць сказаць яму пару слоў, але яго не было. Другую ноч яна працавала да рассвітання і вярнулася назад сумная. Смутак апаноўваў яе, быццам душа яе чула тых вялікіх находы бяды, якія нависалі над чалавекам.

Пад сярэдзіну ліпеня людзі бачылі па менскай дарозе абарваную дзеўку, якая вельмі спяшалася ісці. Праўда, каля ўваходу ў лес, недалёка яшчэ ад млына, яна на некалькі хвілін спынілася і раздумвала. Широкая менская дарога ішла проста, а ўлева зварачвала дарога вузкая, зарослая травой, з ледзь выязджанымі каляінамі. Каб хто ў гэты момант бачыў абарваную дзеўку, ён-бы мог заўважыць, якая яна неспакойная: некалькі разоў яна рвалася ісці далей у менскую дарогу, некалькі разоў строілася скіравацца ў дарогу бакавую. Нарэшце яна такі пайшла ўлева. Неўзабаве перад ёю была трухлявая хата, а на парозе сядзеў той самы чалавек, што калоў і смаліў зімой у лесе Вэню Шпулькевічу япрукі. Чалавек адбіваў касу.

— Корбут прыслаў па грошы за мліва?—абазваўся ён адразу, як толькі ўбачыў дзяўчыну.— Скажы яму, Любка, няхай пачакае. Можа я яму паплавец скашу, а грошай—дзе іх узяць?

— Не,—сказала Люба,—я зусім іду, ён мяне прагнаў.

І заплакала.

— А табе ўжо скоро раджаць?

Чалавек чухануў пад вухам і ўставіўся вачыма ў любін жывот.

Люба шырокімі вачыма глядзела яму проста ў вочы. І ў слабавольных, і ў моцных натурай людзей могуць быць такія моманты ў жыцці, калі чалавек можа адчуваць сябе быццам знішчаным перад усім светам. Хоць сапраўды ён можа і ўзвышацца ў гэты момант над многім і многімі, але тое, што яго акружае цяпер, прыгнечанне, якое падае на яго душу,—усё гэта можа паставіць чалавека ў план бязвольнасці, слабасці і гнілой мяккасці. І калі тут падзеі пачнуць абрушвацца на чалавечую галаву, то слабавольнаму вельмі лёгка ўбіць у свядомасць, што ён сусветны злачынец, хоць сапраўды ён чысты як крынічная вада, і не мае за душой ніякай віны. Чалавек-жа з цвярдзейшай натурай таксама можа тут пайсці на сваю прыніжанасць, якой пасля пасаромеецца. Тады-ж усялякі сорам знікае і чалавек бывае даведзен да такога стану, што будзе прыніжана глядзець у вочы кожнаму. І толькі выдатныя натуры не трацяць самога сябе нават і ў такія выключныя і рэдкія моманты. Што хацець ад Любы, усё жыццё якой было такім момантам? Яна глядзела ў вочы гэтаму чалавеку, абыякаваму да яе, і нават каб ён пачаў яе абсмейваць, яна-б магла выпрошваць у яго рады. Пячаць усяго гэтага ляжала на любіным твары.

— Куды-ж ты ідзеш цяпер?

— Я не ведаю куды мне ісці цяпер. Я думала ісці ў Менск шукаць яго, можа ён што памог-бы мне.

— Хто?

— Гэта-ж яго дзіця.

Роспачным сваім позіткам яна выпрашвала, вы-

мальвала параду, апеку ад гэтага чалавека, якога ведала даўно. Яго жовка часта прыходзіла на работу да млынара, і яны здружыліся. Чалавек адкляпаў касу, Люба ўсё стаяла, чакаючы яго слова. Ён сказаў нарэшце:

— Зайдзі хіба ў хату.

Яна паслушна зайшла.

— То ты не ведаеш, дзе ён там у Менску жыве?

— Каб я ведала!

— Што-ж цяпер рабіць з табой? Табе няма дзе і дзецца? Га? Чаго-ж ты маўчыш? Ты пачакай, прыдзе жовка... Нейк-жа будзе, не ты першая, жывуць-жа на свеце.

Спакойны яго тон пачаў здымаць з яе ўтрапенне

— Дзядзька, вы ведаеце Шпулькевіча з Менска. Ён у вас часамі начаваў і вы яму памагалі па людзях свіней пытаць. Я таго і зайшла да вас. Ён у нас начаваў зімой як у млынара свінні купляў, гэта было тады, калі поўвёскі згарэла вечарам. Я памятаю, што Стафанковіч пісьмо праз Шпулькевіча перасылаў дадому ў Менск. Ён па адрасу перадаваў, то павінен ведаць, дзе жывуць Стафанковічы.

— Ты думаеш, што гэты Стафанковічык з цябе жывот здыме, ці што?

— Але-ж я цераз яго гіну. І калі родзіцца дзіця, то гэта-ж яго дзіця! Ён гаварыў са мною як чалавек, ён распытваў, як я раней жыла і шкадаваў мяне. Няўжо-ж ён можа спакойна глядзець, як яго дзіця будзе пад плотам канацы! Мне абы знайсці яго. Калі вы скажаце мне, дзе знайсці Шпулькевіча, то я і Стафанковіча знайду.

— Шпулькевіч-то ў мяне начаваў некалькі разоў. Нават я дзіўлюся, што з той начы ён больш

ні разу не прыязджаў. Нешта тады з ім здарылася было. А справядлівы ён чалавек, мне за фатыгу заўсёды, бывала, заплаціць і яшчэ крыху набавіць. Праўда, я яму як сабе пастараюся, бывала—ён з дарогі ляжа адпачыць, а я яму за гэты час свіней апытаю. А дзе ён там у Менску жыве, то гэта трэба падумаць. Ён-то мне такі і казаў, што недзе на Камароўцы, ёсць там такі кавалак Менска. А дзе там, то выразна не гаварыў. Мне не было інтарэсу пытаць. Што-ж такое прыдумаць, каб ты магла знайсці Стафанковіча? Цераз Шпулькевіча можна было-б, калі ён, кажаш пісьмо перадаваў. Ён, значыцца, ведае, дзе. А як яго шукаць? Чакай, я можа што-небудзь успомню. Ён нейк гаварыў мне, што яго бацька рамізейнікаў уласных меў і з гэтага жыў і яго самога ў людзі выводзіў. Але-ж ад гэтага яго не знойдзеш. Можа хто-небудзь так з людзей ведае, дзе там ён у Менску?

— Не, не ведаюць, я пытала ў шмат каго.

— У тую ноч ён ад мяне нешта вельмі раптоўна выехаў. Нейкі быў як утрапёны. Прыімчаўся з вашымі тымі свіннямі, папрасіў, каб я яму закалоў іх, асмаліў і прыгатаваў у дарогу, а сам, кажа, адскочу на хутар свіней папытаю. Адскочыў. Я ў лесе япрукі з хлопцам смалю, а яго няма. А вядома, калі смаліш, то духам смаленым пахне. Я ўжо, сказаць, асмаліў быў, ужо скроб, як чую нехта ідзе, лапцямі па снезе шастае. Бачу—Рыльскі, збітага, значыцца, Рыльскага брат. Я сумеўся. Чые гэта ты, пытае, япрукі смаліш? Што мне казаць! Шпулькевіч прасіў трымаць у сакрэце. Я і гавару Рыльскаму: палякі, кажу, прымусілі ім прыгатаваць. Зараз прыедуць забіраць. То Рыльскі спалохаўся палякаў і пайшоў з гэтага месца. За папружкай у яго сякера. Што ты тут,

пытаю, робіш у такі час? Бічоў на цапы хачу ўкрасці,—прызнаецца ён. Іду, кажа, пацягнуў носам, чую пахне смаленым і спаміж дрэў агонь пабліскае. Я падкраўся, бачу—ты завіхаешся. І пайшоў Рыльскі. Я япрукі ўскаціў з хлопцам на сані—цяжка было, ледзь каламі падважылі. Дома хуценька вывернуў вантробы, склаў на воз, усё як мае быць і стаю на двары. Бачу—зарава пачалося, спачатку слабенькае. Чую ў лесе гук—выстралілі, крыкнулі два разы як-бы на дарозе, і мне здалося, што спачатку гэта быў Рыльскага голас, а пасля Шпулькевічаў. А пасля праз хвілю якую спацелы, як узвар'яцелы, прыскочыў Шпулькевіч, кінуўся ў сані і пагнаў як толькі мог каня. Больш я яго і не бачыў. Ён называў мяне Камароўку. То калі на Камароўцы ў Менску пачнеш пытаць Шпулькевіча, які трымаў многа рамізейнікаў, і яны раз'язджалі па ўсім Менску, то можа і дапытаешся. А я-ж, кажу, тады ён раптоўна як вар'ят выехаў і ўсё трымаўся за левы бок і нават некалькі разоў ойкнуў, быццам яму вельмі балела, але ён не хацеў мяне прызнацца. А я тады адразу пабег на пажар.

У той вечар жонка гэтага чалавека гаварыла Любе:

— Што-ж ты мяне цяпер просіш! Каб ты раней, а цяпер позна. Раней, спачатку, то я табе паракамендавала-б бабу і яна цябе-б ачысціла. А цяпер, хіба каб ты пачала што цяжкае падымаць, тады можа выкінеш. Ты падымай перад сабой што найцяжэйшае. Сядзь, Люба, будзем вячэраць.

Праз дзён тры Люба ішла далей па менскай дарозе. Усё таксама яна спяшала. На плячах у яе трымаўся прывязаны клунак, такі самы як і яе адзежа—з латамі, дзіркамі і брудам. Дарога была пустая. Страшэнная стаяла гарачыня. Пад Менскам

на полі не было ніводнага чалавека нідзе, толькі адусюль сцягваліся польскія салдаты. Яны вялікімі часцямі і па некалькі чалавек рухаліся на Менск. Пад самым ужо Менскам яна размінулася з вялікім абозам сялянскіх фурманак: замучаныя коні цягнулі вазы з раненымі салдатамі польскай арміі. Тут ісці стала цяжэй, часта запынялі патрулі. У Менск яна ўвайшла на самым змроку і тут ужо зусім не ведала, куды падацца. Вуліцы губернскага горада Менска яе ашаламанілі. Кожны двухпавярховы дом ёй здаваўся гмахам. Брэскі вакзал паўстаў перад яе вачыма як страшная вялічнасць—яна палохала і яшчэ больш трымала чалавека ў разгубленасці. Па вуліцах бесперапынна грэмелі абозы, ішлі салдаты, і, бачачы іх, людзі залазілі ў самыя цёмныя шчыліны сваіх абшарпаных сцен. Люба ледзьве дацяглася да нейкай дашчанай агарожы і села на кучу камення ў самым цесным куце. Было ўжо зусім цёмна, і на вуліцы нідзе не гарэлі ў вокнах агні. На небе свяцілі зоры. З цёмнага любінага кута ледзь можна было заўважыць рог дому і пачатак завулку. У гэтым горадзе было ў яе толькі двое знаёмых людзей—Вэня Шпулькевіч і Сашка Стафанковіч. Заўтра яна пойдзе шукаць іх, а цяпер прыгнечанасць душы адразу скончылася: Люба заснула, сядзячы на каменнях. Пабудзіў яе грукат гармат—некалькі артылерыйскіх залпаў пачулася здалёку, пасля зноў стала ціха, толькі часта чуліся з вуліц галасы і грукат кол. Зморанасць усяго цела магла скончыцца толькі пасля сну, але спаць не даваў холад: каменне адсырэла. Люба забрала свой клунак і перайшла за некалькі крокаў к вуліцы. Там яна лягла на пяску і зноў заснула. Можа прайшло гадзіны дзве, а можа і больш—яе пабудзіў крык. Над ёй ляцелі іскры і неба траслося заравам. Яна

такая была змучаная, што ледзьве і неахвотна ўстала і пайшла ў вуліцу. Здаецца і ідучы яна спала, цмяна ўяўляючы, што блізка гарыць горад і па той бок пажару, на вуліцы, павялічыўся грукат колаў. Пачынаўся дзень. Цэлую раніцу яна праблукала па самых глухіх вуліцах і нарэшце выбілася туды, дзе было цішэй. Але як толькі яна дайшла да нейкага запушчанага двара, як раптам атрад польскай пяхоты выбег з-за рогу і паімчаўся пасярод вуліцы. Салдаты крычалі нямаведама што, можа быць, каб падбадзёрыць сябе, білі прыкладамі ў вокны, паўз якія яны беглі. Звон шкла дапаўняў карціну мітусні. Гэта зняло з Любы рэшткі сну, які яе апаноўваў. Яна выбілася на мост, прайшла яго і змяшалася з натоўпам людзей. У гэтых кварталах горада зноў пацішэла і народ стаяў на вуліцы. У натоўпе гаварылі, што вельмі блізка да горада падышлі часці Чырвонай арміі і што нібыта на рассвітанні на ўскраіне бачылі партызан—узброеных людзей, „босых, у лапцях і ў ботах. Некаторыя страшэнна паабрасталі бародамі. Яны з-за могілак стралялі па польскім абозе, а пасля адышлі за горад“. З гэтага моманту Люба пачала думаць аб Рыльскім. Ёй здавалася, што зранку ён быў тут-жа ў горалзе і былі моманты, калі яна была больш схільна шукаць яго, чым Сашку Стафанковіча. Некалькі разоў вуліца рабілася пустая, і па ёй беглі толькі польскія салдаты, пасля натоўп зноў з'яўляўся на ёй. Пад гадзіну адзінаццатую на гэтай вуліцы і праз вокны ў шчытах, і праз слухавыя вокны гарадскія партызаны стралялі па апошнім атрадзе ўлан, які праімчаўся тут. Каля дванаіццатай гадзіны натоўп заўважыў, што некалькі коннікаў Чырвонай арміі ціхом выехалі на наберажную і раз'ехаліся скрозь па ёй. Адзін уз'ехаў на

мост і спыніўся. Натойп кінуўся туды. Чырвонаармеец распытваў, дзе палякі і ці даўно яны беглі тут і ўгаварваў усіх разыходзіцца. Аднак-жа ўсе стаялі навокал яго і не разыходзіліся. Можна сказаць, што кожны стараўся сказаць яму некалькі слоў. Закрычалі „ура“ і ён тады проста такі загадаў, каб было ціха. Ён увесь час трымаў вінтоўку так, што ў кожны момант мог страляць. Да яго пад'ехала яшчэ чалавек пяць. Усе яны сталі на мосце, ціха перагаварваючыся. Адзін сказаў другому:

— Праўда, што Лук'янскі выбыў з строю?

Другі адказаў:

— На адзін дзень. Учора. Лёгкая рана ў шчаку. Сёння ён сам высылаў разведку.

— Ты яго бачыў?

— Бачыў.

— Кажуць, што ён адразу можа навесці гармату без трубы і бусолі.

— Не ведаю. Але з вінтоўкі цэліцца адным махам і ніколі не прамахнецца.

— З самага пачатку нямецкай вайны на франтах і на франтах.

— Ён вельмі пра гэта расказваць любіць.

— Я чуў раз як ён гаварыў пра мабілізацыю. З першых дзён нямецкай вайны пагналі ў войска, і тымі-ж днямі сям'ю выгналі ў бежанства. Так і дагэтуль не ведае, што сталася з дзецьмі і жонкай. Цешыць сябе: скончым, кажа, ваяваць, тады знайду.

Люба чула, што гаварылі конныя чырвонаармейцы і старалася прабіцца да іх праз натоўп, але ў гэты момант цераз плыткае месца ў рэчцы з суседняй вуліцы пачаў пераязджаць атрад. Коннікі рушылі з моста і далучыліся да атрада. Люба прабегла за імі некалькі крокаў і вярнулася назад.

Атрад імчаўся, бачачы польскіх коннікаў. Яна была сведкай таго, як у той дзень рэгулярныя часці Чырвонай арміі ўваходзілі ў Менск, як пасля, у наступныя дні, праз горад праходзілі вайсковыя часці, кіруючыся на Варшаву. Прайшла, значыцца, праз Менск і пайшла далей і тая часць, дзе, як відаць, камандаваў нейкі Лук'янскі. У пакалечаным вайной і акупацыяй Менску Люба шукала сабе прытулку, носячы ў сабе смутак па бацьку і па Рыльскім, у якім яе душа чула друга. На гэтых абшарпаных вуліцах яна пачала шукаць таго, чаго не згубіла тут. Пад сэрцам у яе жыла істота, якую яна рыхтавалася пусціць на свет. Смутак па бацьку межаваўся з радасцю, што можа і сапраўды ён жыве, і калі гэта ён, то, значыцца, яна нават ведае, што з ім і як. Але знайсці яго нельга цяпер, таксама як і Рыльскага. Яна пайшла шукаць трэцяга. Яна выхадзіла некалькі дзён па Камароўцы і не магла дапытацца Шпулькевіча. „Як-жа ты хочаш знайсці, не ведаючы нумара дома“,—гаварылі ёй. Шукаць-жа Стафанковіча адразу, не знайшоўшы Шпулькевіча, нават і пачынаць не варта было: тут яна нават не ведала ў якой гэта частцы горада.

На даволі люднай вуліцы яна хадзіла з дома ў дом, пытаючы работы. Ваенная хваля адышла на захад і ў горадзе паспакайнела. Зайшоўшы ў адзін з двароў, яна апынулася сярод зборышча дамкоў, падобных да местачковых кузняў, і хацін, падобных да сабачых будак. Двор быў на скоцістым узгорку, крутым і няроўным. Угару—узгорак мала быў забудован—скрозь відны былі платы і паасобныя дамкі. Далей за ўсё ўзвышалася вежа чырвонага касцёла і амаль побач з ім двухпавярховы драўляны дом з жоўтымі вокнамі. На дамку гэтым былі дзве шылды на пярэдняй сцяне і на

бакавой. Кавалак бакавой сцяны з шылдай даволі выразна быў відзен адгэтуль, з узгаркаватага двара, але Люба не магла прачытаць шылды, каб і хацела. Нейкі чалавек параіў ёй пайсці ўвечары ў той дом і папытаць работы. Пакуль-жа да вечара—Люба тут шукала хоць прытулку—цяпер, і можа надалей. Яна выбірала дзверы чым найстарэйшыя і найкрывейшыя: чым бяднейшы чалавек, тым прасцей з ім можна гаварыць. Яна ўвайшла ў трухлявую прыбудоўку да нейкай мураванай сцяны і адчула тут сябе добра: усё навокал было прывычнае: пасцель з кучы ануч, стол, прыбіты да сцяны (у яго асталіся толькі тры нагі), вядро вады на табурэце і больш, здаецца, нічога. Поўная гармонія з абарванай чараватай дзеўкай!

— Хто там?—абазваўся жаночы голас.

Люба ўбачыла, што на ложку, на накіданых абы як дробных лахманах ляжыць жанчына і курцыць самакрутку з махоркі, па-мужчынску сціскаючы недакурак паміж пальцамі. Жанчына была доўгая і тонкая, займала ў даўжыню ўвесь ложак, а ложак той быў збіты з непагабляваных дошчак.

— Добра,—сказала жанчына, выслухаўшы Любу.—Падай мне вады. Пабудзь некалькі дзён, а там відна будзе. Я захварэла і нікога ў мяне няма. Быў некалі муж, але не вярнуўся з нямецкай вайны. (Жанчына гаварыла хрыплым басам). Зімою я ў рэстаране падлогу і сарвэты мыла, а з вясны ляжу хворая. Пазаўчора прынесла вядро вады, а сёння мне горш. Дай мне напіцца. Э-э, ты з жыватом? Дзе твой муж? Так? Што ты робіш? З чаго ты жывеш?

Увечары Люба дастала работу: у драўляным дамку побач чырвонага касцёла яна нанялася пад-

мятаць, мыць, чысціць, бегаць на пасылках, выносіць і прыносіць. На двухпавярховым дамку шыльда паведамляла: „Гасцініца Бельгія“. (Яшчэ не было такой драбязы, якая не імкнулася-б да гучнага імя.)

Праз два дні доўгай і тонкай жанчыне стала яшчэ горш. Прыходзячы з работы, Люба даставала ў яе з-пад галавы рэшткі адзежы і бегала мяняць на хлеб. Часам гэта ўдавалася. Жанчына душылася кашлем і ўсё больш і больш глытала махорачны дым, цвёрда верачы, што гэта „эсаджвае кашаль“. Адноўчы на змроку, прышоўшы з работы, Люба застала яе мёртвай. З двара пасыходзіліся суседзі і пачалася несканчоная шматгалосая гаворка. Цераз суткі яе паклалі ў труну і павезлі на могілкі, а Люба заўладала кватэрай— з мэбляй, столлю, асобным ходам, двума цвікамі ў сцяне і шыкарным відам на заднюю сцяну гасцініцы „Бельгіі“. Цяпер чараватая дзеўка смела магла тут распараджацца; асабліва пасля таго моманту, калі з’явіўся гаспадар і аформіў папяровым парадкам яе права жыць у гэтай кватэры. Яна як хацела расклала анучы з свайго клунка паверх тых ануч, на якіх учора ляжаў труп, падбіла ўгару падушку, колер якой быў колерам патэфоннай пласцінкі, на якой запісана самая найтанчэйшая музыка. Чорны бляск на падушцы трымаўся моцна: ён быў навек сюды ўшмальцован і ліп да валасоў і цела, але гэта было не страшна. Яго магло хапіць на доўгія гады, колькі-б ён не ліп да ўсяго навакольнага. Такі самы колер мела столь; праўда, тут чорны колер быў без бляску; усё, што надавала столі такі колер, не магло ліпнуць да чалавечага цела, бо каб дастаць столь, то трэба было падняць угару руку, а чалавек, як вядома, не заўсёды ходзіць з паднятымі

рукамі. Толькі над дзвярыма ў любінай кватэры можна было дастаць столь, не падымаючы рукі ўгару: тут дошкі адарваліся канцамі і навісалі ўніз, але калі Люба не хацела счышчаць галавой з столі чорны колер, то магла нагінаць галаву. Так што ўсё было вельмі выгадна. Найбольш усё гэта наліпала на чалавечую душу, але ад гэтага зеленаваты бляск сцен і чорны бляск пасцелі ўжо аніяк не маглі страчвацца.

Люба апынулася адна сярод сваіх уладанняў. У вядро, якое асталося пасля жанчыны, яна набрала вады і скінула з сябе кашулю, каб памыць. Першы раз за шмат дзён яна ўбачыла свае цела. Плячо, на якім яна трымала млынара і яго швагра, было ўсё чорнае. „Так і астанецца?“—кальнула яе думка. Гэта быў інстынкт прыгожай дзяўчыны, але ён не меў над чалавекам улады: ён саступіў месца старым думкам: у сярэдзіне жыла новая істота, перад якой зараз адчывняцца дзверы ў свет. Тут пачынаўся смутак. Люба нагнулася над вядром мыць і адчула боль у спіне і жываце. Яна падняла вядро на акно і пачала мыць, не згінаючыся. „Баба голая!“—закрычалі за акном хлапчукі. Яна адышлася, зняла вядро на падлогу, стала на калені, і так мыла. Намыліць кашулю не было чым і яна доўга церла яе рукамі. Развесіла сушыць на біле ложка вобмацкам—агну не было. Да раніцы кашуля яшчэ не дасохла і прышлося адзець яе так. У той-жа дзень Люба, ідучы з работы, украда з гасцінічнага ўмывальніка кавалак мыла. Дома яна павыбірала самыя тонкія анучы, стала над вядром на калені і мыла да самага веча. А як толькі змеркла, легла, сціскаючы зубы ад прыступаў вострай болі. Вялікі цяжар душыў яе. Узняцце вострых думак ападала да бяздум'я.

„Мне пашанцавала, што я тут апынулася, пад

плотам было-б горш... Так рана? Яшчэ няма дзе-
вяці месяцаў. Можа раней часу родзіцца? Ад таго,
што я пад млынам трымала на сабе такі цяжар?..
А можа яно родзіцца нежывое? Гэта будзе добра
ці кепска? Добра. Гэта будзе добра. Гэта будзе
шчасце! Як добра не мець дзіцяці, не мець жы-
вата, не мець болю, быць такой як да той зімы!
Як было добра ў млынаровай кухні!.. А калі на-
родзіцца нежывое дзіця і прыдуць і скажуць,
што я яго задушыла? Няхай-бы хто зайшоў!..“

Гэта было быццам адчуванне вінаватасці перад
усім светам. І ўсё танула ў страшэннай распачы.
Яна падняла галаву прыслухацца, ці не ідзе хто,
ці не ўвойдзе сюды да яе. Раптам яна кінула га-
лаву на падушку і пачала калаціцца ад новага
прыступу болю. Каб быў дзень або каб хоць тут
гарэў агонь і каб хто прышоў сюды, ён убачыў-бы,
што твар у жанчыны пачарнеў, на губах высту-
пала пена, вочы ўпалі ўніз і ўсё целагнулася ў
дугу. Але тут і агонь не гарэў, і нікога не было.
Ёй здавалася, што прайшла бясконцасць, што яна
цягнецца далей і ніколі не скончыцца. Вобмацкам
яна сцягвала з сябе тую адзежу, што на ёй была,
то падграбала пад сябе лахманы, то выцягвала
іх назад. Ноч! Якая прышла ноч! Лягчэй было
трымаць на плячы пад млыном жудасны цяжар,
лягчэй было сумаваць на пустой дарозе над ма-
гілай маці! Няхай-бы хутчэй усё вышла з цела,
разам з сэрцам і з душой! Столь спусцілася нізка,
сцены сышліся цесна і ўсё душыць-душыць і не
выпускае з цела страшэннай пакуты.

Раніцай пачало ўсходзіць сонца. Яно доўга вы-
бівалася з-за хмар, і як першы яго слабы прамень
лёг на сцены, жанчына расплюшчыла вочы. Яна
убачыла, можа нават праўдзівей сказаць адчула
як трапяталіся і жылі колеры на сценах і ў па-

ветры, як яны зменьвалі самі сябе пад ясным позіркам сонца. Жанчына перавяла вочы на сваю скрываўленую пасцель, на свой живот—ужо апалы і роўны—і глыбока ўздыхнула. У цэле была вялікая лёгкасць, пакутны цяжар вышаў адтуль. Яна прыўзняла галаву, каб зірнуць на тое, што так цесна ляжала пры яе грудзях. Сонечная ружовасць клалася на яго маладую галаву, вочы, якія толькі што ўпершыню ўбачылі свет, былі заплюшчаны: любін сын спаў. Маці ўкрыла яго з вечара яшчэ нарыхтаванымі вымытымі анучамі і мацней прытуліла яго да сябе. Бляды твар яе быў апанаван рысамі імкнення да сну і спакою. Яна заплюшчыла вочы і яшчэ раз глыбока ўздыхнула. Перад вечарам сонца не магло з-за сцен кідаць праменні ў акно гэтага прытулку і змяркацца тут пачало раней, чым зайшло сонца. Люба ціха ступала босымі нагамі па зямлі, баючыся пабудзіць свайго сына. Яна падпаліла ў печы і нагрэла ў гаршку вады, паклала сына сабе на калені, мачала ў ваду анучку і выцірала ружовую істоту, якая за ўвесь першы дзень свайго жыцця заплакала толькі раз, быццам ведаючы, што і без гэтага крыку ў маці ёсць з чаго ныць душы і балець сэрцу. Адвак-жа гэта было толькі першы дзень. Назаўтра суседзі чулі, як у трухлявай прыбудоўцы да мураванай сцяны бесперапынна крычыць дзіця. Прайшла гадзіна, другая, трэцяя, дзіця то сціхала, то зноў пачынала крычаць. Некалькі жанчын пайшло туды. Яны ўбачылі, як маладая жанчына, абарваная горш за ўсялякую жабрачку, хадзіла ад дзвярэй да акна і назад, трымала пры сваіх грудзях дзіця і ўсё гаварыла адно і тое-ж:

— Чаго ты, мой хлопчык, чаго-ты.

Убачыўшы жанчын, яна змоўкла і вочы яе так

пачалі глядзець на іх, быццам яна зрабіла перад усім светам вялікую віну. У той дзень стала вядома на ўсім двары, што ў „прыбудоўцы абарваная дзеўка прывяла дзіця і яно крыху неданашанае“. Па поўдні Люба вынесла свайго сына на двор, на сонца. Над горадам ішлі ясныя павевы блізкай восені. Люба доўга трымала свайго сына на сонцы і трымала вочы або на яго твары, або на зямлі: ёй думалася, што з кожнага акна на яе паказваюць пальцамі. Праз некалькі гадзін, кладучы яго спаць на тую чорную падушку, яна прыклала свой лоб да яго бясформеннага яшчэ тварыка і заплакала:

— Хлопчык мой, у тую ноч я хацела, каб ты радзіўся нежывы.

Да гэтых спраў пачала мець дачыненне адна асоба, дагэтуль невядомая героям гэтай хронікі. Люба была маленькай і выпадковай прычынай таго, як далей накіравалася яе жыццё, а праз некалькі год яны спаткаліся ўжо зусім інакшымі людзьмі і як мае быць апанілі ўсё, што было раней. Нязначная выпадковасць часта зводзіць людзей зусім чужых быццам на тое, каб паміж імі вырасла або замілаванне, або нянавісць.

Гэта была Валя Іваноўская. Блізка таго часу, калі рамантавалі разбураны і спалены ў вайну Віленскі вакзал, кожны дзень яе можна было бачыць а гадзіне адзінаццатай на Ленінскай вуліцы: яна спяшала на біржу працы. Там, у змрочным доме, у глыбіні двара на пляцу Волі ў гэты час сутак кіпеў натоўп беспрацоўных, алгароджаны ад рэгістратараў скрыпучымі драўлянымі бар'ерамі. Валя Іваноўская заўсёды становілася ў чаргу каля аднаго з бар'ераў і стаяла там нецярпліва—каля яе заўсёды было шумна, там, дзе яна стаяла, крычалі цераз бар'ер да рэгістратара, каб

іх перавялі ў першую катэгорыю. Гэтае нездавальненне і біржай, і рэгістратарамі ішло ад Валі і перакідалася на ўсіх. Калі да яе даходзіла чарга, і яна чула ўжо звыклую фразу „яшчэ няма работы“, яна моўчкі ішла ад бар'ера, але з такім выглядам, быццам выразна гаварыла: вядома, чаго больш чакаць ад гэтых тупіц, якія сядзяць за гэтымі сталамі з кучай спісаў і анкет. Адзета яна была заўсёды ў адно і тое-ж адзенне, зграбна і з густам, але з вельмі выразнымі слядамі тагачаснай агульнай беднасці. Цёмныя валасы яна гладка зачосвала і касу хавала пад сіні жакет, старанна зацыраваны на локцях сінімі ніткамі. Чалавек, здольны да наглядальнасці, мог-бы з некаторых рыс і дэталей убачыць, што—і гладка зачосаныя валасы, і каса, схаваная пад жыкетам,— усё гэта зроблена так, а не інакш, таму, што гэта ёй да твара. Замест чаравік на нагах яе былі самаробныя сандалі: выразаная па назе дошчачка (з двух кавалкаў—каб льга было згінаць ступню) трымалася перакрыжаванымі вышэй коштачак раменьчыкамі. Людзі, што доўга сюды хадзілі, да яе так прывыклі, што аднойчы адразу заўважылі, што яна не прышла. Быццам неўзаметку пачалі адчуваць, што яе тут нехапае. Так было на другі і на трэці дзень. І от некаторыя пачалі пытацца ў рэгістратара, ці не асталася яна на работу, і куды. Рэгістратар спачатку адказаў, „што мусіць шкадуеце яе затым, што без яе не ўмеете пачаць гармідару“, а пасля, каб адчапіцца, паведаміў, што яна „не кожнаму з некаторых тут раўня, а настаўніца і пайшла ліквідаваць непісьменнасць адсталых мас“. Гэта была праўда, але не так проста ўсё зрабілася. Спачатку яе паклікалі ў секцыю народнай асветы і сказалі, што яна можа быць назначана за настаўніцу ў вячэр-

ною школу для дарослых, але толькі тады, калі яна сама паможа арганізаваць гэтую школу. Справа тут была такая, што школа існавала ўжо некаторы час, але карысці з яе ніякай не было, бо людзі, якія ў ёй вучыліся, кідалі гэтую нязвычайную ім справу, ледзьве пабыўшы ў ёй тыдзень або найбольш два. Вербавалі тады новых „вучняў“, але тыя неўзабаве добраахвотна саступалі месца трэцім. Цяпер настаўнікам гэтай школы казалі, што яны павінны ўвайсці ў такі „кантакт“ з сваімі вучнямі, каб тыя вышлі з школы як мае быць пісьменныя. Валя Іваноўская ўзялася за справу.

Ёй не зусім да густу гэта было. Яна марыла быць настаўніцай не ў такой, „выпадковай“, а ў сапраўднай школе. На гэта яна і вучылася.

Адвак трэба было ісці і ў такую школу, калі лепшай не было. Яна была дачка панскага каваля, бацька з ёю ўцёк у Менск з сваёй мясцовасці адразу пасля таго, як мясцовасць пасля міру з Польшчай, апынулася па той бок граніцы: у маёнтак вярнуўся пан, якога каваль хацеў злавіць і прытрымаць на сялянскую расправу, калі той уцякаў пры находзе, пасля акупацыі, Чырвонай арміі.

Валя Іваноўская пачала ўваходзіць у „кантакт“ з сваімі вучнямі. Іх было ў яе нямнога, чалавек дзесяць паджылых рабочых. Найбольш яны працавалі цяпер на рамонце Віленскага вакзала. Адноўчы ўдзень яна явілася да іх на работу. Яны былі такія занятыя, што гаварыць з імі нельга было, але Валя абышла іх і з кожным прывіталася. Да абеды было далёка і яна пайшла хадзіць па вакзалу і навокал яго. Палова вакзальных сцен стала як шкілет—без акон, дзвярэй, страхі і столі, цэгла была абкурадымленая пажарам. Такі малю-

нак быў тады не навіна ў Менску. Дрэва, вапна і жалеза ляжалі скрозь каля вакзала, а ў самым далёкім кутку гэтай прывакзальнай плошчы, схаваная за зборышчам усялякіх будаўнічых рыштункаў, трымалася на чатырох нізкіх слупах дашчаная паветка і пад ёю ўмурованы ў нізкія і шырокія падмуркі два катлы. Пад катламі цэлы дзень гарэў агонь і падкладала ў яго дробна наколанія дровы маладая жанчына. Яе тут бачылі цэлы дзень з цямна да цямна. У адным катле варыўся абед, у другім цэлы дзень кіпела вада. Абед выдаваўся рамонтным рабочым у гадзіну дня, гарачая вада была кожную хвіліну.

Валя, падышоўшы сюды, бачыла, як маладая жанчына, адзетая страшэнна бедна, мяшала ў кіпучым катле нечым выструганым з тонкай дошкі; гэтая „кухонная“ прылада была падобна да доўгай і тонкай лапаты. Густыя валасы ў жанчыны былі не зачосаны і проста трымаліся канцамі пад каўняром мужчынскага пінжака з адарванымі штрыфлямі, на нагах былі грымучыя чаравікі з падэшвай, выструганай з дошкі. Валя ўвайшла ў гэтую адкрытую ўсім вятрам і людскім вачам кухню.

Там на нізкіх сталюгах ляжалі дзве дошкі, якія служылі замест кухоннага стала. На іх ляжаў шырокі нож, стаяла вядро з мукой, а пад ім мяшок з буракамі. Пасярэдзіне-ж, прыпёрты да вядра, ляжаў нейкі скрутак, зусім непадобны на кухонную прыналежнасць. Валя прыгледзелася і ўбачыла, што гэта дзіця.

— Якое гэта дзіця?—запытала Валя, здзіўленая такім дзіцячым прытулкам.

— Маё,—не зусім ветліва адказала маладая жанчына і ні на хвіліну не пакінула мяшаць у катле.

— Чаму ж яно тут ляжыць?

— Бо яму няма дзе інакш ляжаць.

— А ўночы?

— А ўночы ён са мною спіць.

— А ўдзень заўсёды так?

— Няма на каго пакінуць.

Валі хацелася запытацца, дзе-ж муж, бацька дзіцяці, але яна не пасмела спачатку, а пасля падумала, што ён напэўна дзесьці на рабоце. Яна павяла далей сваю справу.

— Вы пісьменная?

— Я не ўмею ні чытаць, ні пісаць.

— Хочаце вучыцца?

Маўчанне.

— Вам трэба толькі даць згоду і вас навучаць. Я сама буду вучыць. Увечары, пасля работы, адна гадзіна.

— Мне трэба зарабляць і дзіця гадаваць.

— Калі вы станеце пісьменная, то вам лягчэй зарабляць будзе.

— Усё адно я ўжо не навучуся так, каб з гэтага хлеб есці, а распісацца толькі ўмець—то малая палёгка, а клопату і часу многа затраціш.

— Зусім не многа, важна толькі пачаць.

— Я не ведаю, што вам сказаць, я падумаю.

Валя бачыла, што жанчына хоча ад яе хутчэй адчапіцца. Сапраўды, яна паглыбілася ў сваю работу: яшчэ больш заўзята пачала памешваць у катле. Валя больш не надакучала ёй сваёй гаворкай і пайшла. Назаўтра яна зноў была тут і зноў гаварыла тое самае, паглядаючы як жанчына крышыць буракі і кідае іх у кацёл. Дзіця, як і ўчора, ціхом ляжала сабе пры вядры.

Адбылася тая самая гаворка, што і ўчора. Малая жанчына была таксама не вельмі ветлівая, Валя бачыла адну толькі панурасць. Яна ўжо думала, што прыдзецца больш сюды не прыходзіць і з простаю цікавасці запытала на адыходак:

— А дзе ваш муж?

Маладая жанчына выцерла рукі аб фартух і апусціла іх уніз. Так заўсёды робяць гаспадыні, калі ў часе работы збіраюцца пагаварыць пра што-небудзь, што іх цікавіць. Валя не была такая наглядальная, каб заўважыць гэтую рысу, і думала: „Выслухаю які-небудзь нязначны адказ і пайду“. Жанчына сказала:

— Мужа няма.

Толькі цяпер Валя заўважыла, як раптам уся змянілася гэтая жанчына. Валя ў душы ўсміхнулася; мусіць, значыцца, зараз пачне лаяць нейкага мужчыну, скардзіцца на яго, уводзіць незнаёмага чалавека ў курс сваіх спраў. Найбольш ашуканыя простыя дзяўчаты так робяць, і ўжо шкадавала Валя, што ўшчала гэтую гаворку. Але „ашуканая дзяўчына“ сказала некалькі слоў такім тонам, у якім аніяк не было ні бурклівай злосці, ні назоллівых скаргаў, была толькі адкрытая душа і пярэчы, небывалы за ўсю дагэтуль гаворку з Валеў, голас:

— Як прышла я ў Менск (у тых дні, калі адыходзілі палякі), то некалькі дзён усё шукала яго і не знайшла. Мне абы тады было знайсці...

— А каго вы шукалі?

— Шпулькевіча.

— А хто ён такі, гэты Шпулькевіч?

— Прыезджаў туды, дзе я служыла, свінні купляць. Я добра ведаю, што ён недзе на Камароўцы жыў, але колькі ні шукала... Камароўка вялікая, там усялякіх вуліц і завулкаў... Я пытала-пытала, а вядома—я цёмная, вясковая, ніколі ў горадзе такім не была, адно што ў самым маленстве...

— Ды яшчэ і непісьменная,—ухапілася за сваё Валя.

— Няхай сабе і непісьменная,—згадзілася дзяўчына.

— Шпулькевіч, на Камароўцы,—гаварыла сама сабе Валя.

Яна глядзела на дзяўчыну і думала пра тое, што яна вельмі заклапочана гэтым сваім шуканнем. Гэта тая струна, якая найбольш гучыць цяпер у ёй і заглушае ўсё іншае. Даволі было зачапіць яе, як адразу сышла з чалавека ранейшая няветлівасць, панурасць, у дзяўчыны адразу і голас змяніўся, і вочы сталі жывыя, і душа стала адкрытая. Можа гэта і ёсць яе сапраўдная натура, а ранейшае ўсё было штучнае, вымушанае абставінамі, якія заганяюць жывую душу ў цёмны склеп недавер'я да ўсяго навакольнага.

— Як-жа вас завуць?

— Люба Лук'янская.

— А мяне—Валя Іваноўская.

Люба паглядзела на Валю з удзячнасцю. Валя гэта заўважыла і, адыходзячы, падала Любе руку. Назаўтра яна не прышла да Любы, яна ў гэты час сядзела ў адрасным стане. Цераз дзень яна зноў не прышла,—хацела знайсці Шпулькевіча. Не прыходзіла яна да Любы некалькі дзён. Два разы яна заставала Шпулькевічаў дом на замку. Ёй хацелася ўвайсці ў сярэдзіну, быццам выпадкова, шукаючы каго-небудзь іншага, паглядзець самога Шпулькевіча і расказаць Любе, які ён з выгляду, каб тая адразу ішла туды, упэўненая, што гэта той самы. За трэцім разам дзверы былі толькі прычынены. За імі быў калідорчык з маляванай падлогай і акуратна падвешанымі на круку лескамі. Усё было дагледжана, пастаўлена на сваё месца добрым гарадскім гаспадаром, быццам вайна і рэволюцыя прайшлі тут лёгкім жартам. Каб Валя была больш наглядальная, яна заўважыла-б

на ўваходных з параднага ганку дзвярах гэтага дамка след ад раней прыбітай тут, меднай напэўна, дошчачкі, на ёй напісана мусіць было прозвішча гаспадара. Цяпер прозвішча было знята з людскога вока. Здаецца гэта і была толькі адна вонкавая даніна трывожнаму часу. Валя ўвайшла ў калідор і пастукала ў кухонныя дзверы. Чутно было, як там цвірчыць тонкім струменем вада.

— Хто там?—пачуўся голас.

Валя адчыніла дзверы і ўбачыла чалавека з шырокім тварам, з чыста выгаленай галавой. Ён цацзіў праз кран з бочкі квас. Нацацзіўшы поўную кварту, ён залпам яго выпіў, падвёў далоню да рота і зрабіў такі рух, быццам прывык заўсёды пасля пітва выціраць вусы, а цяпер забыўся, што яны зголены. Прынамсі такая думка магла прыйсці кожнаму, хто мог бачыць гэты рух. Валя акінула чалавека пільным позіркам і сказала фразу, якая першая ўзбрыла ёй на язык:

— Выбачайце, гэта тут жыве Стрыгельскі?

— Не, тут ніякі Стрыгельскі не жыве.

— А які нумар гэтага дома?

— Трыццаць шосты.

— То я гэта памылілася. Выбачайце.

І пайшла. Інстынктыўна яна азірнулася і ўбачыла, як мужчына дапаў тварам да акна і не зводзіў з яе вачэй. Хоць ён ёй з першага разу стаў агідны, аднак-жа яна адчула сябе як звязаная, пакуль не зайшла за рог вуліцы. Як толькі яна сышла з двара, чалавек вышаў з сваёй кухні выткнуўся на вуліцу з двара і сказаў сам сабе пад нос:

— Чорт яе ведае, чаго яна прыходзіла, можа выглядае чаго. А спрытная, ліха ёй, баба.

Такі кірунак думкі паказваў, што ён або быў напалохан ужо раз якім-небудзь „падглядваннем“,

або меў пры сабе такое, што трэба было хаваць ад людскога вока. Але прайшло гадзіны тры, блізіўся вечар, ён спакойна сабе выпіў яшчэ кварту квасу і пачаў пераадзявацца. Вельмі не выфранчваўся, але адзеў лепшы гарнітур і навейшыя боты, пад пінжак белую рубашку, спачатку патрымаў у руках гальштук, але паклаў яго назад у шафу, дзе ляжала шмат гутаперчавых каўнерыкаў. Адзеўшыся, ён сядзеў ля адчыненага акна, адразу відаць было, што чагосьці чакае. Нарэшце зазванілі ў саборы. Ён устаў і паволі пайшоў. У саборы адправа яшчэ не пачалася. Ён акінуў вокам пляц Волі, разгледзеў добра натоўп на скверы і сеў на лаўку. Сядзеў ён да таго часу, пакуль не пачалі ісці у сабор людзі. Тады ён увайшоў у прытвор і праводзіў вачыма кожнага, хто ўваходзіў сюды. Так ён стаяў, пакуль не пачалася адправа. Не дастаяў і да сярэдзіны яе, пайшоў. Ідучы па вуліцы, разважаў сам сабе.

— Казаў, што майго бацьку пры свечках часта ў саборы бачыў, значыцца сам часта тут бывае. Не прышоў сёння. Можа ў Менску няма?

Назаўтра была нядзеля, і ён зноў пайшоў у сабор. Так, як і ўчора, стаяў каля дзвярэй і азіраўся на кожнага. Калі народу набіралася многа, ён раптам убачыў, што стары Стафанковіч ставіць перад іконай свечку. На твар чалавека лягла пячаць поўнага задавалення. Ён чакаў, пакуль Стафанковіч адмахае сваю норму крыжоў і стане на сваё месца. Тады падышоў бліжэй і заняў такую пазіцыю, з якой можна было бачыць, калі Стафанковіч пойдзе. Стары стальмах, як на тую злосць, быў вельмі ўдалы да малітвы—выстаяў да самага канца, пайшоў апошні, ды і то яшчэ спыніўся ў дзвярах разоў пяток перахрысціцца. Нарэшце такі засцібаў сваімі доўгімі нагамі. Ча-

лавек дагнаў яго і сунуў для павітання руку. Ласкавы стальмах аж заенчыў з ветлівасці:

— Ці не Шпулькевіч? Такі гэта вы, выразна пазнаю. От-жа тады мы намучыліся, пакуль вашыя свінні на сані ўскацілі! Як і цяпер усё ў вачах стаіць. Вы мусіць і не ведаеце, што ўночы, пасля вашага ад'езду, палавіна вёскі была згарэла.

— Што вы кажаце! Ну?! Не чуў.

— А як-жа, поўвёскі! Як вол языком злізаў. Як-жа маецца, што парабляеце?

— Жыву. Чаму не жыць. Што Сашка робіць?

— Сядзіць дома, што-ж ён робіць! Цяпер-жа так, спакою няма на свеце. Кожны цяпер з гатоўкі жыве, калі зарабіў дзе раней якую капейчыну. От няхай бы зайшлі калі пагуляць.

— Зайду,—катэгарычна адсек Шпулькевіч.—От і цяпер маю час.

Стафанковіч скрывіў губу і падумаў: „от халера, ніякага далікацтва не ведае. Я яму так сабе, пачалавечу сказаў, а ён ужо і гатоў ісці. Тут-жа так не абыйдзешся, калі прыдзе, гэта-ж ужо як-бы знаёмейкі, то фундуй, частуй, трактуй, згары ты!“ І ён вельмі гарача прагаварыў:

— А-а-а, як-жа не пашанцавала, гэта-ж трэба, якраз я не дадому іду, а Сашкі якраз дома няма.

— Сказаць праўду, то я да Сашкі вельмі пільны інтэрас маю. Дайце адрас.

Стафанковіч сказаў адрас і падумаў: „калі якая-небудзь справа да Сашкі, ды яшчэ і добрая, то няхай зойдзе сабе, а каб на пачостку не спадзяваўся, то ось я адно яму дам на памяць“. І ён сказаў:

— А пісямко вы тады забыліся перадаць.

— Я не забыўся, а яно ў мяне тады вытраслася дарогай. Такі быў рэзрух! Вы ведаеце, што тады са мной было па дарозе? На мяне напалі палякі,

збілі, рабрыну зламалі, нават знак астаўся, на ўсё жыццё памятка будзе. Каб не на вуліцы—то паказаў-бы вам.

— Што вы кажаце!

— Што чуеце. Я ледзьве ў сані ўкаціўся, ледзьве дапаў у мястэчка да фельчара, ён мне ўвесь бок убінтаваў. Пакуль я ў яго быў, ён мне расказаў, што толькі што вярнуўся з той вёскі—расказваў, што там таксама палякі народ пазбівалі і ён прыязджаў лячыць.

— А-а-а, то і вам прышлося тады ў яго ўбандажоўвацца! Ён-жа і Сашку тады руку ўбандажваў.

— А што гэта было з Сашкам! Я тады бег па вуліцы і заўважыў, што ў яго рука ў крыві.

— Паляк штыхом парнуў.

Тут Шпулькевіч ні то што сумеўся, а стаў раптам задуменны. Аднак-жа не надоўга. Ён развітаўся з Стафанковічам і пайшоў дадому, вырашаючы ў сваёй галаве нейкія планы і меркаванні. Адразу ён не адважыўся ісці да Сашкі, відаць тут быў нейкі рызыкаўны ход. Ён усё меркаваў. І от аднойчы, перед самым вечарам, ён з-за густога зарасніку вазонаў убачыў праз акно на вуліцы, на супроць свайго дамка, дзве асобы. Адна была тая самая дзяўчына, якая некалькі дзён таму заходзіла пытацца нейкага Стрыгельскага, другую ён пазнаў не адразу. Валя Іваноўская паказала пальцам на Шулькевічаў ганак і пайшла далей, а другая так проста і пайшла ў дзверы. Вэня Шпулькевіч збялеў, яго страсанула думка: можа гэта вядуць якія-небудзь сляды ад спаленай вёскі? Твар у гэтай жанчыны быў такі знаёмы! Адчывіліся дзверы і перад ім стала Люба. Яна азірнулася на ўсе бакі ў чужым доме і нясмела загаварыла. З першых-жа яе слоў у Вэні адлягло ад сэрца, думкі

яго нават зрабіліся вясёлыя, яму нават жартаваць захацелася. „Дык от што? Яна шукае Сашку, у яе ад Сашкі дзіця! От малакасос, усё-ж такі дамогся тады! Ах, такая была дзеўка! Ды і цяпер яна такая самая, як мае быць від мае, адно што паху-дзела, але затое адзета лепш“. Ацаніўшы Любу, ён тады ўхапіўся за ўсю гэтую справу, каб загарнуць што-небудзь і ў свой бок. Ён запрасіў Любу сесці, яна папрасіла вады, ён прынёс ёй квасу, папытаўся як здароўе, пагаварыў, у гэты час вымеркаваў свой інтэрас і сказаў Любе:

— Ах, як шкада, Любачка, я і адрасу яго не ведаю, дзе ён жыве. Я неяк выпадкам на рынку спаткаў сашкавага бацьку, то казаў, што Сашка ў войску і там мусіць астанецца на доўгі час. Стары адзін жыве і лае Сашку, што адцураўся яго, нават пісаць не хоча. Люба сашчаміла зубы і паднялася ісці—сядзець ёй тут больш не было чаго. Вэня вельмі ветліва правёў яе да брамкі. Ідучы запытаўся:

— Хто гэта з вамі ішоў?

— Мая настаўніца, я ў яе вучуся.

— Вучыцесья?—аж вытрашчыў вочы Вэня.

— Увечары, дарослых чытаць і пісаць вучаць.

Вэня падаў Любе руку і весела ўвайшоў у свой дом. Цяпер ужо яму можна смела ісці да Сашкі Стафанковіча, няхай сабе таго і палякі былі ранілі! Як добра сцямнела, ён быў на Даўгабродскай вуліцы. Сашку ён застаў дома. Яны селі на скрыпучых венскіх крэслах з фанернымі кружкамі (відаць, Стафанковіч „раймонт у дзействе пускаў“) і прагаварылі да гадзін трох ночы. Сашка анічуць за гэтыя гады не змяніўся, меў выгляд такога ўсё самага маладзенькага бландынчыка. Спаткаў ён Шпулькевіча не зусім ветліва, але быў падрыхтаваны да яго прыходу: бацька раскажаў яму пра

сустрэчу. Праўду сказаць, то ён і сам не ведаў, як яму трымацца перад Шпулькевічам; старая злосць даўно мінулася, да таго-ж ён вышаў перад Вэнем героем: той паехаў, а ён дамогся свайго! Ён не ведаў, што там у Шпулькевіча да яго за справа такая і найбольш меркаваў, што той проста з-за якой-небудзь драбязы прышоў. Ён сеў пры самым стале, успёршыся на яго локцямі, і глядзеў на Вэню, пакуль той пачне гаварыць. А той думаў так: „пачакай-жа, малакасос, ты ў мяне раз затрасешся, а пасля я дам табе адпушчэнне грахоў і мы з табой памірымся на нашу агульную карысць“.

Вэня так пачаў гаворку:

— Ну як ты жывеш з таго часу?

— Нічога. А ты як?

— І я нічога. Як табе тады ўночы паводзілася?

Сашка адным махам захацеў струшчыць у пыл Вэнеў гонар і аўтарытэт. Ён адсек:

— Так павялося, як я сам захацеў.

— Раскажы,—тут ужо зусім шчыра папрасіў Вэня.

Сашка падумаў: „раскажу, няхай пачухаецца, што не ён, а я“. І пачаў расказваць:

— ...Назаўтра-ж вечарам, як ты паехаў, я падсеў, пагаварыў... А дурна-ая!..

Тут ужо Вэня намерыўся адным махам струшчыць у пыл сашкаў гонар і аўтарытэт. Ён смальнуў як з гарматы:

— Калі яна была тады дурная, то цяпер паразумнела: ходзіць па Менску з дзіцем на руках і цябе шукае, каб дзіця гадаваў.

Сашка спалатнеў і зняў локці са стала. Дзе дзелася яго пагардлівасць да Вэні!

— Ты хлусіш?

— Сёння перад самым вечарам прыходзіла да

мяне—нейк дапыталася, дзе я жыву, і на твой след напасці хоча. Пыталася ў мяне, дзе ты жывеш.

— То яна заўтра можа і ка мне з'явіцца!

Вэня з хвілінку памучыў Сашку: памаўчаў, пагойдаў левай нагой, закінутай на калена правай. Пасля змяніў тон і тэму, быццам усё, пра што дагэтуль гаварылі, самая сапраўдная драбязя:

— Я, брат, да цябе не гэтага прышоў, у мяне справа іншая, больш важная.

— Табе не важна, а мне якраз гэта важна,— раскрыў адразу сваю заячую душу Сашка.

— Нічога, і табе не важна.

— Як-жа не!—з надзеяй у голасе сказаў Сашка.

Вэня думаў: „зараз ты будеш у мяне як міленькі“, і сказаў:

— А ты пра ўсё гэта не думай і займайся сваім, што табе трэба.

— А калі яна пачне за мной следам хадзіць!

— Не пачне. Я ёй сказаў, што цябе нават і ў Менску няма, ды і наогул я не ведаю твайго адрасу.

— Ты так сказаў?

— А што ты думаеш, я табе буду прыкрасць рабіць?

— Ты праўду так ёй сказаў?

— А як-жа я ёй скажу!—зрабіў Вэня выгляд пакрыўджанага чалавека.—Ты пачакай, усё гэта глупства. Яна нават гэтымі днямі і зусім выедзе з Менска,—падліў Вэня Сашку порцыю радасці,—што табе да яе! А хто гэта можа пацвердзіць, што гэта ў яе дзіця тваё? Чаго ты млееш, няхай сабе яна едзе куды ёй трэба, а ты сабе жыві здароў. Я да цябе прышоў наконт аднаго інтарэсу. Ты ўжо напэўна запісаўся, дзе трэба, што ты партызан?

— Як гэта?

— А што-ж ты робіш цяпер? Я думаў, што ўжо чорт ведае якую пасаду маеш! Ты-ж рану меў у руку ад палякаў!

— Як гэта пасаду?

— То ці ведаеш ты, што цяпер такім, як мы з табой, усе дзверы адчынены? Ты быў ранен, ты партызан, палякі наскочылі на вёску, грабілі сялян, ты бараніў. Дзе-ж твае партызанскія дакументы! Чаго ты сядзіш дома, калі табе такі ход можа быць! У мяне трудней, бо мяне ранілі аднаго, у лесе, не было сведак. Ёсць два чалавекі, ды далёка адгэтуль.

— І ў мяне далёка.

— Але ў цябе іх больш, напэўна-ж уся вёска ведае.

— Ведае. Усе там ведаюць. І Рыльскі ведае, і ўсе.

— Ну от бачыш.

— А ты не думай, што я сяджу сабе дома. Я ў міліцыі астаўся, у канцылярыі пры начальніку, ужо чацверты дзень сёння хадзіў.

— Эт, у канцылярыі пры начальніку, знайшоў і хваліцца.

— Гэта спачатку, пасля далей, не адразу ўсё можна зрабіць.

— Мусіць гэта твой бацька цябе так вучыць. Каб ведалі, што ты партызан, што ты ранены быў, то адразу далей пайшоў-бы. Цябе тады ўсе ведалі-б, ты тады камандаваў-бы, а так—будзеш сядзець ды пяром скрыпець.

„Усе ведалі-б, камандаваў-бы!“ Гэта было тое, што не давала Сашку ніколі спакою. Але ён быў героем толькі ў глухіх кутках, дзе небудзь далей ён не меў яшчэ практыкі і звычкі лезці на аўтарытэтную вышыню. Цяпер яму ўсё стала ясна. Перад ім паўстаў малюнак, калі ён ужо раз быў

выславіўся як герой, калі расказваў у Рыльскага хаце людзям як яго польскі салдат штыхом парнуў, пасля ён успомніў як усе тыя дні пра яго гаварылі ў вёсцы, што ён вельмі смелы хлопец, калі не пабаяўся бараніць ад паляка чалавека. Цяпер яму самому дзіўна стала, чаму ён неўзаметку апошнімі часамі пакінуў расказваць знаёмым пра свой геройскі партызанскі ўчынак. Усё яму здалася такім звычайным і нармальным, што ён і Вэню цяпер расказаў усё так, як гаварыў тады ў Рыльскага хаце. Паверыў Вэня ці не, Сашка не цікавіўся дазнацца, яму важна было пасмакаваць рамантычныя дэталі падзей. Вэня выслухаў і павёў далей справу:

— То ты даставай усялякія паперкі, пацверджанні сведак, можа шрам ад раны астаўся,—усё збяры разам і выклапачы дакументы, што ты ў партызанскім руху ўдзельнічаў.

Сашка паглядзеў на руку:

— Не, шрама не асталося.

— Ах ліха на яго, не добра. Але нічога, людзі-ж ведаюць, падбяры сведак. А сам у мяне за сведку пабудзь.

— У цябе? Я-ж не бачыў.

Ён не дзівіўся таму, дзеля чаго будзе сабе шукаць сведак, а наконт Вэні—душа яго ўпіналася.

— Ты не бачыў самога факта, але справу-ж ведаеш. Не забыўся-ж, які тады быў дзень—рэзрух, улан панаязджала, афіцар'ё па хатах пайшло, грабіць пачалі, уночы вёску спалілі—твой бацька пра пажар мне расказваў. У гэтай калатні і я быў! Я два кабаны вёз—то мала, што яны іх у мяне адабралі, яны яшчэ мяне страшна равілі. Не за кабаны, не. Не за грошы, якія ў мяне ўсе адабралі, не. А за тое, што я ім не спадабаўся.

Сашка засмяўся:

— Адным словам я ведаю—табе трэба, каб партызан пасведчыў такі, як я. Але-ж ты навёў быў на Рыльскага палякаў, цябе Рыльскі шукаў? Вэня штучна рагатнуў, хоць на ілбе ў яго і выступіў пот.

— Гэта выдумка.

— Якая ж выдумка, калі ўсе гаварылі.

— Калі тут і была кропля праўды, то людзі гавораць, што гэта не кропля, а возера. І апроч таго—я пакажу свае рубцы ад ран і пасведчу за цябе. Тут выходзіць так: нават тыя, што ніколі не былі партызанамі, а толькі збоку паглядалі, пайшлі ў славу, бо савецкая ўлада нават за самую маленькую справу дзякуе, а мы з табой сапраўдныя партызаны і так астанемся ацірацца каля чужых спін, а самі наперад не выйдзем. Вельмі ўжо ты душу сваю ў крук гнеш. Так і з'ясі зубы на пабягушках, пісарчуком.

— Чакай, чаго ты на мяне так?

— А гэтай Любы з дзіцем я да цябе не дапушчу.

Назаўтра Сашка зноў успомніў усе дэталі справы і ў міліцэйскай канцылярыі таксама, як калісьці ў Рыльскага хаце, пачулі—„дрык-дрык, чэк-чэк!“ Цяпер ужо шпарчэй як тады сашкава фантазія давала да справы новыя дэталі і эпізоды, так што аж сам Вэня Шпулькевіч пачаў пасміхвацца, гледзячы на свайго маладога друга. Так паміж імі ўсталявалася самая сапраўдная дружба і мела яна пад сабою цвёрды грунт. Ёх абодвух апанавала кіпучая дзейнасць, і Сашка ўбачыў, што народная мудрасць ёсць сапраўды мудрасць: гэта праўда, што пад ляжачы камень нават і вада не пацячэ. Камень больш не ляжаў на месцы, а пачаў варушыцца. Нікая змрочнасць не засцілала далягляду перад вачыма двух дружбакоў. Нават і Люба больш ім не траплялася на вочы. Валі Іваноўскай спа-

трэбілася некалькі часу, каб яна раскусіла Любу па-сапраўднаму, знайшла ў ёй новыя якасці і праз яе (чаго ніяк не чакала) убачыла і пазнала новыя грані жыцця. Не ўсё так проста на свеце! Можна сказаць, што праз гэта практычная натура Валі Іваноўскай узбагацілася.

Валя мела тады дваццаць тры гады. Гэта была душа ясная і галава моцная. Яна пражыла дзіцячыя і першыя гады юнацтва ў маёнтку і пакуль бацька не аддаў яе вучыцца—кожны дзень насіла яму абед у кузню. Так было там узаконена—абед—поўгадзіны, а кузня далёка ад хаты. Малады кавальчук, бацькаў падручны, пачаў нешта вельмі зарана на яе прыглядацца: у рухавым падростку ён пазнаваў будучую прыгожую жанчыну. Гэты кавальчук быў бландзіністы, тонкі і стройны. Калі ёй было восемнаццаць год, яна першы раз прыехала дадому на двухтыднёвыя вакацыі, была дома за госцю і ўжо не з абавязку, а з ахвоты панесла бацьку абед. Кавальчук раптам убачыў, што перад яго вачыма не падростак, а як мае быць сфармаваная дзяўчына. Ён на яе так паглядзеў, што яна пачырванела, аднак-жа крыху замарудзіла, калі трэба было ісці. Кавальчуку раптам спатрэбілася ісці цераз двор к тачылу і якраз тады, калі яна пайшла. Вельмі можа быць, што яны адно аднаго зразумелі без слоў.

— Я падыйду ўвечары пад вашу хату,—сказаў ён.

— Чаго?—бліснула яна вачыма і больш нічога не сказала.

Вечарам кавальчук трымаў яе за рукі—абое нясмелыя і збянтэжаныя. Яго мучыў сум, што цяпер цісне мароз і навокал горы снегу. Назаўтра яна паехала і ўжо ўночы, у горадзе, злезшы з воза, скарчанелая і змучаная доўгай дарогай, ад-

чувала на сваіх руках яго рукі і бачыла пасму белых валасоў над яго брывом. Пад дзень, адагрэўшыся ў пасцелі, яна адчула неспакой у сэрцы і млосць у целе. На сваіх руках яго рукі яна яшчэ ўсё адчувала. І такое адчуванне варочалася да яе часта праз некалькі тыдняў. За ёю хадзілі хлопцы, але ніводзін не быў падобен да яго. Калі ўсе ўлетку раз'язджаліся, яна сказала сваім блізкім сяброўкам:

— Я яшчэ тры гады буду круціць хлопцам галовы, а тады выбяру таго, каторы мне да густу, і пайду за яго замуж.

Прыехаўшы дадому, яна кавальчука не ўбачыла: ён быў у арміі. Праўда, пачуццё да яго прытупілася, але зусім не прайшло. Вядома, тут справа была не ў якіх-небудзь асаблівых яго якасцях, а толькі ў тым, што гэта быў першы хлопец, які даў ёй зразумець, што яна ўжо вышла з падросці і разварушыў яе дзявочыя імкненні. Пасля, не скончыўшы навукі, ёй прышлося з бацькам уцячы ў Менск. Тут яна часамі спатыкала старых знаёмых, але вельмі цеснай дружбы ні з кім не мела. Яна думала аб бацьку і сабе. Можна сказаць, бацька аставаўся на яе рукі—ён быў ужо стары. Яна бачыла, як жыццё пасля вайны пакрысе ў спакайнейшыя ўваходзіць берагі, часамі ў яе ўзнікала думка вучыцца далей, але разам з тым яна рвалася да настаўніцкай працы—тут была пэўная рамантыка, хоць сядзела яна ў ёй неглыбока. Яна хадзіла ў кіно і адным дыхам перачытвала кнігі. Яна думала так: „Вайна скончылася, цяпер з кожным годам жыццё будзе паляпшацца, можна пайсці вучыцца, а калі вельмі цяжкая навучка будзе—я ўжо і так магу знайсці добрую працу“. Далей гэтага яна думкамі не забягала. Калі яна ўбачыла Любу і соннае дзіця на сталі пры

вядры і даведалася, што больш нікога і нічога ў Любы няма—яе агарнуў жах—як, напэўна, страшна так жыць! Сэрца яе да болю сціснулася і яна, ведаючы ўжо, дзе жыве Шпулькевіч, з абурэннем да яго павяла туды Любу. Ведала, што, напэўна, яны не да чаго не дагаворацца і тады яна, назваўшыся любінай сяброўкай, пойдзе да яго смела і хоць адхвошча яго па твары. Ubачыла яна Любу назаўтра пад вечар на занятках. Люба ўжо чытала асобныя словы. З заняткаў пайшлі разам і зайшлі да Любы. Дарогай Валя запытала:

— Што ён табе сказаў?

— Дарэмна я да яго хадзіла, ён не ведае, дзе жыве той.

— Хто той?

— Бацька дзіцяці.

— Чакай, хіба гэта не Шпулькевіч? Чаго-ж ты мне адразу не сказала? А гэты не пры чым?

Злосная Валя ўвайшла ў любіну кватэру, не думаючы і толькі там агледзелася, што яе акружае. Столь гатова была ўпасці, але яе трымалі тры свежа абструганыя жардзіны. Пабітыя шыбы ў акне былі старанна пасклеяваны тоўстай паперай. Сцены нядаўна пабелены, яшчэ нават і рэшта вапны стаяла ў вядры. Валя не ўбачыла на ложку тых ранейшых лахманоў, аднак-жа тут яшчэ многа было такога, чаму яна здзівілася, і цяпер таксама зашчымела яе сэрца:

— Тут гэтае дзіця радзілася?

— Тут.

— А хто пры гэтым быў?

— Нікога.

— Гэта цяжка раджаць?—ужо з чыста дзявочай цікаўнасцю пытала Валя.

— Большай пакуты мусіць на свеце няма. Але ў мяне гэта было таму, што я крыху не данасіла,

я натрудзілася страшэнна была і напэўна ад гэ-
тага мне так цяжка было.

— Як натрудзілася?

Люба скінула верхнюю вопратку і сцягла з
пляча кашулю. На плячы была зусім чорная пляма.

— Што гэта?

Люба расказвала доўга, і Валя не сказала ні-
воднага слова, пакуль не даслухала да канца.

— А чаму ты так цярпела?

— Каб я пусціла дошку, яны ўбачылі-б усё,
што там рабілася.

— Цябе ўсё адно гаспадар прагнаў. То чаго ты
перад ім таілася?

— А Рыльскі?

— Рыльскі не мог быць не ўзброены, ён уцёк-
бы і яшчэ нагнаў-бы жаху на млынара з яго шваг-
рам.

— Я не ведаю як тут табе сказаць. Рыльскі
быў са мною як брат родны, а ўсе да мяне як
звяры. А яму і ўсім там трэба было есці, у лесе
седзячы. А каб убачылі, што Рыльскі ў млын пры-
ходзіць, гэта нашкодзіла-б і яму, і ўсім ім.

З гэтага моманту Валя пачала бачыць у Любе
не тое, што бачыла раней: яна навывлет не відна,
і не такое простае ў яе жыццё і можа быць на-
ват не вельмі ёй гэтая валіна ласка і патрэбна—
шуканне Шпулькевіча, пустыя агульныя словы,
з якіх нават і не відаць, што ў яе, у Валі, па-са-
праўднаму балела сэрца, калі яна бачыла яе дзіця
пад паветкай на стале. Дружба сапраўдная пачы-
наецца тады, калі людзі як мае быць ведаюць
адзін аднаго. Валя адчула сябе тут быццам ліш-
няй і непатрэбнай. Тут жыццё не такое прымітыў-
нае, а складанае, хоць і месціцца яно ў шалу-
пінні прымітыўнай прасталінейнасці. Валя стаяла
пры акне і глядзела, як Люба мыла сына, як на-

дзявала на яго чыстую кашульку, як пасля насіла яго па хаце і спявала яму, забаўляла і ўсміхалася. Нейкая работа ішла ў валінай душы, яна раней глядзела на Любу зверху ўніз, адчувала сябе сапраўды любінай настаўніцай, цяпер глядзела на яе знізу ўверх і была настаўніцай толькі ў той меры, у якой вучыла яе чытаць і пісаць. Адчуваючы перад Любай нейкую незразумелую віну, яна падала ёй руку, хочучы хутчэй пайсці.

— А можа ты пасядзела-б,—сказала Люба,—у мяне няма чым частаваць, але я дастала цукру і чаю ў мяне ёсць заварыць. А пайковы хлеб я з сабою прынесла. Ты выбачай, ты гэтулькі мне зрабіла!—любін твар быў ясны.

— Я зайду гэтымі днямі.

Люба падышла да акна і доўгім позіркам правяла Валю. На твары яе і цяпер ляжалі ясныя рысы. Быццам думкамі сваімі яна толькі цяпер пачала акідаць свае справы і дні. На сталае ў яе ляжала кіло тры хлеба і яна кожны дзень ходзіць на работу, на такую, куды можа браць з сабой і сына. Яна здолела зняць з ложка лахманы і пакласці замест іх пашытую сваімі рукамі ватовую коўдру. Самае важнае тут было наперадзе, момант гэты падыходзіў. Яна наняла чалавека і ён падмацаваў столь, яна выбеліла сцены—быццам рыхтавалася да гэтага моманту. Ці момант гэта толькі? Можа ён, пачаўшыся, будзе жыць заўсёды, вырастаючы з кожным годам у вялікую сілу? Ёй ужо здавалася, што заўсёды так было і трэба, каб было: сын і работа, і з кожным месяцам што-небудзь новае з'яўляецца ў дзіцяці. Яго твар набывае сталыя рысы і ў іх пачынае ажываць сэнс. Кожны ясны дзень, калі заходзіць, ружовае святло кладзецца на нязграбнае акно і зменьвае ўвесь выгляд і сцен, і столі. І гэта дзей-

нічае на любіну душу—задуменнасць і журботнасць апаноўваюць ёю, і яна рада гэтым хвілінам: цяпер работа не перашкаджае ёй быць толькі з сынам. З некаторага часу гэтыя адвячоркі былі тымі момантамі, калі яна першы раз за ўвесь дзень ад самага ранку пачала браць сына на рукі: яна змяніла работу і кожную раніцу заносіла дзіця ў яслі. Адноўчы ў такі адвячорак зайшла да яе Валя.

— Я табе скажу навіну,—загаварыла яна,—учора я пахавала бацьку. І я падумала—да каго я магу цяпер пайсці, і толькі пра цябе думала. (У яе вачах стаялі слёзы.) У мяне ўвесь час стаіць у вачах тваё чорнае плячо, і я вельмі рада, што мой бацька вымушан быў уцячы адтуль сюды... Ты гадуеш сына і як ты яго раджала—я ніколі не забуду твайго расказа. Які ты чалавек!.. Я цяпер не ведаю, што буду рабіць далей, так хочацца жыць!

— Чаму ты так гаворыш, быццам асуджаная на смерць. Ты-ж жывая, жыві!

— Я такая сёння пасля страты бацькі.

Яны праседзелі доўга, не запальваючы агню. Папоцёмку Люба накарміла сына і паклала спаць. Валя адчувала з гэтага моманту вялікую блізасць да Любы. Чаго ніколі раней не было, на развітання яны пацалаваліся.

Люба не заўважыла хады часу. Было лета, была восень. Кожную раніцу яна заносіла дзіця ў яслі, была на рабоце, прыходзіла дадому, ішла па дзіця. Адноўчы ёй у яслях сказалі, што сын ішоў, трымаючыся за руку нянькі. Прынёсшы яго дадому, яна паставіла яго на ногі, узяла за рукі і кранулася з месца. Ён пачаў перабіраць нагамі і рушыў за ёю. Яна хапіла яго на рукі і закружылася на адным месцы, адчуваючы

сваёй шчакой лагодную мяккасць яго твара. Яна гатова была плакаць ад радасці: ён рабіўся нармальным дзіцем—яму даўно была пара хадзіць і яна тужыла, што ён не можа станавіцца на ногі. І кожны раз, калі яна бачыла чорную лапіну на сваім плячы, яна думала пра гэта. І як толькі прышла Валя, яна паказала ёй, як ходзіць яе сын. Валя не адчувала ўсёй любінай радасці, але глядзела на малога, як ён ужо ішоў сам, ні за што не трымаючыся.

У гэты вечар Валя была ўзбуджана як ніколі.

— Я зусім выязджаю з Менска. Дамаглася таго, пра што думала: я сапраўдная настаўніца. Паеду ў школу, самую сапраўдную. Сёння далі мне адказ як мае быць. Я табе буду пісаць, ты мне таксама. Я-ж цябе навучыла пісаць?

Яна смяялася і трасла за плячо Любу.

— А куды ты паедзеш?

Валя назвала горад.

— Вялікі, такі як Менск. Я вельмі рада.

Яшчэ перад прыходам да Любы ў Валі выспеў у галаве план. Калі раней яна нешта падобнае рабіла, то гэта было з спачування да Любы. Цяпер гэта была быццам і яе ўласная справа, хоць яна і не задумвалася, ці вельмі гэта патрэбна, і на што ўсё гэта. Як толькі яна вышла ад Любы, зірнула на гадзіннік і убачыла, што да вечара яшчэ гадзін дзве. Яна пайшла шпарка і менш як праз гадзіну дайшла да Шпулькевічавага дома. Яна была ўзбуджана сваімі маладымі гадамі, пачаткам новай паласы ў сваім жыцці, яснотамі сухой восені, невядомым і доўгачаканым—што было наперадзе. Кроў бурліла ў яе жылах. „Яшчэ калі вучылася—марыла, калі гэта надыйдзе такі час... Перад ад'ездам паспрабую—Шпулькевіч можа ведае яго адрас, буду прасіць, можа мне скажа...

Ах, нават не запытала ў Любы як ён завецца. Ну, нічога, гаварыла мне, што малады стальмах. Цяпер хоць з нажом да горла—не хоча нават і ўспамінаць пра ўсё гэта... Невядома, калі з ёй зноў убачуся, можа на доўгія гады развітаюся. Апошні раз паспрабую дзеля яе...“ Так думала яна, увайшоўшы ў шпулькевічаў двор.

Ад двара нізкімі шчыкетамі быў адгароджан сад. Там ужо гусціліся першыя адценні вечара. Валя ўзышла на ганак і ўбачыла на дзвярах замok. Сышла з ганку і зірнула навакол: можа Шпулькевіч дзе на двары? Тут яна ўбачыла ў садзе на лаўцы маладога чалавека. Выгляд яго здзівіў яе: ёй у першы момант здалося, што яна бачыць перад сабой таго кавальчука, які з’явіўся быў на яе дарозе ў самым пачатку яе юнацтва. Нейкія рысы ці то ў постаці, ці то ў позе, у якой ён быў цяпер, нагадвалі таго. Праз некалькі хвілін яна выразна бачыла, што тут падабенства сапраўды ёсць—у колеры валос і форме галавы. Убачыўшы яе, хлопец адразу падышоў да агарожы і ўзлёт на яе грудзьмі. Далёкія адзнакі суму па кавальчуку ўстрапянуліся ў яе сэрцы, і яна стала на адным месцы, трацячы на момант думкі.

— Вы да Шпулькевіча? Яго няма, я таксама яго чакаю.

— А дзе ён?—запытала яна, абы не маўчаць, гатовая ўжо ісці.

— Я не ведаю.

Ён ужо вышаў на гэты бок брамкі і стаяў каля яе. Яна бачыла, што гэта адзін з тых тыпаў, які кожную жанчыну, якую бачыць, ацэньвае па-свойму. Цяпер ён ацаніў яе з першага моманту, і гэтая ацэнка была добрая. Валя належала да таго тыпу дзяўчат, якія падабаліся гэтаму хлопцу. Усім сваім інстынктам Валя зразумела гэта ад-

разу. Позірк яго не сыходзіў з яе і ў душы яе накіпала злосць, паралізаваная адчуваннем таго, што яна яму спадабалася. Таму яна нічога жорсткага і не сказала, калі ён ветліва з ёю абышоўся.

— Ідзіце ў сад на лаўку, там пачакайце.

— А вам ужо надакучыла чакаць? Мусіць ведаеце, што ён скоро не прыдзе.

— ...Не, я таксама буду яго чакаць, я тут як свой чалавек. Калі ласка.

Ён адчыніў брамку ў сад, яна вышла на вуліцу і стала каля кутковага акна. Ён вышаў за ёю. „Галава як у кавальчука і голас падобны“. Душа яе заныла. Яна паволі пайшла і ведала, што ён зараз рушыць следам. Сапраўды, ён дагнаў яе праз хвіліны дзве.

— Чаму-ж вы не хочаце чакаць?

— А вы доўга чакалі?

— З гадзіну.

— То і яшчэ чакайце. Вы хочаце, каб і я час траціла?

— А вы вельмі часу шкадуеце? Скупая.

— А вы шчодры?

— Я? Як для каго.

Так, перакідаючы пустыя словы, яны апынуліся каля вялікага сквера і ўвайшлі ў яго. Праз дзён пяць Сашка позным вечарам забег да Вэні. Ён быў узбуджаны і гаварлівы:

— Гэтымі днямі я да цябе заходзіў і чакаў цябе ў садзе на лаўцы. Дзе ты быў? Я табе хацеў расказаць, хацеў параіцца з табой—ці ехаць, ці не? Мне было прапанавана, выбіралі кандыдатуру. А назаўтра назначылі. Нічога, чын не малы, начальнік. Я згадзіўся ехаць. Праз чатыры дні павінен быць на месцы. Усё вельмі добра пайшло. Горад такі самы як і Менск, так што нудна не

будзе. Я, прызнацца табе, і рад, што з Менска выеду: ты кажаш, што яна выедзе, ці выехала з дзіцем? Але ўсё-ж можа явіцца ў Менск мяне шукаць, я-ж менскі. А так—не знойдзе.

— Калі ўжо ты выязджаеш, то скажу праўду: я хацеў, каб ты быў спакойны, гэта патрэбна было нам абодвум, калі нам трэба было дзейнічаць. Дзейнасць наша скончылася добра, ты выходзіш у чыны і ў мяне наклёўваецца, я мусіць пайду па кааперацыі, я люблю таварную справу. Цяпер скажу—яна ў Менску, я так сабе гаварыў, цешыў цябе.

— Тым лепш, што я еду.

— Я астаюся тут, мне даручаюць зрабіць вялікую прадуктовую аперацыю. Мы цяпер абодва заслужоныя людзі і партызанскія дакументы маем. У цябе, праўда, шрам на руцэ не астаўся, але ў мяне на грудзях знак выразны. Як ты думаеш, калі ўсё цвёрда будзе—каб у партыю падаць заяву?

Яны абодва былі ўзбуджаны радасцю жыццёвых удач, перайшлі ў вэняў куткавы пакой і выпілі ад шчырага сэрца, пасля пацалаваліся. Сашка быў зусім адкрыты перад Вэнем:

— Я, ведаеш, нядаўна пазнаёміўся з дзяўчынай—от баба! І імя такое, ведаеш—Валя. Каб ты бачыў, што за яна! І прыгожая, і з усіх бакоў. І якраз-жа паехала на працу ў гэты самы горад.

— У які?

— Ну, у які і я еду. Буду заходзіць да яе, што-б там ні было. Я ўжо з ёю разы тры ў кіно хадзіў. Паходка ў яе—каб ты бачыў! Як ступіць нагою—дык уся як ёсць адчуваецца.

На трэці вечар пасля гэтай гаворкі Вэня Шпулькевіч спацыраваў на пероне пасажырскага вакзала і нецярпліва азіраўся. Поезд стаяў, гатовы

да адыходу. Нарэшце вышаў Сашка Стафан-
ковіч.

— Што ты так позна прышоў, а каб білета не
ўзяў, такая чарга стаіць.

— Э, глупства, з такімі дакументамі як мае, ды
яшчэ ў чаргу становіцца! Пляваў на ўсялякую
чаргу, прышоў і ўзяў.

— То і я-ж магу так,—расплыўся ад усмешкі
Вэня.

— Можаш і ты. Ну, аставайся здаровенек. Ах,
як я рад, што еду.

Вэня махнуў шапкай. Сашка стаяў пры акне ў
вагоне і як толькі поезд крануўся, на душы ў
яго стала страшэнна лёгка: з кожнай секундай
ён аддаляецца ад таго месца, дзе жыве яна і з
ёю нейкая малая істота, агідная і непатрэбная.
І яна, Люба, гэтая дурная дзеўка, уздумала яшчэ
шукаць яго! Станцый праз дзве ён пра гэта ўжо
не думаў і радасна імчаўся ў сваю будучыню.
Яна вабіла яго. Назаўтра к вечару ён ужо аста-
ляваўся і на працы і на кватэры, так што к два-
наццаці гадзінам ночы быў ужо вольны, сядзеў у
ботах і галіфе перад люстэркам, разглядаў дробны
прышч на губе і думаў: „Каб не так позна, мож-
на было-б яшчэ схадзіць да Валі. Ах, я-ж не ве-
даю яе кватэры. Прыдзецца заўтра зайсці да яе
ў школу“. І сапраўды, назаўтра ён зайшоў і пра-
вёў яе да самай кватэры. Так, што ён ужо ве-
даў, дзе яна жыве. Неўзабаве ён пісаў Вэню пер-
шы свой ліст, там была такая фраза: „я ўвесь як
у тумане ад гэтай дзеўкі“. Нарэшце ён пачаў бы-
ваць у Валі кожны вечар. І дзіўная справа: калі
ўвечары ён ішоў ад яе, калі да наступнага ве-
чара канчалася да яе яго блізасць, на некалькі мо-
мантаў з глыбіні істоты ўяўленне ўзнімала ко-
лішнія хвіліны блізасці да Любы. Але гэта тут-жа

бяследна і раставала. Самахоць ён яе ніколі не ўспамінаў, як такую, розум яго дыктаваў яму да Любы нянавісьць: яна можа яго знайсці і зрабіць яму прыкрасць. І як ён быў удзячан Вэню Шпулькевічу, што той даў ёй самы рашучы адказ. І часта яго трывожыла думка, што яна недзе пра яго думае, мусіць, напэўна не кідае думкі знайсці яго.

Люба сапраўды пра яго думала. От што раз было. Ён і Валя выехалі з Менска ўвосень, а гэ-та быў ужо канец зімы Менскія вуліцы былі мокрыя ад апошняга скіданага ў дварах снегу. Перад днём адпачынку Люба прышла з работы раней. Шпарка збегала яна ў яслі па сына і нес-ла яго паволі. Гадзіны за дзве да свайго заходу, сонца выбілася з-за шэрых засцілаў нізкага неба, заходня старана яго зазіхацела першым весна-вым блакітам і адразу ўсё жывое адчула, як ла-годна грэе сонца і як ясна яно свеціць. Люба яшчэ і на сваім двары стаяла нейкі час, трыма-ючы на сонцы свайго малога. Пасля яна заспя-шалася ў сваю прыбудоўку і ўзялася за справу. Сына яна пусціла бегаць па падлозе, а сама ўзя-ла са стала заверчаны ў газету пакунак і раскру-ціла яго. Дастала адтуль новае прасцірадла, на-валачку і падкоўдранік. Ясным позіркам яна раз-глядала гэтыя рэчы, пасля з таго самага пакунка дастала бялізну і таксама разглядала. Хапіла на рукі сына, падкінула яго ўгару, паставіла назад на падлогу і ўзялася грэць ваду. Тым часам, па-куль вада грэлася, яна падняла з ложка сяннік, вынесла на двор і выпыліла яго. І перад тым як пакласці яго назад на ложак, зняла адтуль кучу лахманаў—тых, што раней былі ёй заместа пас-целі. Тут былі яшчэ і тыя (іх было найбольш), што прынесла ад млынара. Цяпер яны ляжалі ка-

ля парога вялізнай кучай. Яна выкінула іх у сенцы ў самы цёмны кут. Ужо без лахманаў паклала на ложка сяннік, накрыла яго новым прасцірадлам, нацягнула на падушку новую навалачку, паклала коўдру з новым падкоўдранікам. Пасля пачала мыць галаву, маючы асалоду ад паху мыла. Скінула з сябе зрэбную і палатаную бялізну і надзела новую, тонкую. Адзеўшыся, яна памыла і адзела сына, села на ложка, перажываючы ўсім целам вялікую лёгкасць ад чыстай бялізны. Заробленыя і сабраныя грошы дазволілі ёй скінуць з сябе рэшты тых лахманаў, якія вяліся яшчэ з часоў млынара. У той меры, як спадалі яны з яе, яна быццам нанова нараджалася на свет. Нязведанае ніколі за ўсё жыццё адчуванне лёгкай і чыстай бялізны запоўніла яе ўсю, першае можа на жыцці адчуванне чыстаты туманіла галаву. Яна сядзела дсўга, быццам у забыцці, і толькі калі пастукалі ў дзверы, яна схамянулася і раптам набыла здольнасць заўважыць тое, што раней было абыякавым—што і падлога гнілая, чорная і з дзіркамі, што і ложка з іржавага жалеза, што і стол ледзьве трымаецца, прыбіты да сцяны цвікамі. Увайшлі яе таварышкі з работы.

— Мы згаварыліся, — сказала адна, — прыйсці пазней, чым казалі табе, каб ты мела час адпачыць. Мы таксама пакуль пераадзяваліся, пасля збіраліся разам. А от табе тое, пра што мы не гаварылі,—і працягнула да Любы штосьці закручанае ў паперу.—Толькі не глядзі, паглядзіш тады, калі мы пойдзем.

Яны былі ўсе маладыя, маладосць любіць таемнасць, сакрэты і сюрпрызы. Яны сядзелі з гадзіну, разглядалі яе сына і пыталі, гэтыя дзяўчаты, ці цяжка раджаць. Як пайшлі яны, Люба кінулася глядзець, што яны прынеслі—там быў поўны кам-

плект бялізны і верхняга адзення яе сыну. Яна доўга стаяла, заклаўшы рукі за шыю, і мноства ўсялякіх пачуццяў поўнілі яе, пачуццяў самых супярэчлівых. І смутак, і радасць ядналіся разам, і прыступы бурнай вясёласці, і ціхія струменні лёгкай журбы. Было цёмна, ледзь даходзіў сюды грукат дзесьці з вуліцы. Яна запаліла агонь, пачакала, пакуль засне сын, вышла з лямпай у сенцы і пачала звязваць лахманы, каб цяпер увечары, без людскіх вачэй, вынесці іх адгэтуль назаўсёды і дзе-небудзь дзець іх. Быццам усё жыццё нанова пачалося, так праходзіла яно перад яе вачыма. Восць рэшткі той спадніцы, падобнай да мяшка, у якой яна траціла свой чалавечы выгляд. От рэшткі той злямцаванай кудзелі, якая адбірала ў яе дзясвоцае хараство і прыродную прыгожасць. Нарэшце яна дабралася да самай драбязы: рукаў з нейкай вопраткі, кашуля—такая, што нават і тады яна не магла яе адзяваць, рэшткі палатнянай ватоўкі... Яна несла ўсё гэта калісьці адтуль на плячах — як-жа чалавеку выбірацца ў сваю жыццёвую дарогу, нічога не меўшы за плячыма? І от, сярод усяго гэтага агіднага зборышча, ёй натрапілася ў рукі адна рэч. Гэта быў зусім змяты і пацёрты заклеены канверт; яна распрастала яго рукамі і ўбачыла гатовае, заадрасаванае пісьмо. На ведаючы, што гэта такое і ніякага значэння гэ таму не надаючы, яна адкінула яго к дзвярам, забрала лахманы і панесла. Праз хвілін дзесяць яна вярнулася з пустымі рукамі, узяла з падлогі лямпу і пайшла к сабе. Ужо адчыніўшы дзверы ўбачыла кінуты канверт, падняла і паклала на табурэтку, на якую паставіла лямпу. Раздзелася, легла ў свежую пасцель і сапраўды такі ніколі большай асалоды яна не перажывала. З падкладзенымі пад галаву рукамі яна ляжала і чула вя-

лікую лёгкасць ва ўсім целе. Ужо хацела патушыць агонь, працягнула руку да лямпы і ўзяла канверт. Зімой тысяча дзевяцьсот дзевятнаццатага года яна, таксама лежачы, збітая старым Стафанковічам, трымала гэты самы канверт у руках і не магла нічога на ім прачытаць. Цяпер яна чытала. За гэта яна заўсёды была ўдзячна Валі Іваноўскай. Таксама як лёгкасць чыстай бялізны поўніла яе цела фізічнай асалодай, так і тут была своеасаблівая асалода. З літар складаецца слова. Слова піша чалавек. Напісанае чалавекам слова праз сотні і тысячы год можа загучэць вялікай сілай. Чалавек гаворыць слова, яно прагучыць і сціхне. Хто яго не чуў—ніколі больш не пачуе. Хто чуў—можа забыць. Напісанае слова гучыць заўсёды, па-свойму, але гучыць. Яно плыве, яно даносіць свой сэнс праз час, праз ход часу. Люба чытала на канверце і раптам вочы яе сталі шырокія. На канверце выразна значыўся Стафанковічаў адрас. Гэта было тое пісьмо, якое Стафанковіч ад млынара пісаў сваёй сям'і, якое Вэня Шпулькевіч згубіў, якое аддаў Любе хлопчак, якое яна кінула ў скрынку з сваімі лахманамі, якое яна з імі прынесла сюды. Люба ўжо сядзела на ложку і намеры яе, яе ўпэўненасць выплывалі з новага пачуцця, якое зусім ужо заўдала ёю. Гэта было новае пачуццё. Крыніцы яго былі і ў тым, што на ёй была чыстая, новая зусім бялізна, і ў тым, што сядзела яна на чыстай пасцелі, і ў тым, што лахманы ўжо далёка ад яе, там, дзе ім сапраўднае месца, і ў тым, што яна сама прачытала на канверце, і ў тым, што ў яе ёсць дружба, шчырая і глыбокая. „Няхай ён прыкладзе свой клопат, каб дзіця заўсёды было ў такой чыстаце, каб яго маленства з гэтага дня ўжо заўсёды праходзіла без таго бруду і лахманоў, у

якія ён адразу трапіў, нарадзіўшыся на свет. Няхай ён не памятае іх, няхай яны не астануцца ў яго памяці“.

Назаўтра яна ўзяла стафанковічава пісьмо і пайшла. Стары Стафанковіч яе не пазнаў. Усміхаючыся, яна працягнула яму пісьмо:

— От тое пісьмо, якое некалькі год таму Шпулькевіч згубіў. Я яго знайшла.

— А хто-ж вы такія?

— Я—тая Люба, што была ў млынара, дзе вы млын правілі.

— Э, то даўно-ж гэта было. Цяпер я вас як жывую бачу. А вы, сказаць, мала і змяніліся, адно што адзежа ў вас цяпер зусім інакшая. То гэта і дзіця ваша? За кім-жа вы замужам? То хіба сядайце. Дзе-ж самі, што парабляеце?

— Я не замужам. Гэта дзіця вашага Сашкі.

Стафанковіч зрабіў два крокі назад і разявіў рот.

— Гэта праўда, ці гэта вы—абы сказаць?

Ён зусім сумеўся, зусім збянтэжыўся.

— Чаго вы так спалохаліся? Я нічога ад вас нехачу, жывіце сабе спакойна. (Яна смяялася.) Я прышла да яго, да вашага сына. Скажыце, чым ён займаецца, дзе ён і хто ён цяпер.

Стары Стафанковіч адумаўся і пацвярдзеў:

— А каб ён свету не ведаў дзе ён, урвіцель, прайдзісвет. Ужо гадоў тры як адцураўся мяне, ніякага слыху не падае.

— Скажыце яго адрас, калі яго тут няма. Вы самі стары чалавек, падумайце, гэта-ж ваш унук, няўжо ваша сэрца не будзе балець з-за таго, што ён гадуецца ў голадзе і брудзе?

— А чым гэта можа быць даказана, што гэта мой унук? Дзе-ж ты дагэтуль была?

— Я яго шукала і не магла знайсці.

— А хто ведае, з кім ты там гуляла!

Жудасная грываса прайшла па любіным твары. Тады ёй так не балела, калі той раз Стафанковіч шпурнуў яе пад парог. Цяпер яго словы сёканулі яе мацней.

— Добра. Калі вы са мной нават пагаварыць па-чалавечы не хочаце, то і я з вамі гаварыць не буду. Вас я прымушу сказаць, дзе ён, а яго прымушу абыходзіцца з сваім сынам інакш.

— Ён таксама парцейны!—адсек Стафанковіч, гайдануўшыся на сваіх доўгіх нагах.

— А вы-ж казалі, што нічога пра яго не ведаеце?

— А чорт яго забяры, шукай яго сама, я яго ведаць не хачу такога сына! Што мне да яго! Яго пры мне няма і не будзе, нават і ў Менску няма, а дзе—перуны яго ведаюць.

Ён сеў на нізенькі кухонны табурэт і нарыхтаваўся доўга маўчаць. Яна пайшла. Ён вышаў за ёю на ганак. Пайшоў дождж і ёй не было як ісці. На ганку яны моўчкі прастаялі хвілін дзесяць. Нарэшце ён нейкім ліслівым і глухім голасам яшчэ раз сказаў:

— А чым-жа гэта можа быць даказана?

— Я і даказваць перад вамі не буду. Памятаеце, як у яго была рука скрываўлена? Ён не даваў мне праходу і я яго адапхнула ад сябе, а ён абвілы руку абадраў.

— А польскі салдат штыхом?

— Занадта мала я падобна да польскага салдата.

Стафанковіч пачырванеў і змоўк як прыглушаны гарматай; як пабіты стаяў ён і маўчаў: да самых найменшых дэталей ён успомніў як тады шпурнуў яе пад парог. Пакутуючы ад маўчання і ад дажджу, ён не ведаў, што ў гэтыя хвіліны рабіць, як трымаць сябе. Да гэтага яшчэ далучалася нейкае

цмянае пачуццё: „можа гэта і сапраўды мой унук на такую пакуту народжан?“ І яшчэ была баязлівасць, што пачнецца можа справа, што ўсе пачнуць гаварыць. Як наеўшыся мыла, ён глядзеў кудысьці пад сцяну свайго скляпка. Дождж не пакідаў сеяцца. Так ён мог цадзіцца круглыя суткі. Стафанковіч, мыляючы губамі, сарваў з сечнай вешалкі нейкую старую вопратку і падаў Любе.

— Каб дождж не прамачыў вашага дзіцяці (на слова „ваша“ ён вельмі націснуў). Гэтая адзежына мне непатрэбна.

Люба зразумела і з прыкрасцю да самой сябе пайшла, накрыўшы вопраткай свайго хлопчыка. Дождж пабольшаў. Пакуль яна дайшла да дому, усё было скрозь мокра. Струмені вады ліліся з неба. Дома яна ўбачыла, што льецца са столі. Яна палезла на гару і заўважыла, што дождж засякае ў акенца без шкла ў шчыце, адтуль вада працякае праз столь. Яна хапіла дадзеную Стафанковічам вопратку і заткнула акенца ў шчыце. Адзін рукаў і палавіна футровага вылезлага каўнера звесіліся ўніз з аконнай дзіркі. Гэта было даволі высока ад зямлі, вопратка моцна была ўціснута ў дзірку.

Нянавісць да Стафанковічаў душыла Любу. Яна думала пра свайго бацьку. „Бацька, дзе ты“, — ледзь не выгаварыла яна моцна і заплакала.

У тыя дні прышоў да яе ліст ад Валі. От што пісала Валя:

„...Я пайшла замуж. Можа пра гэта трэба было напісаць з самага пачатку, але я, скажу табе праўду, перад табой не пасмела гэтага зрабіць.

Яшчэ ў Менску, калі я першы раз убачыла яго, я быццам адчула з першага разу, што так здарыцца. Мне здаецца, што ён крыху лёгкадумны,

але я сама і ў сябе адчуваю гэта, праўдзівей сказаць, пачала бачыць сама сябе. Ведаеш, я не ўмею табе выказаць, але замужаства адкрывае жанчыне вочы на самую сябе... Урэшце ўсяго скажу коротка—я рада, што пайшла замуж, мы будзем, мне здаецца, жыць шчасліва, ён мне падабаецца, а я яму і мы адно аднаго любім... Я ведаеш дзе яго спаткала? У Шпулькевіча. Я заходзіла перад ад'ездам—можа ён тады гаварыў няпраўду, што не ведае, дзе знайсці таго, бацьку твайго дзіцяці. Прышла і Шпулькевіча не застала, а ён, мой цяперашні муж, таксама чакаў Шпулькевіча. От дзе мы першы раз спаткаліся. Назаўтра я таксама зайшла да Шпулькевіча, дома яго застала і ён мне даў слова, што не ведае, дзе шукаць таго, бацькі твайго дзіцяці. Як толькі атрымаю пенсію, прышлю твайму сыну гасцінец, усё думаю, што купіць“.

Гэтым лістом быў зроблен пачатак перапіскі паміж Валей і Любай. Перапіска гэтая ішла да лета тысяча дзевяцьсот трыццаць пятага года. У кожным разе, калі яна ідзе і цяпер, то ўжо мае зусім інакшы характар, яна не можа не змяніцца, бо змянілася навокал і ўсё. Нават на адну секунду кінуўшы вокам, бачыш не тое, што было нават, скажам, летась. Хоць рукаў і каўнер з сашкавага фрэнча яшчэ і цяпер матляюцца з акна ў шчыце той прыбудоўкі, у якой Люба нарадзіла сына, але сёння гэта ўжо толькі дэкарацыйны кантраст з усім тым, што ўзвышаецца над ім. Гэты каўнер і рукаў у акенцы дробнай трухліны перад тварам задняй сцяны Дома ўрада мае сваю гісторыю тут-жа, у гэтай хроніцы. Перапіска паміж Валяй і Любай выразна паказала рух у жыцці гэтых асоб, таму яна для гэтага апавядання і цікавая. У гэтым першым пісьме Люба, напрыклад, задумалася над

Словам „лёгкадумны“. У апошнім-жа сваім пісьме да Валі ўлетку тысяча дзевяцьсот трыццаць пятага года яна пісала пра такія рэчы, якія могуць характарызаваць яе як зусім іншага чалавека. Але пра ўсё гэта ў сваім месцы. У першым сваім пісьме да Валі Люба напісала, што яе пасылаюць вучыцца на рабфак. Пісьмо было простае, кароткае, лаканічнае. Валя трымала яго ў руках і задумалася. Валін муж падышоў да яе і стараючыся выбіць яе з задуменнасці, успомніў:

— Чаго ты, Валя, заходзіла тады да Шпулькевіча, калі мы з табой першы раз убачыліся? На што табе быў Шпулькевіч?

— Мне ён не патрэбен быў, але я ў яго дабівалася даведацца, ці не ведае ён, дзе жыве бацька дзіцяці адной маёй сяброўкі. Калісьці, было недзе ў вёсцы—яна там жыла, а ён прыходзіў з бацькам млын правіць, а Шпулькевіч прыязджаў нейкія, здаецца, свінні купляць...

Валін муж пабялеў, адварнуўся і прыпаў ілбом да халоднай шыбы.

У часе, калі пішацца гэтая кніга, нідзе ў Менску вочы не ўбачаць такой поўнай карціны кантрасту паміж новым і старым, як у кварталах за задняй сцяной Дома ўрада. Як толькі палац быў пабудован перад ім цэлыя вуліцы набылі раптам выгляд як бы дзіцячых цацак. Асуджаныя на знос дамкі і хаціны гэтых вуліц і завулкаў, ужо не саромеючыся, вымушаны выставіць на паказ сваю местачковую натуру. Паіржавелая да дзірак бляха і трухліна дошчак, аблезлыя колеры фарбаў і стылевыя дасканаласці—усё ў гармоніі з маштабам гэтага квартала колішняга губернскага горада рускай імперыі. Перад тварам Дома ўрада гэтыя вулічкі быццам і стаяць на тое, каб рэзаць вока. Тое, што імперскім патрыётам было сапраўдным размахам, ператварылася ў няма-нішто, асела і страцілася зусім. Галоўная ў гэтых кварталах Нова-Маскоўская вуліца калісьці была значнай магістраллю Менска—яна звязвала заходнія раёны горада з яго гандлёвымі цэнтрамі; людзі, што ўязджалі ў горад з Койданаўскага тракта, цераз Брэскі вакзал, траплялі па ёй на Нізкі, рыбны і Траецкі рынкі і на Нямігу. Ад гэтай магістралі цяпер ужо як мае быць павявае мізэрнасцю, хоць

яна і не змянілася ў горшы бок з часоў сваёй маладосці. Магістраль гэтая мае дачыненне да сталіцы рэспублікі Менска як вол да экспрэса. На ёй ёсць у адным месцы студня-вадакачка, то каб пры ёй паставіў упоперак на ўсю вуліцу карыта і бесперапынна паіў чароды козаў і бараноў, гэтая карціна не парушыла-б тут агульнай гарадской гармоніі. Паміж гэтай вуліцай і Домам урада ляжыць узгаркаваты пляц, да часу створаны з паразгароджваных прыватных двароў. Ні то, што ў Менску, але нідзе напэўна ў рэспубліцы новае і старое не стала так поплич, сабраўшы такія згусткі сваіх рыс. Тут густа стаяць яшчэ трухлявыя прытулкі, дзе раджаліся, жылі і сыходзілі ў магілу пакаленні. Самы выгляд іх пераносіць думкі ў мінуласць чалавечага жыцця тут. Яны даўно ўжо страцілі свой змест і дастойваюць свае апошнія дні як голая форма. Частка іх відна і з Совецкай вуліцы. Яны магі-б гарманіраваць толькі з дзевяностагоднім рамізікам, які сядзеў калісьці на скрыпучых козлах растрыбушанай ламачыны і паглядаў праз туман сваіх вачэй як упрэжаны ў яе конь ледзьве перастаўляе ногі.

Паўз пярэдні фасад Дома ўрада імчацца аўтамабілі і частка іх, выгнуўшы свой ход поўкругам па асфальтаваным пляцы, спыняецца каля ўваходаў у палац. Пасля аўтамабілі пераязджаюць упоперак цераз Совецкую вуліцу ў супроцьлеглы палацу завулак з эпічнай назвай Земляробскі і стаяць там.

Аднойчы ў першай палове ліпеня месяца, тут, поблізу гэтых машын, некалькі дзён падрад відзён быў Ян Стафанковіч. Адразу відно было, што ён штосьці цяжкое перажыў апошнімі часамі, або проста прайшлі гады з таго, калі ён „райманціраваў“ млын, і калі пасля прымаў у сябе, у дажджысты

дзень Любу Лук'янскую: ён з выгляду вельмі на многа пастарэў, асунуўся, стаў сухі і, здаецца, яшчэ даўжэйшы, як быў. На сваіх дугаватых (напэўна што ад старасці) нагах ён стаяў пад клёнамі Земляробскага завулка, упёршыся плячыма ў агарожу, якая ідзе ад дома педагагічнага інстытута пад так званы дом металістаў. На твары яго ляжала пячаць і збянтэжанасці, і расчаравання, і смутку, і злосці, і надзеі. Падобнае адлюстраванне пачуццяў яго твар меў тады, калі ён старым фрэнчам накрываў сашкава дзіця на любіных руках. Ён так пільна быў заняты разглядваннем машын, што не заўважыў таго нешматлікага народу, які гэтым завулкам ходзіць. Ужо дзён чатыры ён прыходзіў сюды амаль што зранку і стававіўся як на варту. Пастаяўшы, ён садзіўся на ганак педагагічнага інстытута, нейкі час сядзеў, а пасля станавіўся зноў. Спачатку ён пільным вокам акідаў машыны, завулак, асфальтаваны пляц перад Домам урада, пасля пачынаў таміцца. Часцей курыў і, выпускаючы з носа дым, кожны раз прыжмурваў вока і глядзеў другім непрыжмураным, як дым рассмокваецца ў стаячым паветры. Было падобна, што гэта забаўка чалавека, якому або няма чаго рабіць, або надакучыла тое, дзеля чаго ён сюды прыстаўлен. Паглядзеўшы на дым пасля кожнай зацяжкі, ён зноў пераводзіў вочы на машыны і на пляц. Расчуханы пальцамі драбнюткі кліночак барады быў зусім сівы. Не гледзячы на цеплыню ў надвор'і, ён быў апранут у шматкішэнны фрэнч з шэрага тоўстага сукна—адзежына, захаваная яшчэ з часоў ваеннага камунізма; і хромавыя зграбныя боты на высокіх абсацах і з тонкімі халявамі да кален. У выходны дзень Стафанковіч тут не стаяў, машын таксама ў гэты дзень у завулку амаль што не было. Назаўтра пасля

выходнага дня ён зноў стаяў на месцы. Адзін універсітэцкі работнік, праходзячы тут па некалькі разоў на дзень, добра ўжо заўважыў высокага старога на гэтай невядомай варце і аднойчы пачаў азірацца—ці не ляжаць дзе тут поблізу будаўнічых матэрыялы, за вартаўніка пры якіх гэты чалавек мог-бы стаяць. Але нічога тут такога нідзе не было. Універсітэцкі работнік, адышоўшыся далей, яшчэ раз азірнуўся. Раптам ён убачыў, што высокі стары адарваў ногі ад тратуара і пабег упоперак цераз завулак. Туды пад'ехала і стала машына. Кідаўся ў вочы колер яе: ад усіх машын яна выдзялялася тым, што была блакітненькая. Блакітнасць гэтая мела свае асаблівасці, яна была занадта ўжо нейкая бялявая. Стафанковіч дробным трухам падбег да машыны і хацеў ужо штосьці загаварыць з шоферам, але раптам убачыў, што за шоферавымі плячыма, схаваны за брэзентам, шклом і цыратай, нерухома трымаецца страшна шырокі і круглы чыйсьці твар. Стафанковіч як толькі ўбачыў гэты твар, дык адразу ажывіўся і напоўніўся ўвесь чаканнем: от так яму зараз гэты знаёмы і нават як-бы прыяцель і адчыніць дзверы машыны! Што тут гаварыць з шоферам, калі ў машыне сядзіць свой чалавек! Дзверцы сапраўды адчыніліся і з гэтай цеснай люхты выплыла мурластае рыла Вэнькі Шпулькевіча.

— Вы мяне ўсхвалявалі,—сказаў Вэня з бяздушнай інтанацыяй гэтую штучную фразу.—Вы так шпарка пабеглі да мяне цераз вуліцу. Пазаўчора я таксама вас бачыў, як вы стаялі на тым тратуары.

— Пакуль я пазаўчора дабег да гэтай машыны, яна пстрыкнула і знікла з маіх вачэй.

— Каб я бачыў, што вы беглі, я пачакаў-бы, я не бачыў гэтага.

— Я чатыры разы бачыў гэтую машыну каля Дома ўрада і кожны раз з яе вылазіў Сашка.

— Гэта мая машына.

— Як-то ваша? Уласная? Айцец ваш, рамізніцкую біржу трымаючы, над фэтонамі і брычкамі распараджэнне меў, а вы да машыны аўтамабільнай дажыліся.

Вэня злосна скрывіў твар і плюнуў у машыну сабе пад ногі. І назаўсёды з яго твара перад Стафанковічам знікла гримаса той ветлівасці, якую ён толькі што быў на сябе напусціў, з закаранёлай прывычкі ладзіць з людзьмі і мець ад гэтага сабе прыбытак. Ён дастаў гадзіннік і паглядзеў. Устрапянуўся і сказаў шоферу пад'язджаць пад адзін з пад'ездаў Дома ўрада. Як толькі машына рушыла, ён зірнуў ззаду ў акенца і ўбачыў, што Стафанковіч на ўвесь мах сваіх сухіх ног імчыцца следам.

— Спыніся,—гукнуў Вэня шоферу ў самае вуха,— ускінем, братка гэтую старую пачвару к сабе, а то яшчэ сораму наробиць, няхай яго халера. Уздзяцінеў, падла.

Машына стала. Вэня адчыніў дзверцы і запрасіў Стафанковіча. Той ахвотна палез, памацаваў рукамі сядзенне і тады ўжо сеў.

— Машына не мая, а той установы, дзе я начальнік,—буркнуў Вэня.

Стафанковіч не адказаў. Ён адразу паглыбіўся ў свае клопаты. Машына тут-жа спынілася пры адным з пад'ездаў.

— Вы мусіць нешта хочаце Сашку сказаць?—запытаў Вэня.—То можа я перадам, скажыце мне.

— Не, я сам хачу яго ўбачыць... То гэта ён на вашай машыне ўсе гэтыя дні ездзіць?

— Не бойцеся, будзе мець і сваю. Ён тут дзесяты дзень ужо вядзе перамовы, каб зусім астацца

ў Менску, і з павышэннем. Мусіць у ДOME ўрада будзе працаваць. (Вэня назваў адзін з камісарыятаў.) Я яму па-сяброўску машыну даю.

— А пэўна што!—ажывіўся адразу Стафанковіч,—зусім інакшы выгляд мае чалавек, калі ў машыне... Падумаіце, дзесяты дзень! Каб я выпадкам не ўбачыў яго як ён з вашай машыны перад Домам урада вылазіў, то і не ведаў-бы, што ён тут. Жарты! Ужо шосты дзень як нарыхтавана ў мяне і кілбаса і вяндліна, і гарэлка. Прышоў вечар. Няма яго. Я з брамы выткнуўся на вуліцу—не ідзе. Я праз акно перавесіўся, перагнуўся. Дзе бачылі, і следу няма! Вечары чакаў, дні чакаў, на работу хадзіў, з работы приходзіў—няма. Я стаў на варту, некалькі разоў бачыў як ён з вашай машыны вылазіў і ніяк злавіць не магу. То ён, кажаце, зараз сюды выйдзе?

— Зараз выйдзе.

— От-жа пашанцавала мне на вас натрапіць.

Тут з дзвярэй вышаў Сашка. Гэта быў стройны чалавек, белатвары, спрытны ў кожным сваім руху. Цёмнасіні гарнітур ляжаў на ім вельмі дасціпна, белая з шоўку рубашка пад пінжаком вельмі ўдала падперазана была каўказскім паяском, з усялякімі дробнымі клямарчыкамі і бляшкамі. Яшчэ не бачачы, што ў машыне сядзіць бацька, ён пачаў паволі спускацца з ганку. Тут стаяла яшчэ некалькі машын, насупроць якіх вэнева мела даволі такі мізэрны выгляд. Яна была раскляпаная, блакітная фарба лупілася і лапцяватымі шматкамі вісела і тырчэла. Напроці-ж Сашкі сам Вэня здаваўся няспрытным і мешкаватым, раскормленым і старым. Сашка рвануў к сабе дзверцы і раптоўна адхіснуўся ад нечаканасці: бацька распяўся цераз усю машыну галавой у дзверцы і на дробным яго твары ажывала і шырылася ветлівасць.

— От дык сюрпрыз!—штучна зарагатаў Сашка,—ніколі не думаў, што цябе тут убачу. Збіраўся зайсці даведацца цябе, але ўсё не выпадала. Гэтулькі справаў усялякіх.

— Я нарыхтаваў усяго, чакаў, думаў.

— Добра, што так здарылася, што ты надумаўся сюды пад'ехаць, бо я мусіць такі ўсе гэтыя дні вельмі не буду мець часу, а пасля прыдзецца назад паехаць.

— Так і не зойдзеш?

— Я-ж кажу, добра, што пабачыліся.

Ветлівасць у момант знікла з стафанковічава твара.

— Не можа быць, каб чалавек не мог знайсці моманту з бацькам пабачыцца, якога год дзесяць не бачыў.

— Ну, добра, я зайду сёння ўвечары.

— Сёння ўвечары мяне дома не будзе.

— А дзе-ж ты будзеш?

— У мяне пільны інтэрас.

— То я калі-небудзь пасля зайду.

— Пасля таго як я цябе дзесяць год чакаў, ты калі-небудзь зойдзеш?

— Чаго ты крычыш?

— Гэта я павінен бегаць за табою і прасіць тваёй ласкі, каб ты са мной пабачыўся?

Сашкам апанавала злосць. Так раптоўна нервуецца франт, якога ў часе доўгачаканай загараднай маёўкі з галавы да пят абалье дождж.

— Ты на той самай кватэры жывеш?—спытаў Сашка.

— На чорта мне аднаму тая самая кватэра! Я цяпер адзін пакой займаю. Ты нават не ведаеш, як я жыву!

— Гэта праўда, што крыху нядобра, але каб ты

ведаў, што такое мая праца! У мяне заўсёды была вельмі адказная работа.

— Адказная работа! А каб я памёр?

— То ты-ж жывеш.

— А каб я захварэў?

— То ты-ж здаровы! Табе проста выдумка прышла ў галаву, а ў мяне па горла справаў. От і цяпер я з ім (міргнуў на Вэню) паедзем не так сабе. Я з самага ранку да вечара...

Да гэтых фраз ён нічога выразнейшага не дадаў і астаўся так моўчкі стаяць як на невядомым раздарожжы. Маўчанка цягнулася з хвіліну, пакуль Сашка не заўважыў, што шофер усміхаецца сабе ў каўнер. Тады ён, адчуваючы прыкрасць, збянтэжана сказаў:

— Трэба ехаць, бо спознімся!

І ўсё стаяў і не садзіўся ў машыну. Ці адразу Стафанковіч зразумеў стан рэчаў, ці не, гэта невядома, але ён яшчэ добрыя дзве хвіліны сядзеў у машыне поплич Вэні, нават да яго прыціснуўшыся, каб даць каля сябе і Сашку месца, але неўзабаве ён зразумеў, што перашкаджае Сашку садзіцца і ехаць. Сагнуўшыся, пачаў ён выпаўзаць з машыны. Стаў цвёрда на ногі, разагнуўся і, нічога не сказаўшы Сашку, пайшоў, ні разу не азірнуўшыся. Шофер пакінуў усміхацца і ўнурыўся ў каўнер. Зморанай паходкай Стафанковіч дайшоў Совецкай вуліцай да так званай „чыгуначнай царквы“ і пакуль перайшоў на Нова-Маскоўскую вуліцу, не вытрымаў і азірнуўся. Блакітнай машыны нідзе ўжо не было відно. Ён пайшоў у Нова-Маскоўскую вуліцу, стаў каля нейкага трухлявага ганку, гайдануўся на нагах, паглядзеў як на імшыстых дахах папстрыкваюць вераб'і і зноў пайшоў. На твары яго была напісана злосць, у заціснутым да гримасы роце ён пастукваў зубамі,

што было адзнакай узбуджанай працы яго мазгоў. Ён падняў галаву ўгару, каб паглядзець, дзе стаіць сонца, але было хмурна і ён забубніў:

— От-бо надвор'е, каторы дзень сонца не відаць.

Пасля ён запытаў у першага стрэчнага колькі часу і здзівіўся:

— Так рана?

Гэтыя пабочныя справы былі яму як разрыўка якая, ён пачаў спакайнецць: сеў на нейкім высокім ганку і сядзеў так з поўгадзіны, паставіўшы вочы проста на сцяну Дома ўрада. Дамкі, хацінкі і ўсялякая іншая гнілая драбязя ўнізе пад гэтай сцяной была відна яму як на далоні. Ён доўга глядзеў на ўсё гэта, пасля замыляў губамі, яшчэ больш па-спакайнеўшы.

— Вывялі сцяну пад самыя хмары. Тут гэтыя дамкі магли-б яшчэ і пастаяць крыху, яшчэ і квартараваць у іх народ сякі-такі мог-бы, каб не гэтая сцяна. А так ні то што не фасон ім стаяць тут, а проста брыдка, каб іх тут пакінуць. Душа не прымае!

Інакш ён не ўмеў выказаць сваіх пачуццяў. З выглядам вялікага знаўцы падобных спраў і рэчаў, ён пайшоў у адзін з двароў і ўзышоў на ўзгаркаваты пляц перад сцяной Дома ўрада. Верас, дробная цэгла, лопух, ямы, каменне было скрозь паміж трухлявых будынін, падобных да сабачых будак.

— Хі-хі-хі-хі,—тоненька засмяўся Стафанковіч, азіраючыся навокал.—Да чаго дайшло. Здаецца і дамы былі раней, а цяпер як зірнеш, то пад'язджай з возам, кладзі рыдлёўкай іх на воз і вывозь на агароды, пад капусту ўгнойваць. Ці гэта самі гаспадары яшчэ тут дажываюць, ці квартал'янты ад Жакта? А унь там ужо мусіць і ніхто не жыве.

Ён падышоў бліжэй. Будыніна стаяла без вокан, вецер зганяў драўляны пыл з яе спаракнелых сцен. Было відаць, што калісьці яна была прыбудавана да муру, бо яшчэ захавалася рэштка цаглянай сцяны, да якой усё гэтае прыстройства было прыткнута.

— І тут-жа жылі людзі,—прагаварыў Стафанковіч, разважліва ківаючы галавой.—Э, столь упала, і мусіць даўно. Ляжыць на падлозе. Ну, доўга-ж яно тут не пастаіць. Не пройдзе і тыдня як забяруць на падпалку. Замест страхі рэштата. А шчыт трымаецца, здаравейшыя дошкі былі, а можа гаспадар паднавіў быў. Ага, і акенца нейкай вопраткай затыкалі, мусіць, каб дождж не засякаў.

Ён уставіўся вачыма ў шчыт, дзе сапраўды праз акенца вылазіла нейкая вопратка. Каўнер і рукаў матляліся на ветры. Стафанковіч можа хвілін дзесяць не зводзіў вачэй з гэтага каўняра і рукава, моршчыў лоб, прыжмурваў вочы, і постаць яго трымалася ў дзіўнай позе. Ён не браў на ўвагу нікога і нічога, стаяў, шырока растапырыўшы свае дугаватыя ногі, вельмі нейк удала, проста такі па-ваяцку, трымаючы тонкае сваё тулава, ссунуўшы набакір блінаватую шапку з раменным казырком.

— Якраз як той сашкаў фрэнч, на які я сам даставаў футра на каўнер. Ледзьве дастаў! Гэтулькі клопату даў галаве і ходу нагам!

Спачатку ў яго была проста цікаўнасць. Ён працягнуў у гару руку, дастаў рукаў і пацягнуў. Звесілася ўніз крысо, відзён стаў фрэнч, падшыўка і аблямоўка ўнізе на ёй. І калі нядаўна ён думаў, што „вельмі падобна“, то цяпер быў упэўнен, што глядзіць на самы сапраўдны той колішні сашкаў фрэнч. Спачатку ён не ўспомніў таго моманту гісторыі гэтага фрэнча, калі ён знік з яго кватэры.

Але пакрысе, момант за момантам, памяць яго аднавіла ў сабе і гэтую справу. Пакуль-жа да гэтага, то ён яшчэ прашаптаў:

— Як тут апынулася гэтая адзежына!

Ён пачаў здагадвацца. Нейкае пачуццё, вельмі падобнае да смутку, пацягнула яго ў сярэдзіну гнілых рэштак колішняга чалавечага прытулку. Дзвярэй не было. Куча цэглы ляжала там, дзе раней была печ. Каля цэглы, прыпёрты білам да сцяны, стаяў нізкі жалезны ложка, вузкі, без матраца ці без дошчак, увесь пагнуты. Праз праваленую столь і разбураную страху на яго заўсёды лілі дажджы, і іржа на ім сядзела шышкамі. Столь, падаючы, сагнула яго зусім. Стафанковіч не пабыў тут і хвіліны. Ён адразу выскачыў адсюль, мыляючы губамі:

— Напэўна ён тут і жыў малы. Колькі год прайшло ад таго? Мала, што гады прайшлі і столь упала. Але і тады, адразу цяпер лезе ў вока, было як пад плотам. А калі і не тут ён радзіўся і жыў, то дзе ён лепш мог, такая сірата.

Гэта быў такі дзень у яго жыцці, што ўсё спрыяла таму, каб ён у гэты момант размяк, як гнілая салома. Апанаваны глыбокім одумам, ён ішоў вуліцай, падагнуўшы плечы. І толькі цяпер, калі за яго плячыма асталіся нікому ўжо непатрэбныя сцены і над імі старая адзежына, якую ён дзесятка паўтара год таму назад спраўляў свайму сыну, толькі цяпер ён як мае быць адчуў і ўбачыў самога сябе ў гэтыя дні, калі, як сабака пад парогам, стаяў пад клянамі, маючы пражытых год восемдзесят. Ён так і прамармытаў пад нос: „як сабака, абліты памыямі“. Душа яго пакуль што была яшчэ мяккая, яму зрабілася шкода самога сябе, ён аж пачаў без патрэбы пакульгваць на адну нагу. Але пакрысе душа яго рабілася больш жорсткай, а ў

адпаведнасці з гэтым і словы, якія ён бесперапынна мармытаў сабе пад нос, пакуль ішоў. Цвёрдыя намеры спелі ў яго галаве, думкі змагаліся адна з адной і ён вымармытаў такі маналог:

— Я табе, сынку, гэта футэрка на каўнер у фрэнч так даставаў, што каб не мая цярплівасць, то без каўняра хадзіў-бы. Тады былі такія часы, што не так лёгка і дастаць льга было. Якраз так як цяпер пад клёнамі я цябе чакаў, так тады каля замкнёных дзвярэй стаяў таго шпігулянта, у якога гэты каўнер абслухаў. Трэба-ж было за-пабегчы наперад, каб іншыя ахвотнікі каўнярок з рук не вырвалі. Але мне была радасць на дажджы мокнуць, абы ты франтаваты быў, каб з тваёй паставы не толькі я, а і людзі каб пешыліся. А цяпер цераз цябе я астаўся адзін. Ты-ж ужо год дванаццаць, калі не ўсе трынаццаць, з жонкай жывеш, а ні разу мне яе не паказаў, я нават не ведаю, якая яна і ў вочы яе не бачыў. Можа яна лепшая за цябе і са мной абышлася-б не так, як ты. Дзесяць год ты да мяне і вачэй не паказваў, і нават ліста мне першы не прыслаў. І я павінен быў ад людзей распытваць твой адрас і пісаць табе, пытацца як хаця тваё здароўе, і па два, ці па тры гады адказу чакаў. А каб-жа я паміраў? Ты мне на гэта адсек сёння, што я не памёр, а жыву! Быццам-бы ты і хочаш, каб я хутчэй памёр. А каб-жа я ўзяў, ды захварэў, у маіх уласных гадах будучы? То я-ж такі хворы і ёсць. Не верыш? Бок у мяне робіцца як з дрэва і нагу цягне ўгару. Гэта я такі цярплівы чалавек, што нікому не скарджуся. Але-ж каму я паскарджуся, каб прышлося? А калі я абсунуся, то хто-ж мне вады падасць? Ты шалахвост халерны? Нікога з сям'і ў мяне няма, і сына ў мяне няма! Я цябе ведаць не хачу! Так будзе на-век вечныя аман! Як сабака

я за тваімі пятамі бегаў, каб ты хаця зірнуў на мяне, на свайго бацьку! Ты мяне сёння з машыны выгнаў, не хочучы сесці поплич мяне! То няхай-жа нікога ў мяне не будзе, нікагуткі. Можа хто-небудзь і ёсць на свеце, але мяне не ведае, і я яго не ведаю. Але ёсць. У мяне-ж родны мой унук ёсць! Ёсць! Ты, унучак, сам пакутваў, ты рос там, дзе гэты фрэнч матляецца. Мяне ведаць не хоча сын, а цябе ведаць не хацеў бацька. Але як-жа я да цябе з'яўлюся? О, гэта праўда, табе будзе тое, што я хаваў для Сашкі, для твайго паганага бацькі. Я табе прынясу, я табе аддам, падарую, рабі, што сабе хочаш, такія рэчы, што ніхто не адкіне. Што павінна было астацца пасля маёй смерці Сашку, то будзе табе, хоць ты мяне і не ведаеш. От як я да цябе з'яўлюся. Я маці часта тваю на вуліцы спатыкаю, то ты павінен быць тут, калі ты вырас і здароў. А Сашку скажу: „я аддаў тое, што хаваў табе праз усё жыццё, што пасля бацькі пайшло-б табе ў спадчыну, аддаў, бо яно мне замінае, яно не дае мне спакойна дажыць майго веку!“

Цяпер ён так падбадзёрыўся, што і пакульгваць пакінуў, і ішоў вельмі шпарка, трымаючы твар угару і размахваючы рукамі, быццам стары вайсковы кадравік на маршыроўцы. Уся выпраўка яго была цяпер вельмі ўдалая. І з твара, і з постаці ён у гэты момант быў падобен на самога сябе тады, калі яшчэ мог камандаваць сваім Сашкам, або, скажам, у момант, як калісьці шпурнуў быў пад парог Любу Лук'янскую. Сваё доўгае мармытанне ён скончыў так:

— Я яшчэ, на злосць табе, магу разгарнуць свае плечы, я яшчэ моцна трымаю гэбаль у руках. На сваім вяку я ў меру еў, у меру піў і ў меру меў усялякі іншы салодкі і горкі чалавечы ўжытак.

З мяне яшчэ не так ўжо вельмі і сыплецца па-
рахня. Ты ў мяне будзеш памятаць да канца сваіх
дзён як бацькі цурацца! Але-ж трэба мне дастаць
адрас майго ўнука!

Ён рвануў з месца на ўвесь ход сваіх ног. Пра-
цаўніца даведачнага бюро праз хвілін пятнаццаць
дзівілася з усхвалёванага высокага старога, які
забыўся прозвішча таго, каго шукаў. Ён аддых-
ваўся пасля сваёй хады і ўсё прасіў дзяўчыну:

— Калі ласка, майце цярплінасць, я зараз ус-
помню.

Прайшло не менш як поўгадзіны, пакуль ён
успомніў любіна прозвішча. Атрымаўшы тое, што
яму трэба было ў бюро, і аддыхаўшыся, ён паб-
раўся назад і яму пачало здавацца, што ён даўно
ўжо заняпаў здароўем і не заўважаў таго. Ён
пачаў прыслухоўвацца, ці не ные бок і ці не
дранцвее нага. Як быццам-бы і ныла, і дранцвела.
Ён падумаў: „так і прыдзецца быць. Людзі то
ёсць, але роднага сына няма. Добра, што я хоць
даведку гэтую ўзяў, дзе мой унук жыве“. Гра-
бучы нагамі па тратуары, раптам пачаўшы зноў
пакульгваць, ён думаў пра тое, што ён многа год
пражыў на свеце, што ён стары, што доўга не
пажыве, што яму трэба вешта нейкаму расказаць
або зрабіць перад нейкім нейкі ўчынак, а што—
ніякай выразнасці ў яго галаве не было. Пакуль
ён дайшоў, куды яму трэба было, то ўжо быў
упэўнены ў тым, што ў яго мноства хвароб. Яму
пачало недабрыцца: то ў спіну кальне, то сярэ-
дзіна заные, то ў галаву стукне. Ён прыслухоў-
ваўся: баліць ці не? Прыслухаўшыся, то яно са-
праўды баліць, і яшчэ як моцна. А яшчэ раз
прыслухаўшыся, то болі ніякай няма. Тады ён
прыслухоўванне сваё даводзіў да найвышэйшай
ступені і меў задавальненне: баліць, на яго вы-

шла! А можа яму і сапраўды балела, але без прыслухоўвання, то яно адчувалася так, як і кожны дзень. Адно толькі было бяспрэчна, што за гэты дзень, нават, праўдзівей сказаць, за гэтыя гадзіны ён атупеў, быццам адзеравянеў і набыў нахіл стаяць сярод якой-небудзь глухой вуліцы і глядзець у адно месца. Ідучы цяпер, ён так спыняўся і стаяў некалькі разоў і праз халодную маску на твары (новая, небывалая раней якасць!) білася адна рыса—адлюстраванне таго, што яго бесперапынку пілуе нейкая думка, нейкі клопат.

— Адкладаць не трэба, сёння-ж увечары я з'яўлюся да свайго ўнука,—моцна сказаў Стафанковіч.

Праз хвілін дзесяць пасля таго як ён меў момантнае і доўгачаканае спатканне з Сашкам, блакітненькая вэнева машына спынілася каля адной з газетных рэдакцый. Вэнева машына стала ў адзін шэраг з некалькімі іншымі машынамі, такімі, перад якімі вельмі-ж ужо кідалася ў вочы яе аблупленасць. У машынах сядзелі найбольш вайсковыя шоферы, але былі і цывільныя. Чыстата іх адзежы гарманіравала з бляскам іх машын. Вэня спыніўся на рэдакцыйным ганку: ён тузануў за рукаў Сашку, паказваючы на машыны. Вэня зразумеў сашкаў намёк. Ён занатурыўся:

— Няхай бачыць, што мы пролетарыят і наша машына...

— Брыдка,—перабіў яго Сашка, нагінаючыся, каб змахнуць хустачкай пыльную лапіну на халяве свайго бота.

Вэня моўчкі згадзіўся і вярнуўся да сваёй машыны. З яе высунуўся твар вэнінага шофера, няголены і з прыжмуранымі вачыма.

— Прыедзеш па нас гадзіны праз тры... Трэба будзе як-небудзь машыну перафарбаваць.

Сашка чакаў Вэню на ганку. Пад'ехала яшчэ адна машына, у паліроўцы якой адлюстроўвалася вуліца. У тую секунду як яна спынілася, з яе выскачыў вайсковы чалавек высокага росту і шпаркай паходкай рушыў на ганак. Раней за Сашку і Вэню ён увайшоў у калідор. Ішоў ён, быццам крыху прыпадаючы на левую нагу. Сашка прыгледзеўся як ён абут і адзет і падумаў аб сабе, што яму бадай лепш падышла-б не цывільная, а вайсковая адзежа. Вэня-ж накіраваў сваю думку на іншую акалічнасць.

— Бачыш,—штурхануў ён Сашку, калі яны пайшлі следам за вайскоўцам.—Таксама партызан або ваяка нейкі.

— Чаму? Адкуль ты ведаеш?—абыякавата шапнуў Сашка, адрываючы вочы ад спрытна складзенай фалды на адзежы пад поясам у вайскоўца.

— Паглядзі на яго твар.

Тут Вэня не памыліўся. Перад імі ўзыходзіў на другі паверх чалавек, на твары якога вельмі выразна была напісана яго гісторыя. Гэтую гісторыю Сашка і Вэня праз гадзіну пачулі з вуснаў самога-ж гэтага чалавека, а пакуль што яны следам за ім увайшлі ў адзін з рэдакцыйных пакояў. Тут было паўнютка народу. Былі вайсковыя і цывільныя. Яшчэ ўсё адзін за адным уваходзілі.

— Позна зацягнецца,—сумна сказаў Сашка, які любіў лёгкі і спрытны рух больш, чым глыбокадумную сядню.

— Дурань ты, пстрыкун,—адказаў Вэня.—Ты мусіць забыўся, чаго сюды прышоў. Успомні. Праз два дні на трэці свята адзінаццатага ліпеня. Ты ведаеш, што гэта значыць, калі твае ўспаміны трапяць у друк. А ты ведаеш, што ўся група будзе знята і надрукавана фатаграфія ў газеце. Я ўсё разведаў. А пасля матэрыялы могуць вый-

сці асобнай брашурай. Ты ведаеш, што сюды з'ехаліся людзі, вось гэтыя, што тут сядзяць, не толькі з усёй Беларусі, а некаторыя і далей.

Сашка акінуў вачыма запоўнены людзьмі пакой і інстынктыўна падаўся да стала, які стаяў пры сцяне паміж двух акон: за сталом стаяў чалавек, каля яго некалькі сядзела і ўсё гэта было вельмі падобна на прэзідыум. Гэты сашкаў рух быў зусім механічны і яго трэба растлумачыць.

Хіба не знойдзем мы ў нас людзей, якія, трымаючы ў руках ні то што не малы, а нават вялікі і адказны кавалак работы, ёсць нішто іншае як толькі ганаровыя члены ўсялякіх урачыстых і неўрачыстых прэзідумаў? Гэтыя людзі быццам і заняты па вушы даручанай ім работай, быццам і канкрэтна гавораць пра ўсё, што належыць да іх дзейнасці і нават быццам ідуць наперадзе вытворчых актывістаў. Калі гэты чалавек кіруе чым-небудзь у абутковай, скажам, прамысловасці, ён можа сваім тонкім нюхам дазнацца наперад, што неўзабаве прэса будзе крытыкаваць дрэнную працу абутковых фабрык і якраз да гэтага моманту раптоўна запоўніць магазінныя вітрыны якім-небудзь адмысловым абутковым шырпатрэбам. На гэтым абутку будзе якая-небудзь небывалая раней дэталі, хоць пустая і непатрэбная, але затое новая, якая можа нейкі час рабіць уражанне. Паднімецца шум і чалавек, у славе ініцыятара і кіраўніка, усплые на яго паверхню. Але пройдзе час, шум пацішэе, абутак за некалькі дзён зносіцца, чалавек выступіць з крыкам аб дрэннай якасці найлепшай сыравіны і зноў усплые наверх. Так ён можа плаваць на паверхні, набываючы сабе папулярнасць, імя і неадменнае права выседжваць у ганаровых прэзідумах, без якіх яму ўжо нарэшце і свет робіцца не міл. А тым

часам сапраўдная армія працаўнікоў дзень за днём працуе без шуму і крыку, не дамагаючыся выкрычаць сабе славу, а толькі як найлепш зрабіць работу. Слава да гэтых людзей прыходзіць ціха і спакойна, і заўсёды ім самім нечакана. Тады чалавек, аб якім гаварылася вышэй, вылазіць з скуру, каб што-небудзь і тут узначаліць сабой, падхоплівае думкі, жаданні і меркаванні скромных працаўнікоў і імчыцца выступаць за іх як адвакат. Такая кар'ера заўсёды канчаецца трагічна, але можа часамі цягнуцца доўга, залежна ад таго, колькі чалавек мае таленту быць вечна ў курсе спраў, якія бліскуча могуць абыйсціся і без яго. Характэрная асаблівасць гэтага чалавека тая, што ён у адзін дзень можа з дырэктара соўгаса стаць электразваршчыкам метала, з хіміка—мовазнаўцам, з архітэктара—аграномам. Але ніколі ён не возьмецца ні за хімію, ні за электразварку, ён толькі будзе „кіраваць“ гэтымі справамі, з лёгкай душой уваходзячы ў іх курс за адну гадзіну. І з вуснаў яго не сыходзіць фраза: „на кожным фронце трэба працаваць, куды-б партыя ні пасылала“. Перакруціўшы па-свойму і дзеля сваіх мэт і апаганіўшы змест гэтай фразы, тып гэты знаходзіць тут сабе заслону ўсім сваім махінацыям і дамагаецца трымаць у руках скромных і спакойных работнікаў, гледзячы ў глыбіні сваёй душы на іх як на таго асла, на якім Хрыстос быў уехаў у Ерусалім.

Гаворачы так пра Сашку Стафанковіча, трэба сказаць, што ў яго не было толькі апошняй акалічнасці. Перад людзьмі ён не быў смелы на вялікія справы, ён дзейнічаў ціхом, чорным ходам. І гэта было прычынай таго, што пра яго ніхто не мог сказаць у сувязі з чым-небудзь вельмі вялікім, выдатна зробленым ці ўдала выкіраваным.

Ён стаў папулярным нямаведама за што. Здаецца ён быў душой усіх спраў, а каб хто запытаўся, што ён і дзе такое зрабіў? Ні ён, і ніхто на гэта ніколі не сказаў-бы і слова. Заўсёдашня яго работа называлася „кіраўнічая работа“, але што гэта было за кіраўніцтва! Кіраваў ён шмат чым, але толькі там, дзе льга было абыйсціся без „кіраўнічай кваліфікацыі“ і дзе не пахла глухім кутком, з якога трэба было сапраўднай кіраўнічай працай выганяць дух глухога застою. Яшчэ ў першыя гады сваёй дзейнасці ён выпадкова натрапіў быў на свой верны шлях. Едучы ў часе сваіх несканчоных маскоўскіх камандыровак, ён на адной з станцый убачыў праз вагоннае акно выбрукаваны клінкерам перон. Што такое клінкер ён ведаў з прачытанага ў газеце артыкула. Тут яго і апанавала думка, вельмі добрая сама па сабе. Прыехаўшы ў свой глухі раённы гарадок, з якога ён пачаў умацоўваць сваю кар’еру, ён выбрукаваў клінкерам адну вуліцу, па якой кожны дзень праязджаў у сваёй машыне, іншыя-ж вуліцы пакінуў тапіцца ў гразі. Аднак-жа ўсё гэта было абстаўлена так, што на паседжанні горсовета яго імя бесперастанку ўспаміналася, а назаўтра ў мясцовай газеце было распісана, што ён першы і сапраўдны бацька горада, ініцыятар добрабыту і ўсяго іншага. Горад быў выслаўлен як узорны сваёй чыстатой і культурна-бытавым абсталяваннем. Разам з горадам выславіўся і ён. Расказвалі, што ён нават атрымаў нейкую ўзнагароду і з таго дня бесперастанку вышукваў прычыны, каб у кожнай сваёй прамове сказаць так: „наш горад стаў вядучым па бытавой культуры“. А вядома, раз горад „вядучы“, дык і ён самы „вядучы“. Аднак-жа гэты „вядучы“, грунтоўна абмазаўшы сам сябе такой славай, праз некалькі месяцаў па-

стараўся вельмі спрытна сплавіцца ў іншы раён, каб на ўсялякі выпадак быць далей ад крыніц сваёй славы. На яго месца прыехаў новы работнік, які ўзяўся як належыць наводзіць у горадзе чыстату і культуру. І калі гарадок сапраўды стаў культурны і чысты, некаторыя з яго насельнікаў усё адно бачылі ў гэтым заслугу Сашкі Стафанковіча—так моцна падзейнічаў на іх сашкаў крык аб уласных заслугах.

Аднак-жа ў вялікія фігуры Сашка не вышаў, бо ў душы яго жылі моцныя пачаткі баязлівасці адкрытай дзейнасці на вялікі размах. Славу сваю ён здабываў з чорнага ходу. За гэтую баязлівасць вельмі часта ўпікаў яго Вэня Шпулькевіч. Ён, часамі здаралася, накіроўваў Сашку туды, адкуль з-за яго плячэй і сам выглядаў больш трывалае для сябе крэсла.

Пра сваё партызанства Сашка зусім пакінуў думаць і на сход у рэдакцыю прышоў проста таму, што ў яго выпрацаваўся рэфлекс быць заўсёды там, дзе ўрачысты прэзідыум, дзе бляск—або чалавечых душ, або модных гарнітураў. Ён увесь атупеў у дачыненні да таго, што называецца свядома бачыць душу кожнай справы. Думка яго не заходзіла далей прыемнасці зіхацець у сваім габінеце, у першым радзе тэатральных крэслаў, адведзеных для афіцыйных асоб, у прэзідыуме сходу або за плячыма каго-небудзь большага за яго, чым аўтарытэтам ён быў асвечан у хвіліны, калі стаяў тут поблізу. Вельмі можа быць, што ён сам жажнуўся-б, каб хто-небудзь збоку сказаў яму, што ён зусім не якая-небудзь выдатная персона, а самы звычайны злачынец. Партызанская самазванасць абрасла карой далейшых поспехаў, а жонцы ён не верыў. Ён стаў жыць механічна, кроку не ступячы, каб не падумаць:

„ці ад гэтага мне што-небудзь прыбудзе, ці я проста патрачу час на бескарысную асалоду сонцам і пахам травы, хоць гэта і ёсць сапраўдная асалода“. Валя Іваноўская кахала Сашку, але вось што яна раз пісала Любе:

„... Некалькі год таму назад я пісала табе аб сваёй радасці, што пайшла замуж за таго, за каго пайшла. Усе заўсёды гавораць што такое пачуццё сцмее, як толькі пэўны час пажывеш з чалавекам. Можа гэта і праўда, але я гэтага не адчуваю. Я дагэтуль захавала да яго ўсю вастрывую свайго кахання і з кожным пражытым годам мне ўсё больш і больш хочацца захаваць яго для сябе, бо ён можа ў адзін які-небудзь момант так паказаць сябе перада мной, што маё пачуццё да яго вельмі шпарка пачне зменьвацца. Я пачынаю ўпэўнівацца, што ў яго няма глыбокіх сардэчных сувязей з кім-бы там ні было і гэта мяне палохае. Часамі ён са мной радзіцца ў сваіх справах, і я стараюся разварушыць яго. Мне, напрыклад, не падабаецца, што ён зусім забыўся на свайго бацьку, раз у гады два даведаецца стараной, што той працуе і жыве добра і гэтым усё канчаецца зноў на гады два. У першыя гады жыцця з ім мне падабалася яго імкненне да блыску, да дасціпнасці, яго нават лёгкадумства і свавольства давала мне радаснае адчуванне нашай маладосці. Але прайшлі гады, прыходзіць сталасць і, ведаеш, усё больш і больш мне прыходзіць у думкі той момант, калі я глядзела як твае вочы першы раз убачылі сваё дзіця ў чыстаце. Мне здаецца, я і цяпер яшчэ бачу як святлом усёй тваёй душы быў асветлен тады твой твар. Гэта, па-мойму, і ёсць сапраўдная сувязь з жыццём. Я думаю пра бацьку, пра тое, як хадзіла на біржу працы; захаваўся ў мяне кавалак

сіняга матэрыялу з той вопраткі, якую я тады кожны дзень зацыроўвала. Гэта мяне хвалюе. Калі і цяжка часамі прыходзілася ў маладосці (вядома, не так, як табе), то я аднак не вырываю ўсё з сваёй душы. Калі грыбы запахнуць, то я быццам у маленстве з бацькам іду лесам. Калі я пачую адзін музычны матыў, то быццам з мужам, яшчэ да таго, як пайсці за яго замуж, сяджу ў менскім тэатры. Тады пачыналася наша каханне. Усё перажываю спачатку і гляджу на яго, і здаецца зноў як тады гатова кідацца яму на шыю. Гудок паравоза і пах вапны прымушае мяне ўспомніць, калі я ўбачыла цябе з дзіцём першы раз, а выгляд неабтынкаванай сцяны ў якім-небудзь вялікім пакоі і хмурны дзень пры гэтым як жывую ўзнімае перада мной карціну, калі я першы раз увайшла ў школу як настаўніца. І каб ты ведала як мне горка, калі ён гаворыць, што ўсё гэта выдумка ад няма чаго рабіць. Я прашу, каб ён раскажаў мне што-небудзь пра сябе. Ён як быццам часам і пачне сёе-тое расказваць, але бачу я, што ўсё гэта абы адчапіцца. Усё ў ім заглушае прагнасць да таго, каб мець славу, але лёгкую. Гэта ён называе весці палітыку, а мне гэта не падабаецца. Пра самае важнае я хачу табе сказаць: з некаторага часу, ужо даўно нават, я нашу ў сабе жаданне, каб у мяне нарадзілася дзіця. Пачалося з таго, што я падумала: калі будзе дзіця, ён глыбей будзе звязан з сапраўдным жыццём. А пасля я адчула, што ўсёй істотай прагну мець сына або дачку. Але ён без ніякіх жартаў сказаў мне: „Я скоры перабяруся ў Менск, буду мець вялікае павышэнне, тады падумаем і пра дзіця“. Зноў тое самае! Усяму адна мерка! Я з горкім пачуццём і здэкам адказала: „У цябе цяпер самы лепшы чорны

гарнітур. То пачакаем, пакуль ты пасля свайго павышэння пашыеш сіні і тады... „Дурная“, — ласкава адказаў ён, і мае пачуцці раздвойваюцца. Ты бачыш, як я табе ўсё адкрыта пішу. Гэта таму, што цяпер я цябе зусім адчуваю, ты свайго сына вынасіла ўсёй сваёй душой...“

Сашка падышоў да самага таго стала, дзе быццам быў прэзідыум. І ўжо сеўшы, ён адумаўся, што тут-жа яго ніхто не ведае. Пасля выявілася, што тут і прэзідыума ніякага не было, а проста адзін з рэдакцыйных працаўнікоў папрасіў, каб кожны раскажаў пра сябе.

Тут былі людзі і сярэдняга ўзросту, і старыя, але найбольш было сашкавых год. Ён прыглядаўся да аднаго чалавека, высокага ростам, у цывільнай адзежы. Яму можна было даць год пяцьдзесят. Ён быў чарнявы, з дробнымі вусамі, і Сашка мучыўся, стараючыся ўспомніць, дзе і калі ён яго раней бачыў. Ён напружваў памяць нават тады, калі стэнаграфісткі скрыпелі пер'ямі і шморгалі алоўкамі, запісваючы доказы людзей, якія гаварылі адзін за адным. Але пакрысе яго ўвага пачала збірацца на расказе таго самага вайскоўца, які апырэдзіў быў іх з Вэнем у калідоры. Глянуўшы на яго, Сашка падумаў: „Чаму Вэня сказаў, што гэта таксама партызан або ва-яка?“ А пасля не зводзіў вачэй з яго твара.

Гэта быў твар чалавека, пра якога нельга было ўгадаць колькі яму год. Калі ён гаварыў, маршчыны старасці збіраліся на яго твары. Але разам з тым пра яго можна было і так сказаць: яму не можа быць больш сарака год. Самая важная рыса, якая была Сашку навіной, гэта тое, што твар чалавека быў спаласаваны шрамамі і рубцамі. Над вокам былі два тонкія шрамы, на шчацэ пад вухам гонкі рубец і на шыі збоку

такі-ж самы. Сашка ніколі не бачыў такіх пячаткаў на чалавеку і цяпер падумаў: бач ты, гэта-ж яго магла і забіць на вайне. Гэты чалавек гаварыў не больш за ўсіх, не гарачэй, але Сашка запомніў яго расказ.

Ёсць мясцовасць недзе на Гародзеншчыне (чалавек назваў дробны гарадок), дзе ён у маленстве выхадзіў усе сцежкі і дарогі, пайшоўшы следам за падзённай работай, пакуль не асеў на доўгі час у родным гарадку, дзе была дробная ткачоўская фабрыка і дзе бацька даўно ўжо быў ткач. На цэлыя гады тут было сталае аселішча. Тут чалавек стаў пры ткачоўскім варштаце, але тут-жа яго адарвалі ад сям'і ў тысяча дзевяцьсот чатырнаццатым годзе. Рух па чыгунках у салдацкіх вагонах, спёка ў паходзе па пыльных дарогах—усё гэта было цяжка, але тут была і своеасаблівая разрыўка. Чорны-ж смутак ужо як мае быць апанаваў чалавека, калі ён сеў на адным месцы ў раскапанай зямлі. Была восень. Дажджавая вада сцякала ў акопы, чалавек тры ночы прадрамаў стоячы. На чацверты дзень, ледзь пачало развідняцца, ён разам з усімі бег наперад і крычаў „ура“, трымаючы парад сабою вінтоўку з штыхом. Беглі больш як кілометр, пасля кінуліся назад. Перабраліся цераз свае, нядаўна пакінутыя, поўныя вады, акопы і ўсё беглі і беглі далей. Дабеглі да дробнай рачулки з плыткім жвірыстым дном. Толькі тут ён заўважыў, што наўздагон бесперапынна сцякуць кулі: яны цяпер з выцём падалі ў ваду. Ён пабег па вадзе, вада дайшла да кален і зноў паплытчала. Ён упаў як бег, адчуўшы боль у плячы. Усхапіўся і зноў пабег, а пасля пайшоў, абнямогшы. З ім ішло цяпер чалавек дзесяць, яны брылі наўздагад. Цярусілася імгла, часамі сціхала. К вечару яны ледзьве дабрылі да паля-

вога шпіталя, дзе яму перавязалі не глыбока раненае плячо. Праз два тыдні ён павінен быў зноў узяць на раненае плячо вінтоўку. Яго мучыў смутак. Ён пачаў пісаць рапарты і абіваць парогі, трымаючы руку на перавязі. Нарэшце яму ўдалося: яго пусцілі на чатыры дні дадому пабачыцца з сям'ёй—гэта-ж зусім блізка ад шпіталя, вёрст не больш як сто. Ён прыехаў у свой гарадок. У той бок ішоў нейкі вайсковы авоз, і ён папрасіўся на адну з фурманак. Але яшчэ не даязджаючы вёрст пяцьдзесят да гарадка, ён напоўніўся небывалым яшчэ дагэтуль сумам: мясцовасць з кожнай вярстой усё больш пусцела, войска стаяла гусцей і вельмі многа часцей бесперапынна ішло на ўсход. Вёрст за дзесяць ад гарадка яны праехалі зусім пустую вёску. Тут не было аніводнага чалавека; хаты былі пустыя, вокны і дзверы ў некаторых накрыж пазабіваны дошкамі. Усе выехалі ўжо ў далёкі свет. Далей авоз не паехаў. Ранены ў плячо салдат-адпускнік пайшоў пешшу. У гарадок ён увайшоў апаўдні. Апроч войска ён тут нікога і нічога жывога не бачыў. З дрыжаннем сэрца дабег ён да завулка, дзе быў доўгі і нізкі дом, знаёмы з маленства. Прабег двор, убег у сенцы, дайшоў да сваіх дзвярэй, не асмеліўся адразу адчыніць іх, пастукаў, паслухаў. Цішыня адарвала яму сэрца. Тут адбылася змена ў яго душы: усё ўжо ясна, значыцца, ужо няма трылогі перад невядомым. Ён смялей ступіў крок, які аддзяляў яго ад дзвярэй, і тузануў дзверы. Яны адчыніліся. Стол і чатыры табурэты пры ім, два ложка і шафа. Прамень восеньскага сонца ляжаў на падлозе, ад акна да супроцьлеглай сцяны. Сэрца яго пачало калаціцца. Але дзве рэчы найбольш уразілі яго. На сцяне каля акна, на цвічку, вісеў стары кафтанік яго дачкі. Падзёрты пры рабоце кафтанік!

Паркаль сіні ў белыя гарошынкi. Ён падышоў бліжэй. Вышмарганья локці. Месца, якім надрукаўнік ляжаў на вострым плечуку недарослай дзяўчынкі. Другая рэч была—вазон, дробная герань. Дзяўчынка калісьці палівала яго кожны дзень. Цяпер ён чэзнуў без вады, але яшчэ жыў. Значыцца, яны нядаўна выехалі! Лісці вазона спусціліся ўніз і пакарабаціліся. Гэта быў момант смутку, на мяжы якога стаяла роспач. Чалавек кінуўся да вядра з вадой. Вада ў вядры была ў дне, але конаўкі нідзе не было. Ён ужо хацеў ліць ваду ў вазон з вядра нагном, але ў гэты момант паветра ўздрыганула ад артылерыйскага залпа. Чуючы гук, ён ведаў, што страляюць не зусім блізка адгэтуль, але, апошні раз акінуўшы вокам пакой, сарваў з цвіка сіні ў белыя гарошынкi кафтанік і выбег з ім, назаўсёды пайшоўшы адгэтуль. Роўна год як развітаўся ён тут з сваёй сям'ёй. На вуліцы ён убачыў яшчэ запозненую ўцякацкую фурманку і інстынктыўна зазірнуў у яе. Там былі незнаёмыя людзі. Тое-ж самае было і на вакзале. Там яшчэ стаяла некалькі паяздоў. Сярод салдат мільганула некалькі жанчын. Гэта ўсё былі незнаёмыя твары. Ён убіўся ў напханы салдатамі вагон і стоячы праехаў шмат станцый, сам не ведаючы, на якой з іх сыйсці. А нарэшце сышоў у вялікім горадзе, ахоплены прагай кінуцца ў пошукі сям'і. Гэтае імкненне ён насіў у сабе доўгімі гадамі. Ён яшчэ пасля той восені зноў быў у акопах і пакінуў фронт самавольна, з усёй часцю, у якой служыў. Ні да якіх чыноў ён не даслужыўся, медаляў не зарабіў, абарваны і змучаны з'явіўся з фронту ў адзін з тылавых гарадоў, бесперапынна пасылаючы заявы і лісты ва ўсялякія бежанскія пункты і камітэты. На след сям'і ён так і не натрапіў. Ён атрымаў даручэнне аднаго павято-

вага рэўкома, які ў тых дні толькі што пачаў існаваць, кіраваць захопам сялянамі панскай зямлі. Але неўзабаве ён зноў ужо маршыраваў па гарадскім бруку: ён быў у чырвонагвардзейскім атрадзе. Атрад гэты належаў да тых часцей, якія мелі першыя сутычкі з палякамі з самага пачатку вайны з імі. Гэты добраахвотны атрад пачаў існаваць у адзін дзень. Людзі сышліся адразу, яны зрабілі на гарадскім пляцы мітынг, пасля мітынгу ўзяліся пад рукі і так калонай прайшлі галоўнымі вуліцамі да вакзала і ў той-жа вечар выехалі на фронт.

Увосень тысяча дзевяцьсот дзевятнацатага года салдат, які не мог знайсці сваёй сям'і, цяперашні франтавік вайны з палякамі, быў у ліку чатырох чалавек, якім камандаванне даручыла зрабіць разведку ў тыл ворага. Цераз шырокую раку яны перабраліся на варожы бераг. Раку яны перайшлі бродам і дайшлі да першага паселішча. Ноч была на пераломе к дню. Яны ў трох месцах чулі гаворку польскіх салдат, якія невялікімі атрадамі ехалі па дарозе. Чатыры разведчыкі зайшлі ўглыб мясцовасці на кілометраў дзесяць ад перадавых польскіх атрадаў. Яны даведаліся аб трох найбольш густых зборышчах польскай артылерыі і ўвайшлі ў густы лес, так думаючы вярнуцца назад, зрабіўшы круг улева ад таго месца, адкуль пачалі сваю разведку. І ўжо абгледзеўшы той край лесу, павінны былі па адным перабірацца цераз раку на свой бераг. Лес яны прайшлі добра і выткнуліся на край. Адзеты яны былі ў сялянскую адзежу, так лягчэй было дзейнічаць. На ўзлеску яны разышліся па адным, прыслухоўваючыся і прыглядаючыся кожны на разлегласць даволі шырокую. Восень стаяла ясная, першыя адзнакі зімы былі ўжо досыць выразныя. Балота зверху

ўмерзла, калматая ад травы дарога паўз лес была скрозь абледзянелая. На гэтай дарозе пераадзеты разведчык і быў акружан польскім раз'ездам. Яго забралі. З звязанымі рукамі яго правялі праз лес, трымалі да дня на ўездзе ў нейкую вёску, а з самага ранку ў штабе пачалі дапытваць. Яму не верылі, што ён „тутэйшы селянін“, скінулі верхнюю адзежу і абгледзелі бялізну. На кашулі была пячатка нейкага вайсковага складу. Тады з новай заядласцю пачалі дапытваць далей. Пыталі, з якога палка і адкуль ён прышоў, дзе, колькі і якіх стаіць чырвонаармейскіх часцей. Ён маўчаў. З ім праваждаліся да вечара. Збіты і скрываўлены, ён не вымавіў слова. Яго адвялі далей у тыл, у галоўны штаб. Пасля трох допытаў ён чацвёрга сутак праляжаў у хляве на саломе, пакуль цела яго пакінула ныць ад збойства. Салдат зноў павёў яго на допыт. Ён прагнуў ужо, каб яго застрэлілі, каб спыніліся пакуты, а яго ўсё трымалі. Гадзіны за дзве да захаду сонца яго пакінулі дапытваць, упэўніўшыся, што ён не скажа ні слова. Двое коннікаў вывелі яго за вуліцу і пагналі перад сабой да невялікага ляска. За гэтыя дні нападала снегу. Снег быў неглыбокі, сухі ад марозу. Крокаў пяцьсот яго прагналі ціхом, а пасля загадалі скінуць абутак і адзежу і бегчы. Босы і ў адной бялізне ён пабег па мерзлым снезе і коннікі паімчаліся за ім, страляючы пакуль што ўгару.

— Стой!—закрычаў адзін коннік.—Гавары, якія і дзе стаяць большэвіцкія часці, і мы цябе пусцім!

Дагэтуль ён маўчаў, а цяпер, жадаючы, каб яго хутчэй застрэлілі, абазваўся:

— Не скажу.

Коннік стрэліў у паветра. Ён павярнуўся і зноў пабег. Разоў некалькі стрэлілі яшчэ ў паветра, а тады пачалі страляць у яго. Ён ужо дабег да са-

мых хвояў; куля завыла паўз самую яго галаву. Подем ён бег ужо быццам у бязум'і, быццам адной нагой ужо стоячы ў магіле. Але тут перад яго вачыма мільганула чырванаватае хвойнае стволле. Лес! Хоць гэта быў і малы і рэдкі лес, зараснік, але ён змяніў аднастайнасць аснежанага поля. У чалавека ажыла прага да ратунку. І тое, што ў ратунак ён не верыў, яшчэ больш павялічвала яго імкненне. Коннік зноў стрэліў і абодва моцна вылаяліся: лес перасякаўся старым акопам яшчэ з часоў імперыялістычнай вайны; акоп ішоў густым зігзагам і каб пераскочыць цераз яго, трэба было паставіць каня насупроць аднаго з выступаў, якія калісьці былі выразаны ў жвірыстай зямлі, а цяпер паабсыпаліся і падзірванелі. Прайшло хвіліны паўтары. Адзін выкіроўваў каня, другі страляў, напэўна ўжо шкадуючы, што не застрэліў свайго палонніка яшчэ ў полі. Палоннік бег, стараючыся трымацца за стволлем. Зямля пайшла ўніз вельмі крута, і гэта стала яго ратункам. Ён даімчаўся да апошніх хвояў і кінуўся ўправа. Там быў густы і стары лес. Выгіная рэчка яшчэ цякла звінючай чарнотай у аснежных берагах, але перабягаць на той бераг ён не адважыўся. Цяпер ужо думка яго працавала вельмі ясна і востра. Свядомая воля да жыцця гнала яго далей і далей. Здаецца снег буйнымі ручаінамі імчаў пах вольных разлегласцей. У тую секунду, калі ён пачуў за сабой, хоць ужо і далей, конскі тупат, ён адчуў смяротную пакуту ў нагах. Яны дзеравянелі. Тут пачаўся лес. Ледзьве перастаўляючы ногі, ён паблытаўся ў змрочнай гушчырні, хістаючыся ў бакі, але яшчэ маючы цвёрдую думку, што трэба выбіцца з лесу на левы край: гэта бліжэй за ўсё, і там хутчэй могуць яго знайсці людзі, а ў самай гушчырні ён адразу зойдзецца.

Ён паблытаўся налева. Гэта было далёка ад фронту, на допыт у галоўны штаб яго завялі ўглыб. Войска тут густа магло і не стаяць. Гэта была яго апошняя думка. Ён упаў, дайшоўшы да нейкай вузкай прасечыны ў хмызняку. Прасвеціна ў поле бялела яшчэ дзесьці наперадзе. Свядомасць пакідала яго, але ён сабраў яе ўсю і, апанаваны ўжо з наступнай секунды амаль што бяздум'ем, падняўся і падаўся ў сцежку. Яна канчалася крокаў праз сто і там блішчэў агеньчык у дробным акенцы. У той момант ён упаў. Ён ужо не чуў, як забрахаў сабака і як з хаты вышаў чалавек. Ачомаўся ён праз дзень ці праз два. Яго ногі чымсьці мазаў невядомы яму рыжы чалавек.

— Хто ты такі?—запытаў рыжы.

— А хто ты?

— Я тут живу... Але-ж і даў ты мне клопату. Толькі я цябе ўкінуў у салому, як два палыкі следам за табой. Ці не прыбег, пытаюцца, такі сюды? Я перакалаціўся, пакуль іх выправадзіў.

— Чым ты мне ногі мажаш?

— Заячым салам. Назнарок учора пайшоў зайца шукаць. Цэлы дзень з сабакам хадзіў па лесе, пакуль застрэліў. Ты не бойся мяне, цябе прыдзецца дзе небудзь схваць.

Больш як месяц праляжаў ён у чалавека ў нейкім свінуху, уккрыты па бараду кудзеляй, кашушынамі і саломай. Калі трэба было зноў мазаць яго заячым салам, рыжы чалавек закасваў руку, залазіў ёю пад ўсю таўшчыню вокрыўкі і так лячыў яго, не раскрываючы. На яго грудзях стаяла пустая кадушка, падпёртая пад дно ўбітымі ў зямлю калкамі, а збоку ў загарадзі стаяла карова. Тут-жа ляжаў ахапак саломы, якім у кожны момант льга было накрыць твар і галаву хворага. У другім месяцы ён першы раз вылез з сваёй

нары. Быў мароз. Рыжы яго гаспадар прырыхтаваў ужо яму лапці, анучы, двое штаноў (лата на лаце, лепшых ён не меў дзе ўзяць), вопратку—кароткую, з фарбаванага палатна, падбітую кавалкамі старой кажушыны. Адзеўшыся, нядаўны хворы яшчэ некалькі дзён праседзеў у рыжага ў хаце. Пасля пацалаваўся з сваім гаспадаром і другам і пайшоў, трымаючы кірунак на ўсход. Ён ішоў цэлую ноч і на світанні апынуўся перад невядомай вёскай. Тут ён сышоў з дарогі і пайшоў кустамі. Але нейкі лямант у вёсцы прымусіў яго не выходзіць з кустоў і тут чакаць дня. Пасля ён адышоўся лявей ад дарогі ў поле. Тут быў лог, на дне якога ўлетку стаяла вада: сухі аір тырчэў счарнелымі вяршкамі з снегу. Вялікі камень урос у зямлю на самым схіле, пры ім снегу было менш. Тут чалавек перабыў за поўдзень. Пасля ён узышоў на высокі край схілу, зноў убачыў кусты і вёску і яшчэ штосьці, вельмі яму падазрае: з куста відзён быў чалавечы твар. Здавалася, што гэты твар дзіцячы, такі ён быў дробны і малады. Чалавек вышаў на самы край схілу і стаў на ім. Дробны твар у кусту ўставіў на яго вочы, і ў іх свяцілася просьба аб спачуванні. Чалавек паклікаў яго да сябе махам рукі.

— Чаго ты сядзіш тут?—сказаў ён, стараючыся, каб голас яго гучэў грозна.

— Я тут начаваў у вёсцы, а пад канец ночы палякі наехалі грабіць, і я ледзьве ўцёк сюды.

— А хто-ж ты такі?

— Падарожны.

— То чаму-ж ты не ідзеш у сваю дарогу, калі ты падарожны, а сядзіш тут?

— У мяне там асталіся валёнкі, як я пайду без іх! А выскачыў я ў гаспадарскіх атопках, ледзьве хапіў іх з-пад парогу.

— Куды-ж ты ідзеш?

Замест адказу хлопец уставіўся вачыма на свайго дапытніка і ўздыхнуў. Ён гаварыў чыстай рускай мовай, з маскоўскім акцэнтам. Чалавек аб гэтым адразу падумаў, бо, будучы ў салдатах і ў Чырвонай арміі, бываў у Маскве і каля яе і ведаў гэтае маскоўскае вымаўленне.

— Далёка-ж табе ісці,—сказаў ён надаўгад, змякчаючы голас.

Хлопец ажывіўся. Ён сказаў:

— Я вас бачыў, як вы на світанні ішлі кустамі, а пасля спусціліся ўніз.

— То можа разам пойдзем?

— А валёнкі? Пачакаем вечара. Без валёнак можна прапасці—такія маразы стаяць У мяне два пальцы на назе адмарожаны, без валёнак яны мне вельмі баляць на марозе. Мне валёнкі даў у годзе адзін чалавек, у якога я начаваў.

— З палона ўцякаеш?

— Не.

— А як?

— Мы наступалі спачатку зімы, наша часць зайшла ў тыл. Мы захапілі іхнюю артылерыю і калі адступалі, мяне ранілі ў нагу, і я астаўся. Сяляне мне дасталі доктара, ён мяне падлячыў і я цяпер блукаю па ўсёй мясцовасці, не ведаючы як выбрацца на той бок фронту.

— Колькі-ж табе год?

— Восемнаццаць.

— Сам пайшоў?

— Добраахвотнік.

— Адкуль родам?

— З-пад Масквы.

— Прыдзецца нам ісці разам.

Увечары хлопец пайшоў украдкі ў вёску даставаць свае валёнкі. Яго не было доўга і прышоў

ён без валёнак, іх абуў гаспадар хаты, збіраючыся ў страшную дарогу: яго арыштавалі і пагналі палякі. Сваіх ботаў ён абуць не мог: паляк укінуў іх у печ. Хлопец сказаў, што вельмі многа людзей з вёскі арыштавалі і пагналі. У чалавека адразу пачала выпрацоўвацца пэўная думка.

— Можа быць, мы цяпер спакойна пераначуем у вёсцы?—запытаў ён.

— Можа быць.

Было відно, што хлопец вельмі схілен да гэтага. Пры тым ён так даверліва ставіўся да новага свайго спадарожніка і так яго ўся істота прасілася пад яго апеку, што здавалася, быццам яны знаёмыя ўжо шмат год.

— Калі гаспадара твайго забралі, то гаспадыня напэўна нам паспачувае?

— Мусіць. Я першы зайду ў хату, мяне ўжо ведаюць.

Пад поўнач у некаторыя хаты дапаўзла нясмелая чутка, што „тут начуюць два большэвікі“. У той-жа час хлопец ціха енчыў, седзячы ў кутку на лаве: пасля таго, як ён цэлы дзень пабыў у атопках на марозе, адмарожаныя пальцы балелі. Азіраючыся на ўсе куткі, у хату нясмела ўвайшоў малады мужчына.

— Ці не дастану запалак?—сказаў ён да гаспадыні.—Хто гэта ў вас енчыць?

— Адмарожаныя пальцы баляць, — абазваўся хлопец.

— Салам мазаць трэба.

— Яны раней адмарожаны, цяпер з холаду баляць.

— Трэба абувацца цяплей.

— Мае валёнкі гаспадар абуў.

— А, то гэта вы тут начавалі ўжо? Бярыце валёнкі. (Ён скінуў з ног валёнкі). Я чуў, што вы

начавалі. Мне казалі, што з вамі сёння яшчэ адзін таварыш прышоў. Мы падумалі, што не можа быць, каб вы былі пераадзетыя палякі, а цяпер бачу, што і сапраўды, калі пальцы адмарожаны.

— Хто гэта падумаў так?—сказаў пераапра-
нуты чырвонаармеец, выходзячы з цёмнага кута.

— Нас тут разграбілі і многа народу пагналі.
Што рабіць?

— Што рабіць? Адзін бароніцца, другі рад калі яго б'юць. Гэта як да чалавека.

— Рад! Хто гэта рад, калі б'юць, добры інтэ-
рас! Такой парады я і без вас дастаў-бы. Вы та-
кі-ж людзі вайсковыя.

Пераапраанены чырвонаармеец вышаў на сярэ-
дзіну хаты, заклаў рукі ў кішэні:

— Бярыце вінтоўкі і бараніцеся. Адкуль ты ведаеш, што мы людзі вайсковыя? На ілбе напі-
сана?

— Вінтоўкі то можа і знайшліся-б, каб добра пашукаць. Можа ў каго ад нямецкага фронту асталася, а можа...

— А можа ў каго куры знеслі?

Чалавек усміхнуўся і пасля гэтага яны ўжо больш не гулялі ў словы адзін перад адным, а пайшлі ў адну з блізкіх хат. Туды сышлося чалавек пяць: яны з гадзіну прагаварылі, патушыўшы агонь, а на світанку шаснаццаць чалавек пакінулі вёску. У кожнага была вінтоўка і мяшок з хлебам. З імі ішоў пераапраанены чырвонаар-
меец і хлопец з адмарожанымі пальцамі на нагах, ён быў у валёнках. Праз кілометраў дзесяць яны спыніліся ў лесе. У вяршалінах старых хвояў стаяў безупынны і роўны як вечнасць шум. Пад навіссю галя снегу было мала, пад самым дрэ-
вам вытыркала ўверх магутнае карэнне. Мароз зменшваўся, ціхі і хмурны дзень прайшоў неўза-

метку. Пакуль знайшлі зручнае месца ў лесе, пачало цямнець. Усе адзін аднаго ведалі з маленства, чалавек-жа і хлопец, што начавалі ў вёсцы, былі ўсё-ж такі невядомыя. Чалавек гэта адчуваў і, робячыся камандзірам над гэтымі людзьмі, спяшаўся гэтую невядомасць знішчыць. На змроку ён паслаў аднаго з людзей у места, дзе была жандармерыя і дзе трымалі забраных. Пасланец вярнуўся толькі назаўтра ўночы і раскажаў, што арыштаваных яшчэ нікуды далей не адсылалі, а больш нічога невядома. Разведка была пустая. Тады пераадзеты чырвонаармеец, быццам партызанскі цяпер камандзір, пайшоў сам у места. Таварышы сабралі яму паміж сябе на дарогу крыху грошай. У месце ён купіў вясло, лыкавых скруткаў і два гаршкі. Лыка ён перавесіў цераз плячо на шыю, гаршкі трымаў у руках і так, лапцяваты, лямцаваты і аброслы, цёрся паміж людзей на рынку і паміж саней ля жандармерыі. Нічога ён у той дзень не дазнаўся, начаваў там, быў яшчэ дзень і толькі цераз гэтую ноч, зранку, сяго-таго выразнага дайшоў: на санях ля жандармерыі сядзела заплаканая жанчына і сказала, што яе мужа дапытвалі апошняга, пагражалі яму яшчэ страшнейшым допытам у большым горадзе. Калі-ж іх павядуць ці павязуць у той горад — невядома. Але раз допыт скончыўся, то, значыцца, доўга тут трымаць не будуць. Пасля гэтага чалавек адразу рушыў у лес да сваіх. Па дарозе ён напаткаў чатырох польскіх коннікаў, але яны не зачэпілі гэтага мужыка з гаршкамі і лыкам. Да вечара ён дапаў да лесу і як толькі ўмеркла, павёў людзей полем да дарогі. Гадзіны тры яны мясілі снег, пакуль выбралі далёкае ад паселішча месца дарогі, аброслае хмызнякамі і недалёкае ад лесу. Гэта быў біты і адзіны шлях да чыгу-

начнай станцыі. Чатыры дні і ночы яны тут пра-
чкалі, пры самай дарозе. На другі бок дарогі
мясцовасць спускалася ўніз; мала язджалая паля-
вая дарога, як праехаць санкам, влася там. На
даляглядзе сінелі лясы, кілометраў за шэсць ад
дарогі стаялі рэдкія дрэвы, а да іх параскідаўся
хмызняк. Вечарэла. Было зусім ціха.

„Я стаяў поплич сваіх таварышоў, людзей, якіх
дзён некалькі да гэтага не ведаў, не чуў нават
нічога аб кожным з іх. Мне было відно, што яны
не зусім яснымі вачыма глядзяць у будучыню:
вайна, акупацыя, голад, зіма, без канца будзе бес-
прытульнае бадзянне па лясах. Калі выпадак не
падашле справы, у якой будзе ўдача, то дрэнна
прыдзецца, з панурымі людзьмі нічога не зробіш,—
так думаў я. Сам я ў гэты момант адчуваў як
шэсць маіх ваенных год ціснуць мяне да зямлі.
І сям’я невядома дзе, і я год шэсць не маю дзе
і як галаву прытуліць. Прызнаюся, гэта быў мо-
мант упаду духу, за які цяпер чырванею. Мы па-
чулі на дарозе нейкі шум, мусіць вельмі здалёк:
было ціха, а яго ледзь чуваць. Кожны выбраў
сабе прыдарожны куст і стаў за ім. Мы заўва-
жылі, што бярэцца на дзень. Шум чуваць бліжэй,
ужо льга чуць, што гэта чалавечыя крокі і па-
вольны конскі тупат. Гэта былі тыя, каго мы ча-
калі, хоць яны былі не ўсе. Васьмёра ішло са
звязанымі рукамі, і коннікі ехалі следам. Я ска-
мандаваў. Мы далі ў паветра залп. Коні ўзвіліся
на дыбкі ад раптоўнага страху. Мы з крыкам кі-
нуліся на дарогу. Коннікі рассыпаліся па хмыз-
няку, а праз некалькі хвілін, адумаўшыся, вы-
страліся ланцугом, рэдка адзін ад аднаго, і па-
чалі страляць, маючы адзін намер пастраляць
арыштаваных, якія не ведалі, што гэта робіцца і,
ашаломленыя, стаялі. Я скамандаваў ім разбег-

чыся, пасля чаго коннікі раз'ехаліся поўкругам і рушылі на нас. Наша ўдача была ад таго, што нас было больш. Яны гэтак бачылі і стралялі не пэлячыся. Я скамандаваў лажыцца на дарожным адкосе. Раптам я ўбачыў, што тры коннікі заехалі нам у плечы і проста на нас імчацца. Спераду пакінулі страляць і таксама паімчаліся на нас з голымі шашкамі. Крайні злева імчаўся той, што ўвесь час падаваў каманду. Мае людзі не былі спрактыкаваны ў момантных зменах спосабаў бою і шпаркай стральбе. Яны нас маглі змясіць усіх. Тут мы ўбачылі, што наш хлопец з адмарожанымі пальцамі на нагах успоўз з адкосу на край самай дарогі і ў той момант, калі яго мог падмяць пад свае капыты ашалелы конь, стрэліў у іхняга начальніка. Конь узняўся на дыбкі і пераскочыў цераз хлопца, коннік-жа грукнуўся вобземлю, застрэлены адразу. Мы далі залп, выскачылі на дарогу і яшчэ далі залп. Коннікі завярнуліся і паімчаліся назад. І адзін з іх секануў шашкай нашага хлопца. Мы далі ім услед некалькі залпаў і яшчэ маглі заўважыць, што двое з іх звалілася з коней. Мы развязалі арыштаваных, нам трэба было адразу-ж рушыць адсюль. Наш хлопец ляжаў нежывы, з рассечанай галавой. Мы выбралі мясціну ў лажку, дзе было больш снегу, у снег яго пахавалі і пайшлі. Нас стала больш. Перад адыходам я сказаў: „Над гэтай снегавой магілай нашага маладога друга, мы даем слова быць разам і прабівацца да сваіх“. З той хвіліны я афіцыйна пачаў лічыцца камандзірам гэтага атрада. За тыя дні мы прайшлі некалькі лясоў, з адной вёскі прагналі польскі карны атрад. На чацверты дзень мы падышлі блізка фронту. Праз тыдняў тры ў маім атрадзе было больш шасцідзсяці чалавек. Тут мы сталі ў адзін фронт з другім, вы-

яўленым намі тут партызанскім атрадам. К вясне нашы атрады зліліся, і я гэтай часцю камандаваў увесь час, да самага канца вайны. Мы ўліліся ў бліжэйшы нам франтавы полк, прабіўшыся да яго праз польскія часці“.

— А сям'ю вы знайшлі?

— Не,—жорстка адказаў вайсковец і сеў.

— А гісторыя вашых шрамаў?

— Два шрамы асталіся з таго часу, калі бралі Менск. А адзін—тады, калі на дарозе адбівалі арыштаваных. Я лёгка быў ранены ў шыю.

Сашка слухаў і думаў, што вельмі добра мець такія заслугі і ордэн на грудзях. Ён утаміўся, слухаючы, і тое, што далей гаварылася, ужо лёгка прасейвалася праз яго галаву. Галава яго толькі тады зноў пачала затрымліваць у сабе ўсё, што чулі вушы, калі праз нейкі час загаварыў той чалавек у цывільнай адзежы, якога ён раней стараўся пазнаць і не пазнаў. Чалавек гаварыў пра тое, як і чаму ён пайшоў у партызаны. Сам ч го-лас гэтага чалавека абуджаў у Сашкі пакутнае жаданне пазнаць яго, быццам у яго, у Сашкі, з гэтым чалавекам былі нейкія сувязі. Сашка павярнуў галаву ўбок, прыжмурыў вочы і напружваў памяць. У вушшу яго гучэў струмень слоў апавядальніка, вочы кідалі вялы позірк на дзверы, дзе ў натоўпе сядзеў на сваім месцы Вэня. Вэнева галава была Сашку адгэтуль добра відна. Раптам гэтая галава прыўзнялася, вэневы вочы ўпёрліся ў апавядальнікаў твар, пасля галава паехала ўніз, пасля зноў прыўзнялася. І раптам сашкава ўвага пачала накіроўвацца на дзіўныя вэневы паводзіны: Вэня выразна зменьваўся з твара. І ў той момант, у які Сашка хацеў ужо рушыць да Вэні і запытаць, што з ім такое робіцца, Вэня падагнуў адно плячо і выпаўз за

дзверы ў калідор. Сашка сам сабе ўсміхнуўся: з здароўем мусіць нядобра ў Вэнькі. Чалавек расказаў.

„Мой брат ледзьве выжыў, так яго збілі. У той самы дзень я і яшчэ адзін хлопец з нашай вёскі кінуліся даганяць адну асобу: гэтая асоба вадзіла па хатах палякаў і паказвала, каго біць. У лесе мы чалавека гэтага дагналі, ён у нас страляў, мы вярнуліся, больш узялі людзей, але яго ўжо не знайшлі. Усе хто куды разбрыліся, я астаўся ўсё-ж такі пільнаваць яго. І от, ужо ўвечары, як сцямнела, я ўбачыў яго. Ён быў вельмі нейкі ўстрывожаны, бег дарогай, скіраваў на сцежку пры выхадзе к лесу. Ён мяне не бачыў. Я падпусціў яго на крокаў дзесяць, намерыўся і шпурнуў у яго сякерай—іншай зброі ў той момант са мной не было. Сякера прайшла ў яго па грудзях, але я думаю, што толькі зачпала яго, бо ён выхапіў рэвальвер і закрычаў на мяне: „Ідзі лепш тушыць сваю хату“. Тут я заўважыў, што неба за лесам аблілося заравам. Я пабег. Я пачаў думаць, што можа гэта ён і падпаліў вёску. Чалавек, што жыўе акрай таго лесу, гаварыў пасля, што ён якраз у той час хадзіў кудысьці, паставіўшы ў яго каня. Быццам хадзіў на хутары свіней пытаць, але хутарскія людзі ўспаміналі, што ніхто ў той дзень да іх не прыходзіў. Я пабыў дома ўсяго некалькі дзён. Нас сабралася чалавек дзесяць і мы пакінулі вёску. Да вясны нас было ўжо больш за сорок чалавек і ў ліпені месяцы пад Менскам мы некалькі разоў атакавалі польскія часці. Адны з першых мы ўвайшлі ў Менск, выбіўшы з яго ўскраіны палякаў. Успамінаецца як мы яшчэ трымаліся ў лесе поблізу сваёй вёскі. Мы туды вярнуліся ў пачатку лета. У нас нехапала вінтовак і нам было галаднавата. Там быў млын; у млыне

працавала наймічка Люба Лук'янская. Яна выкрала ў свайго гаспадара вінтоўку і перадала нам і цераз яе мы бралі ў млыне сабе муку. Яна нам памагала.

— А дзе цяпер яна, не ведаеце?—загучэў перарывісты голас таго вайскоўца, які нядаўна расказваў сваю гісторыю.

— Не ведаю, дзе яна цяпер.

— А як вы яе апошні раз бачылі?—хваляваўся вайсковец.

— А было так. Перш за ўсё трэба было прыдумаць, як даставаць з млына муку. Мы з ёю адарвалі ў падлозе дзве дошкі. Тут якраз найшоў млынар. Я схваўся, яна стаяла пад млыном і падпірала плячом адарваныя дошкі, каб гаспадар не заўважыў. А ён якраз стаў з нейкім другім, што з ім прышоў, на гэтыя адарваныя дошкі. Скраніся яна з месца—пайшла-б на марнасць уся справа. Яна вытрымала, але плячо яе счарнела і можа нават было выхвута. Не ведаю, я плячо стараўся паставіць ёй на месца. Пасля гэтага я яе не бачыў. Той самы чалавек, што жыве пры лесе, гаварыў пасля, што яна тым самым летам пайшла нібыта ў Менск шукаць бацькі свайго дзіцяці. Ці нарадзілася яно, тое дзіця ці не—невядома. Але гэта, сказаць, і не належыць да маіх успамінаў. Пасля ўзяцця Менска наш атрад даў быў палякам самастойны бой. Мы адбілі абоз і ўзятых імі палонных.

Сашка бачыў як вайсковец пачаў вельмі шпарка пагойдваць нагой і (адразу кідалася ў вочы) з нецярплівацю чакаў, каб партызан хутчэй скончыў гаварыць. Як партызан змоўк і сеў, вайсковец адразу-ж падышоў да яго і ціха, вельмі паспешна, проста аж няспрытна, адрэкамендаваўся:

— Маё прозвішча—Лук'янскі.

— А маё—Рыльскі,—адказаў былы партызан.
— Ці ведаеце вы, што Люба, напэўна, мая дачка!
акш быць не можа.

Сашка толькі бачыў, як яны шапталіся, што-ж яны адзін аднаму казалі, ён не чуў. Думкі яго цяпер круціліся навокал Вэні. І пачатак гэтых думак, уласна сказаць, быў нават і не ў расказе Рыльскага, а ў тым, што Вэня вышаў за дзверы. Ужо ад гэтага Сашка здагадаўся, пра каго Рыльскі расказвае. Тое-ж, што ён пачуў тут з любінай гісторыі, ужо ў наступную хвіліну пачало забывацца. Што яна калісьці шукала яго, ён ведаў тады-ж і праз Вэню, і праз адну гаворку з бацькам і з жонкай. Але ўсё гэта было даўно, усё прайшло і абышлося ціха і апроч колішняй баязлівасці тут нікага ніколі пачуцця ў яго не было. Усяму канец, што пра гэта думаць! Усё забылася, пакінула існаваць і стала непатрэбшчынай. І следу нікага. Тое самае і з яго тым гераічным учынкам, калі ён бараніў ад паляка чалавека—справа, з якой пачалася яго партызанская слава. Ні то, што калі раней, а нават і цяпер, выслухаўшы Рыльскага, ён глыбока пра гэта не падумаў. Нават ён чакаў, што Рыльскі як-небудзь і яго ўспамяне, што вось, значыцца, быў тады ў вёсцы Сашка Стафанковіч, які даў прыклад як змагацца з акупантамі. Гэта была злачыннасць у думках, але поўнай свядомасці тут не было як такой. У чалавека выпрацаваўся рэфлекс. Не можа быць, каб на сходзе, дзе ён прысутнічае, на яго не глядзелі як на важную персону! Даслухаўшы да канца Рыльскага, Сашка быў поўна расчаравання—пра яго не сказана ні слова. Самому сказаць пра сябе? Вось тут і пачыналася поўная ўжо свядомасць і хітрасць. Выгадней было змаўчаць і ціхом выйсці адсюль. А што-ж з Вэнем? Вэня сапраўды зра-

біў злачынства, гэта ясна. Але Рыльскі назваў яго бандытам. Гэта ўжо ніяк не магло знайсці сабе месца ў сашкавай галаве, тут зноў-жа быў рэфлекс: які-ж Вэня бандыт, калі ён друг Сашкі Стафанковіча? Можа такое ўяўленне аб рэчах ішло ад дурной і тупой сашкавай галавы? Гэта не так, сашкава галава не была дурная, гэта быў хітры анёлак; даўней ужывалася трапнае слова наконт такіх асоб: божы бычок. Ён не трывожыўся, ён ведаў, што пад дажджом можна падагнуць плечы і перастояць хоць у чыстым полі; пасля дажджу бывае ясна, і мокрыя плечы высахнуць адразу, абы толькі замест дажджавых кропель на чалавека не падалі кулі або каменне. От ён і стараўся не нарвацца пад кулі, а дождж ён мог і перачакаць. Некаторыя, што стыкаліся з ім у службе, мелі яго за чалавека вялікага розуму і практыкі. Думалі, што галава і душа яго жывуць вялікімі размахамі. Размахі-ж гэтыя заўсёды да канца выяўляліся так: тыя справы, у якіх ён плаваў, самі сабой выносілі яго на сваю паверхню. Справы гэтыя і без яго рабіліся-б, можа нават яшчэ і лепш як з ім. Ён-жа верыў, што імі кіруе, і прымушаў многіх у гэта верыць. А калі часамі і не верыў, то лічыў такі стан рэчаў непахісным законам светабудовы.

— А ці злавiлі таго бандыта, які спаліў вёску і вадзіў па хатах палякаў?—прагучэла запытанне з натоўпу да Рыльскага.

— Не,—адказаў Рыльскі.—Я пабег тушыць вёску, але каб і не пабег, то ён мяне мог бы застрэліць. Ён і так мне наўздагон стрэліў, а мне страляць не было з чаго.

— А хто ён такі і адкуль? Следу нікага?

Такія моманты бывалі ў жыцці Сашкі Стафанковіча, момантны жывёльны страх быццам бы пра-

рываў атупеласць яго галавы і сэрца. Так было, напрыклад, тады, калі ён дачуўся быў, што Люба з малым дзіцем яго шукае. Нешта падобнае здарылася і цяпер. Ён падумаў: так жорстка дапытваюцца пра Вэню? Могуць выявіць яго, і тады разам з ім будзе і мне. Я за яго паручаўся. (Цікава, што ён нават і не падумаў, за што-ж ён сам мае партызанскую славу?) Каб яго настрой гэтага моманту мог выявіцца колерамі на яго твары, то твар гэты быў-бы чорны, як зямля. Стараючыся, каб яго не вельмі заўважалі, ён вышаў. Але ў калідоры пад дзвярыма ён убачыў Вэню. У таго на твары ляжала пячаць уважлівай задуменнасці і разам з тым, пільнай заўзятасці. Такі выраз на вэневым твары Сашку даводзілася бачыць тады, калі Вэня часамі вырашаў якія-небудзь складаныя ходы ў ажыццяўленні сваіх кожнадзённых спраў.

— Ты ідзеш?—здзівіўся Вэня.—Не выказаўшыся? Ужо каму-каму, а табе няма чаго і думаць не трапіць на старонкі прэсы. Ты хочаш, каб цябе прасілі? Ты сам вылазь, чаго табе баяцца? Каб на тваім месцы быў я?

Гэта вэнева заўвага вярнула Сашку да звычайнага яго настрою. І ў адзін момант ён зноў стаў лёгкі і спрытны.

— Ты павінен бліснуць гэтымі днямі,—гаварыў Вэня.—На святкаванні вызвалення ад белапалякаў ты павінен нейк паказацца і дарэмна ты ўцякаеш цяпер, нічога не сказаўшы.

— Будзем бачыць,—адказаў неахвотна Сашка.—Давай пойдзем, а там паглядзім.

Тут была ў дзейнасці яго выпрацаваная асцярожнасць: нюх яго заўсёды дагэтуль падказваў яму, дзе трэба сядзець, а дзе ўстаць і пайсці. З Вэнем яны вышлі на вуліцу, і блакітная машына адразу да іх пад'ехала.

„Усе святы пераседжу дома, нават і не выйду з хаты, нікуды не пакажуся, толькі загадзя нарыхтую выпіўкі і закускі“,—думаў Вэня, лезучы ў машыну.

„Паўтара дзесятка год ці нават больш прайшло з таго, калі Вэня нешта там рабіў. Пры чым тут я“,—думаў Сашка, лезучы ў машыну следам за Вэнем. І ўжо едучы ў машыне, думаў пра свой габінет на сваёй новай пасадзе. З заўтрашняга ранку можна прымаць справы. Хоць можа, калі разабрацца, гэта і не было павышэнне чынам, але затое ў Менску і ў той установе, якая займае некалькі пакояў у Доме ўрада—самым грандыёзным з усіх будынкаў рэспублікі! Зранку таго дня ён заходзіў ужо нават туды, дзе будзе стаяць яго стол. Гэтаму сталу ўжо і месца падрыхтавалі: высокай фанернай фарбаванай шырмай адбілі кавалак пакоя з акном і дзвярыма проста ў калідор. Вышла падабенства да зусім асобнага габінета. Вэнева блакітненькая машына дрынкала і пабразгвала цераз увесь горад. Дзесьці за Нямігай, пад Кальварыю ці пад Людамант, яна бегла, шукаючы нейкага выкручастага завулка, у якім, нарэшце, і спынілася ля мураванага дамка, адрамантаванага і выбеленага.

— Тут жыве мой супрацоўнік,—сказаў Вэня Сашку.—Я зараз яго абмацаю. Гэты дамок я яму, сукінаму сыну, адрамантаваў за кошт установы.

— То чым гэта кепска?

— Ён-жа і не гаворыць, што гэта кепска. Пазнаеш ты яго, ці не?

— На чорга ён мне, твой гэты працаўнік, ты маеш з ім справы, то ідзі да яго, а чаго ты мяне сюды прывалок? Няхай мяне машына завязе ў цэнтр горада, я ў кіно даўно не хадзіў.

— Э, дурненькі, тут якраз і ты патрэбен, каб

на яго тхнула паветрам вялікіх спраў.

— Пусці мяне, я паеду, якога я тут чорта буду рабіць?

Сашку сапраўды было тут нудна, ніколі яшчэ за гэтыя дні не адчуваў ён у сабе такой лёгкасці як цяпер. Яму хацелася як-небудзь жартаваць, блішчэць сваёй асобай, верхаводзіць якой-небудзь вясёлай кампаніяй у рэстаране, скажам, а тут Вэня зацягнуў яго да нейкага там свайго супрацоўніка.

— Збіраюся абедаць,—сказаў гэты супрацоўнік як толькі Вэня і Сашка ўвайшлі.—Ваша месца па вас сумуе, даўно не былі,—падаў ён Вэню руку.

На стол падалі абед з гарэлкай. Падвесьліўшыся, Вэня пачаў „абмацваць“ свайго супрацоўніка.

— Памятаеш, як я да цябе даскочыў быў тады ўночы з рассечанымі грудзьмі, калі паляк па дарозе мяне шашкай пацягнуў?

— Памятаю,—адказаў супрацоўнік.—Дзіва, што я той дзень памятаю! Я тады да самага вечара лячыў збітых і параненых палякамі, усю вёску абышоў, траха не ў кожнай хаце быў. І толькі што мяне прывезлі дадому, толькі што я пачаў класціся спаць, як чую нехта пад'ехаў. Гэта былі вы. Як гэта вы тады якраз да мяне трапілі?

— Я даў круга на мястэчка, ведаючы, што ў мястэчку павінен быць хоць фельчар. Якраз вас там і знайшоў.

— Добра, што неглыбока вас тады паляк параніў, я вас як абгледзеў, то вы адразу і паехалі.

— Не адразу, а да ранку паляжаў у вас.

— Правільна, забыўся, паляжалі.

— Яго таксама лячылі?

— Калі яны там былі і патрабавалі дапамогі, то напэўна лячыў.

— Лячылі,—абазваўся Сашка, пазнаўшы ў гэтым

вэневым супрацоўніку свайго лекара і ўспамінаючы ўсе акалічнасці той справы. Яму стала смешна, а з сваёй вышыні ён з пагардай глядзеў на гэтага „супрацоўніка“, а можа нават да некаторай ступені і на самога Вэню.—Дзіва, што лячылі. Вы тады гэтак напалохалі майго бацьку, што ён гатоў быў вам усе свае грошы, якія меў, аддаць. Хе-хе! І вы такі тады сябе ў крыўду не папусцілі.

Вэняў супрацоўнік перасмыкнуў усімі рысамі свайго твара і заядлая задзірыстасць бліснула ў яго вачах, але адразу-ж ён саўладаў з сабою, выклаў на свой твар пячаць далікатнасці і павагі да Сашкі і запытаў:

— Вы таксама як і яны (кіўнуў на Вэню) партызан?

— Партызан,—адказаў Вэня замест Сашкі.

— Вялікі чын маеце цяпер?

— О,—зноў адказаў Вэня.—З сёнешняга дня яшчэ большы чын. Заўтра прыступае да новай працы.

— Заслужоны чалавек заўсёды так. Вельмі цікава было-б паслухаць як вы з палякамі змагаліся.

Сашка яшчэ раз выпіў і ім ужо як мае быць апанавала заўзятая весялосць. І Вэня з сваім „супрацоўнікам“ пачулі колішняе „дрык-дрык, чэк-чэк“.

— А больш, у лесе, у атрадзе дзе-небудзь, вы былі пасля ўжо?

— А як-жа, быў,—запабег наперад Вэня.

— Раны мелі? Я цікаўлюся як работнік медыцыны.

— Мелі,—адсек Вэня.

— Не меў!—грымнуў Сашка, чуючы ў „супра-

цоўнікавым“ допыце кпіны.—Мне шанцавала, кулі мяне міналі.

— Я так і думаў,—перацяў „супрацоўнік“, сам сабе падміргнуўшы.

Сашка ўз'еўся:

— Вы не страцілі сваёй колішняй прывычкі самому сабе падміргваць. Хэ-хэ!

— Пакінь,—сказаў Вэня,—я цябе прывёз да свайго найлепшага прыяцеля, які ведае і мае за-слугі і твае.

Гэтымі словамі Вэня хацеў навесці Сашку на думку, што гэты чалавек належыць да таго акружэння, якое ён, Вэня, стварыў навокал сябе і якое, на выпадак чаго, гатова стаць на абарону вэневых заслуг, аўтарытэту, практычнасці, адданасці і ўсяго іншага падобнага. І каб яшчэ выразней давесці гэта да сашкавай свядомасці, ён паклаў яму разжаванае ў рот, сказаўшы свайму супрацоўніку:

— Памятаеце, як я ўспомніў пра вас і перацягнуў вас з мястэчка сюды.

„Раней гаварыў „ты“, а цяпер „вы“,—думаў Сашка і яго высокай і ўшанаванай галаве здалося, што Вэня, падвыпіўшы, хоча сказаць, што гэты крывароты супрацоўнічак цалкам ад яго залежыць. Такая пастаноўка справы яму вельмі спадабалася і ён адразу зажадаў падтрымаць свайго друга. К таму-ж ён быў пакрыўджаны „кпінамі“. Ён выпіў яшчэ адну чарку і адсмаліў:

— Практыкант! Ваша вока заўсёды збіраецца падміргнуць. Чаму гэта яно так?

— Вы сядзіце за маім сталом,—холадна адказаў гаспадар.—Калі ў чалавека ёсць якая-небудзь хіба з вокам, то за гэтае няшчасце нават і хуліган не будзе чалавека абсмейваць, а то вы, такі заслужоны чалавек; я ведаю, што заслужоны, што

ўсё цела ваша палякі штыхамі папаролі, сам лячыў, ведаю, ледзьве вылечыў.

— Ты мяне да гэтага рахункавода прывёз, каб ён з мяне здзекваўся?—кінуўся Сашка да Вэні.

— Ты, братка, не глядзі на яго,—сказаў Вэня гаспадару.—Ён п'яны.

Сашка моўчкі ўстаў і вынес свой гонар на вуліцу. Вэня кінуўся за ім. Гаспадар перахітрыў Вэню. Ён не запытаў яго проста, хто ён такі цяпер, гэты Сашка Стафанковіч, а так сказаў:

— Што вы прывезлі да мяне гэтую драбязу.

— Гэта не драбяза,—адказаў Вэня.—З заўтрашняга дня ён... (Вэня назваў установу і сашкаў чын). Ты не злуй, ён п'яны і, праўда, крыху недалікатны.

— Нічога,—згадзіўся чалавек, памагаючы п'янаватаму Вэню ўлезці ў машыну.

Едучы, Вэня шаптаў Сашку:

— Ніколі я не спадзяваўся ад цябе. Дурань ты, самы сапраўдны. Нашто ты сабе ворага нажыў? З-за такой дурасці, проста паверыць цяжка. Старэеш ты, ці што? Ты-ж раней мог не менш як сёння выпіць і заўсёды ўмеў трымацца. Пасля таго сходу ў рэдакцыі я паехаў сюды настрой падняць, падумаць, праверыць, а ты рызыкнуць уздумаў? Чым ты ганарыцца ўздумаў, халера на цябе! Маўчаў-бы лепш. Нешта я, ведаючы цябе, і сапраўды мала веру, каб ты там якія-небудзь учынкi геройскія рабіў.

— Перад гэтым спекулянтам, які тады з бацькі ў пяць етолак няма ведама за што злупіў, хочаш, каб я шапкаваў?

— Не веру я ў тваё геройства, ты ўсё найбольш тады каля той Любкі круціўся.

— А дзе яна цяпер, тая Любка?

— А от і пазаўчора я яе на вуліцы спаткаў.

— Што ты кажаш? А цікава было-б на яе цяпер паглядзець. Якая яна цяпер?

— Расфуфыраная. Так адзета і так выглядае! З такім густам адзьецца! Я яе часта спатыкаю на вуліцах.

— Пазнае цябе?

— Па-мойму яна мяне ніколі не заўважала, можа хіба апошні раз, пазаўчора, здаецца глядзела на мяне.

— А тады яна была хоць і абарваная, але такая дзеўка! Праўда, дурная, але на што той розум! Я, Вэнька, буду ў цябе сёння начаваць, не хачу ў неабсталяванай кватэры. Мусіць жонка недзе прыехала ўжо, то няхай там абсталёўвае.

Ёсць такія дамы на другаралных вуліцах Менска: адзін паверх, драўляныя сцены, няйначай жоўтыя рамы і акянiцы. Дом стаіць упоперак на пляцы, двума кватэрнымі ганкамі на вуліцу. Падабенства такіх дамоў аднаго да другога вызначае твар вуліцы. Такі дом мог быць пабудован год за дзесяць да вайны, а мог быць і за трыццаць. Сярэдні чыноўнік губернскіх канцылярыі або немалы чын на чыгунцы заўсёды будаваў сабе пад старасць такі дом. Калі гаспадар яго за гады рэвалюцыі не ўтрымаўся на месцы, дом або пайшоў пад жакт, або быў прададзен якому-небудзь драбнейшаму гарадскому тубыльцу. А пасля шмат хто з гэтых тубыльцаў пачаў абслухоўваць, каму-б і за колькі гэты дом перапрадаць. У нашы дні гэтую жоўта-аконную таварыну купляе часам якая-небудзь установа пад кватэры сваім кіраўнічым службоўцам. У такі дом завезла свае чамаданы Валя Іваноўская, прыехаўшы ў Менск на некалькі дзён пазней за Сашку і ніяк не могучы яго тут у Менску злавіць, хоць, праўда, на гэта ёй і часу вельмі не было. Вуліца, дзе стаяў дом, Валі спадабалася

сваёй ціхасцю і мноствам дрэў. Вязы і таполі раслі скрозь паўз тратуар і адно акно ў доме, якраз у тым пакоі, які Валя адразу наглядзела сабе, было ўсё заслонена купчастым параснікам бэзу. Валя пачала клапаціцца. Яна наняла майстроў, за адзін дзень пераклеіла сцены, сама вымыла падлогу і вокны, не чакаючы Сашкі, купіла першае, што трэба было з мэблі. З усім гэтым яна ўправілася за два дні. Насільшчыкі і развозчыкі мэблі пры магазіне мала калі бачылі ў сваёй практыцы такую жанчыну, якая-б так спрытна таргавалася і дамагалася свайго без доўгай гаворкі. Увечары таго дня, калі была ўнесена мэбля, Валя замкнула дзверы і паехала трамваем у другі бок горада. Яна адчувала радаснае дрыжанне сэрца і спяшалася ўпэўніцца, ці не дарма яна радуецца. Шпаркай хадой яна з'явілася да велічэзнага дома на чатыры паверхі. Яна хвалявалася, паднімаючыся па крутых усходах і прыглядаючыся да нумарацыі кватэр. Некалькі разоў пастукала, пакуль яе пачулі і адчынілі ёй. Яна проста такі збянтэжылася, пераступіўшы парог гэтага вялікага пакоя. Тут была мэбля, якую яна прывыкла бачыць усюды і ў самой сябе. Пляскаты стандарт, без якіх-бы там ні было дэкарацыйных элементаў. У гэтым пакоі ўсё зіхацела ад чыстаты, і чыстата гэтая нібы была дакорам мэблевай прамысловасці за стыль таго, чым яна запоўніла гэты пакой. Але менш за ўсё Валя Іваноўская ў першы момант брала гэта на ўвагу. Яе ашаламанілі чатыры постаці, якія спаткалі яе ля самых дзвярэй. На іх было дзіўнае ўбранне: нельга было сказаць, дзе канчаўся жоўты колер і пачынаўся сіні, дзе чырвоны саступаў месца зялёнаму, дзе блакітны межаваўся з пазлацістым бляскам. Ці то кожная частка адзежыны мела свой колер, ці то матэрыя

была такая стракатая—Валя Іваноўская адразу не магла разгледзець. Разбірацца ў гэтым яна пачала крыху пасля, пабыўшы тут і асвойтаўшыся. Адразу заўважыла яна толькі тое, што ўбранне гэтае з матэры вельмі тонкай ад кожнага руху адзетага ў яе чалавека ўзвіваецца па паветры і ападае павольна. На дваіх была адзежа мужчынская, на дваіх жаночая. У мужчын на галовах убёры мелі выгляд усходняй чалмы, але малой, якая трымалася толькі на версе галавы. Ззаду-ж з яе звісаў канец шаля, з якога яна была зроблена. Шаль спускаўся да пояса. Безрукаўка была ўвабрана пад пояс—шырокі, самы звычайны, які могуць выткаць у кожнай вёсцы. Тут былі кутасы і мігценне зялёнага і чырвонага колераў. Безрукаўкі—на адным блакітная, на другім сіняя. Больш стракатасці было ў жаночых убёрах. Там кожны кавалак матэры меў злучэнне ўсіх колераў. Спадніцы мелі многа дробных фалдаў, іх здавалася яшчэ больш ад таго, што на самай матэры ішлі густа тонкія, рознакаляровыя палосы. З блакітнага аксаміта кабаты былі зашнураваны ззаду. Белыя рукавы сподніх блузак мелі шмат вышыўкі. Густа яна ляжала на плячах, і гэта нейкім чынам нагадвала Валі Іваноўскай тую кашулю, якую шмат год таму надзявала ў святы яе маці. На галовах жанчын тонкія шалі таксама былі завязаны ў чалму, але канцы звісалі да самага паддола спадніцы. З твару ўсе чатыры былі падрусткі.

— Тут жыве Лук'янская?—запытала Валя.

— Тут, яе няма, — адказаў адзін „мужчына“. Усе яны стаялі ля дзвярэй перад Валяй і было адразу відаць, што яны толькі і чакаюць таго моманту, калі гэтая незнаёмая ім жанчына пойдзе і не будзе ім перашкаджаць. А яна стаяла. Тады яны, быццам не маючы ні хвіліны часу, заспявалі

разам усе нескладаны і вельмі рытмічны матыў і пачалі танцаваць. Дзве пары то браліся за рукі, то разыходзіліся ў няспынным руху, беручыся ў бокі. Але не тапталіся на месцы і калі круг рытма іх танца канчаўся і пачынаўся нанова, яны былі ўжо ў іншым месцы, наколькі дазваляла прастора пакоя. Гэта была хада ў форме танца.

— Твая рука мне заўсёды не дае стаць цвёрда.

— На вуліцы я інакш буду яе трымаць. Тут цесна, бачыш—шафа.

Яны вярнуліся назад да дзвярэй і зноў пачалі сваю рэпетыцыю.

— А калі Лук'янская прыдзе?—запытала Валя.

— Яна прыдзе мусіць не скоро,—адказаў малады „мужчына“.

Валя пайшла расчараваная. Той „мужчына“, які гаварыў з Валяй, з твару вельмі нагадваў ёй Сашку. Але ніякіх адмысловых думак у Валі тут не было. Спускаючыся з усходаў, яна ўбачыла, што насустрач ёй узыходзіць высокі і стары чалавек, таксама з твара вельмі падобны на Сашку. Гэтая акалічнасць ужо зусім выгнала з валінай галавы думкі аб падабенстве да Сашкі маладога, незвычайна ўбранага танцора: не можа быць, каб усе сустрэчныя былі падобны да Сашкі, гэта ёй проста здаецца, можа яна стомленая і ёй трэба выспацца пасля рамонту і ачысткі кватэры. Але яна спакойней стала-б, каб пагаварыла з Любай Лук'янскай! Высокі стары вельмі лісліва зазірнуў ёй у вочы:

— Каб не было крыўды, гэта тут трыццаць чацверты нумар кватэры?

Пачуўшы адказ, што тут, ён, каб аддзякаваць, пастараўся вельмі дагадзіць: так даў Валі дарогу прайсці, што аж уліп плячыма ў сцяну і забраў з яе на сябе траха не ўвесь мел. Пайшоў вышэй

як толькі Валя мінула яго. Ён пастукаў у дзверы патрэбнай яму кватэры, дзверы адчынілі тыя самыя выфранчаныя танцоры, ён разявіў рот і адступіў крок назад, танцоры зарагаталі, ён збянтэжана ўсміхнуўся і астаўся так стаяць з разяўленым ротам, пакуль яго не запыталі, каго яму трэба.

— Любка гэта Лук'янская тут жыве? Тут? Не можа быць, тут-жа камедыянты прыстаўляюць. Такі тут? Скажыце, адразу так і знайшоў. Няма дома? Але-ж прыдзе? А-а-а, то я магу і пачакаць.

Пакуль з ім гаварыў той самы танцор, што нядаўна спатыкаў Валю Іваноўскую, ён не мог адарваць шырока расплюшчаных вачэй ад астатніх траіх, якія зноў узяліся за перарваны танец. Ён так захапіўся відовішчам, што не чуў, што да яго гавораць. Танцор шчыльна зачыніў дзверы і далучыўся да траіх. Высокі стары не зміргнуў вокам—так глядзеў, і ўсмішка на яго твары стала нерухомая. Ён сам не ведаў, што гэта такое перад ім вырабляецца, але нашто ведаць, абы было цікава глядзець! Яго паставу і выраз твара заўважыла адна „жанчына“ і не вытрымала, зарагатала, але прыкусіла губу і не перарвала танца. Гадзіннік зазваніў, і танцоры спынілі танец. Моўчкі паскідалі з сябе сваё ўбранне і ператварыліся ў звычайных падросткаў, так з выгляду выпускнікоў сямігодкі. Кожны загарнуў свае строі ў газету, паглядзеўся ў люстэрка і ўсе быццам-бы сабраліся ісці. Стары здагадаўся:

— То я выйду і пачакаю на ўсходах.

Але ў гэты момант адчыніліся дзверы.

— Мама,—сказаў той, што адчыняў дзверы Валі Іваноўскай і высокаму старому,—нейкая жанчына да цябе прыходзіла, казалася, што зойдзе пасля. Мы пойдзем на агульную рэпетыцыю.

Дзве дзяўчынкі і два хлопцы вышлі, і Люба

Лук'янская зачыніла дзверы. Дзіўная змена адбылася раптам на старым твары: ён бачыў, што гэта яна, тая самая Люба, ці як ён казаў Любка, але ён ніколі не ўяўляў, што яна такая. У яго ўяўленні яна павінна была быць, вядома, не абарваная, але ў якой-небудзь несамавітай адзежыне і можа нават у неахайным выглядзе. З такой яму было-б лягчэй гаварыць, вальней выкласці тое, дзеля чаго ён сюды прышоў. А тым часам перад ім стаяла такая жанчына, якой ён не пасмее сказаць „ты“. Сляды расчаравання выразна ляглі на яго твар. Твар яго стаў халодны і сапраўды глыбокадумны: вялікімі і малымі рэчамі заклапочаны людзі, сталымі і смешнымі—кожны па-свойму, але ў кожнага душа запоўнена. Люба стаяла перад ім і глядзела на яго. Выгляд у яе быў такі, быццам яна доўга ішла туды, куды ёй трэба, а прышла туды, куды не трэба. Стафанковіч глядзеў на яе бадай што так як толькі што глядзеў на танцораў: і захапленне, і здзіўленне было напісана на яго твары. Але да таго моцна плавала яго свая думка, што ў адзін момант ён быццам забыўся на ўсё навакольнае. Увесь свет для яго сыходзіўся ў тым, што плавала яго душу. З выглядам чалавека, які разбурыў няпраўду і ўстанавіў праўду, ён сказаў:

— Вы маладая, а я пастарэў. (Губа яго задрыжала.) Думаю сабе, зраблю, што ад мяне залежыць.

— Як гэта?

— Хоць я ў меру еў, у меру піў, і на ўсё іншае меру ведаў, але так прышлося. Ого, мне старасць будзе кепская. Плячо ў мяне адно астывае, у ім сядзіць холад. Часамі ўночы, калі сплю на ложку, холад з пляча па жылах пераходзіць у калена і тады як кавалак дрэва ў нагу

ўкладаецца. Рыхтаваў то я гэта сыну, але павярнулася ў іншы бок.

— Што рыхтавалі, адзервянеласць нагі?

— Няхай мяне бог крые, я нават ворагу не пажадаю злага, а ні то што. Да каго мне было пайсці? Я парадкі ведаю, я дабіўся ў адрасны стол. Толькі я не прынёс з сабой гэтых рэчаў. Што я, думаю сабе, буду валачы, а можа кватэры не знайду. Але я прынясу.

— Што?

— Я быў па той бок Дома ўрада і там бачыў, што валяецца ў трухліне вышарпаны Сашкаў фрэнч. Няхай мне галаву адсякуць, а я даводзіць буду, што гэта той самы. Я меў быў клопату некалькі месяцаў, пакуль дастаў быў футэрка на каўнер. Жылося, клопат меўся, чалавек варушыўся. Я абегаву ўсе крамы, а футэрка не падыходзіла колерам. Аж пасля дастаў. Добрую цану даў. Памятаю, якое надвор'е стаяла. Вы жылі па той бок Дома ўрада?

— Жыла.

— Мяне сум агарнуў. Не таму, што я шкадую гэтага фрэнча. Не такі я гад як можа каму здаецца. Тут сэрца размякла. Каб я ведаў, я даў-бы вам тады не фрэнчык гэты, а футра, доўгае, драп зверху. Чалавеку трэба жывому, а ў труну з сабой не возьме. Ён гад, Сашка. Бацькаўскае сэрца баліць, а ён як аддзякаваў? Я яго дзесяць год у вочы не бачыў. А жонкі яго то і ніколі не бачыў. Не паказаў. Я вас толькі пра адно прашу: калі што калі прышлося жывучы на свеце, то не майце злосці, прашу вас.

Трэба сказаць, што не лішне ён верыў у тое, што калі-небудзь каго пакрыўдзіў, але ён стараўся быць далікатным і таксама паказаць, што ён, маючы чыстую, як крыштал, душу, сам перад лю-

дзьмі гаворыць, што можа быць і яна не такая ўжо чыстая. А тым больш яшчэ, што ён усё-такі і сапраўды тут хваляваўся. Разам з тым дзесьці глыбока трапяталася ў ім рыска і злараднай урачыстасці: ён калі і не ашчаслівіць, то зробіць вялікую прыемнасць тым, што зараз скажа, а праз кароткі час і зробіць. Паміж шчырымі і трагічнымі нотамі пракідаліся сягды-тагды і ноткі звычайнай стафанковічаўскай хітрай цікаўнасці. У такія моманты ён ажыўляўся, павышаў голас, і на яго твары зменшвалася змрочная паныласць.

— Я-ж кажу, фрэнч той глупства. Сашкавы плечы былі ў тым фрэнчы. Але калі ён такі!.. Выходзіць, што ў яго нават бацькі няма? Адцураўся! Выракся! Ён мяне з машыны выгнаў! Ты, кажа, не памёр, а жывеш, ты не хворы, а здаровы! Я яму збіраў і хаваў. Каб па-добрасці—то бацька састарэў—лепшы пінжак ідзе сыну. Бацька абнямог, каб пры вас не сказаць, памёр—сыну ўсё астаецца. А калі так вышла, то я з нецярплінасці і злосці... Унук мне можа даражэй за сына.

— Унук?!

— Найлепшае ў горадзе футра.

— Якое футра?

— Пацягненае драпам. І гадзіннік таксама. Я быў малады і яшчэ бяздзетны тады. А праз усе гады футра кожнае лета перасушвалася, моль не кранула. Гадзіннік старой работы. Я не хвалю, гэта не тавар, а я не гандляр. Я свайму ўнуку. Няхай яму на карысць пойдзе, небараку. Напакутваўся ён і вы разам з ім. От так і мне прыдзецца на доўгія гады. Сын адцураўся. Выгнаў мяне з машыны. Канаць буду адзін. Уласным духам зайдуся. От зноў з пляча холад у нагу пайшоў.

Стафанковічаў твар стаў зямлісты, вызначылася худзізна на скронях, нейк у адзін момант вытырклі

скулы, апалі шчок і. Здавалася, ён зараз задрыжыць так як жывёла ў разніцы дрыжыць перад нажом Люба сумелася і маўчала, зусім збянтэжаная. Яна верыла ў мноства яго хвароб, калі прышоў ён сюды пасля ўсяго, што калісьці было, калі доўгія гады нават і на думкі не ўпускаў усяго таго, пра што толькі што гаварыў.

— Я зараз пайду, толькі адпачну на дарогу.

Тут ён устаў вельмі раптоўна, удала надзеў на галаву шапку, развітаўся і шпаркім крокам рушыў да дзвярэй. Так ён пайшоў і з усходаў. Аж непадобна было, што гэта той самы чалавек, які толькі што выказваў смутак сваёй душы. Люба зачыніла дзверы, але праз хвіліну хтосьці пачаў стукаць у іх. Яна адчыніла. Стафанковіч стаяў зноў тут і ўсмішка адзеравянела на яго губах.

— Выбачайце, але калі я вас магу застаць дома? А то бачыце сёння я чакаў і вам самім турбацыя вялікая і мне.

— Я сама не ведаю.

— Калі так, то я ўжо як-небудзь вымяркую.

Пайшоў і Люба зачыніла дзверы. Праз хвіліну хтосьці драпаў рукой па іх, стараючыся адчыніць. Люба падышла. Стафанковіч стаяў перад ёю, глыбокадумна ківаючы галавой:

— Вы бачыце старасць? Галава не трымае. Каб хто сказаў, сам не паверыў-бы. Адзяцінеў зусім. Я павінен быў-бы, сёння ідучы, купіць унуку гасцінец. Выбачайце і не майце злосці. Не з майго сумлення ўсё вышла, а ад таго, што галава не ўтрымала думкі ў сабе. Не майце злосці.

Пайшоў. Люба ўжо не замыкала і шчыльна не зачыняла дзвярэй, каб ён, вярнуўшыся, не стукаў, а проста сам усадзіў галаву і сказаў-бы сабе, што яму спатрэбіцца. Так яно і вышла. Твар яго

быў у прычыненых дзвях—панылы, унураны ў сабе.

— От так як пойдзе холад з пляча, то праз увесь бок у нагу, да самай пяты. Ого! Мне будзе старасць брыдка! Адзін як паганы воўк. А чалавеку-ж потым паміраць прыдзецца. Ніхто ў апошнюю хвіліну і слова перад табой не скажа.

Вельмі паволі ён павярнуўся і паклыбаў уніз, пакульгваючы і разоў са два ціхом застагнаўшы. Ужо дзесьці на дварэ ён так уздыхнуў, што Люба пачула, стоячы ў сваіх дзвях. І гэта прымусіла яе падумаць, што яна-ж нічога не адказала Стафанковічу на яго доўгую гаворку. Яна не магла адразу апомніцца, такое яго з'яўленне сюды было нечаканае і дзіўнае. Яна зачыніла дзверы і села к сталу. Хвілін дзесяць яна сядзела, апанаваная адумам, пасля дастала з шуфляды вучнёўскі сшытак, вырвала з яго некалькі лістоў і ўзяла ў руку пяро. Яна паспела толькі напісаць „Дарагая Валя“, як хтосьці застукаў у дзверы. „Зноў стары вярнуўся“,—падумала яна і адчыніла дзверы.

— Валечка!—выгукнула яна, хапаючы за рукі маладую жанчыну і ўцягваючы яе цераз парог.

— Любачка!—выгукнула Валя з адмысловай жаночай сентыментальнасцю.

Сяброўкі абняліся і пацалаваліся.

— Я прыходзіла крыху раней, але цябе не было дома.

— Я табе толькі што села пісаць ліст. Я не ведала, што ты ў Менску. Калі ты прыехала? Многа год мы не бачыліся.

— Ой, якая ты стала?

— Пастарэла?

— Не, дзе там. Я памятаю як ты буракі ў катле варыла каля разбуранага вакзала.

— Я табе пісала пра сябе.

— Але-ж я цябе не бачыла.

— Як добра! Ну, проста ты маладзец, як быццам і ведала, што мне так хацелася з табой пагаварыць. Такое здарэнне, бачыш, са мною сёння было, нядаўна, толькі што. Так маю ўсю душу перавярнула.

— Добра, мы будзем цяпер часта бачыцца, нагаворымся, я зусім прыехала. Мой муж будзе тут працаваць. Я ўжо агледзела сваю кватэру. Я спяшала да цябе, проста такі рвалася. Ты мяне выслухай і скажы. Я адразу так і пачынаю, не магу, каб адразу не сказаць.

— Гавары, я з закускай пастараюся, буду слушаць.

— Якія першыя адзнакі цяжарнасці, што ты адчувала ў першыя тыдні? Мне здаецца, я цяжарная. Каб гэта праўда! Я не асмельваюся ісці да доктара—а што, калі ён скажа, што гэта мне толькі здалося!

У гэты момант Валя была ўвасабленне найўнасці, быццам яна была дзіця. Гаворачы пра свае інтымныя справы, жанчыны часта робяцца такія. Валя і Люба прагаварылі больш за поўгадзіны і Валя паспакайнела. Назаўтра яна пойдзе да доктара, ужо не баючыся выйсці ад яго з сумным расчараваннем. І от пасля першай гэтай гаворкі ў момант спаткання, у якой, што тут таіцца, была пэўная доза сантыментальнасці, сяброўкі пачалі набываць кожная свой звыклы выгляд. Цяпер пачалася гаворка больш разважлівая і доўгая. Толькі цяпер Люба пачала прыглядацца да Валі і падумала, што яна асталася такая самая гаваруха, як і была калісьці. Але рыса нейкай незадаволенасці пракідалася праз усю яе гаворку і клала на твар

пячаць глыбокай задуменнасці, чаго раней ніколі не было. Прычыну гэтага Валя скоро раскрыла.

— Люба, ты ведаеш, я табе пісала, што ён не хоча, каб былі дзеці. Я ведаю, цяпер у мяне з ім пачнуцца нялады і згрызоты, гэта няйначай, і мне страшна, што гэта мне цяпер прыдзецца перажываць. Цяпер, калі я так рада, калі я гэтага доўгія гады так чакала...

— А ты паменш увагі на гэта.

— Няхай сабе вар'юецца, а я каб нічога? Але-ж мне ні то што прыкра, а праціўна, адваротна, торка, цяжка, што тая істота, якая ўва мне пачынае жыць, якую я, здаецца, ужо цяпер бачу сваімі вачыма, якую я ўжо цяпер, здаецца, люблю, нават перад тым ужо як пачаць жыць, існаваць, спаткае не толькі непрыхільнасць, а можа нават ня навісць ад свайго роднага бацькі.

— А пасля, калі дзіця народзіцца, ён можа сам пашкадуе, што так быў цяпер.

— Гэта можа будзе, але цяпер з самага пачатку! І што мне належыць вытрымаць за гэтыя часы!

— Ну, то я ўжо не ведаю, што ў цябе за муж там такі?

— Я памятаю, некаторага года мне здалося было, што я цяжарная. Калі я яму гэта сказала, ён адразу стаў такі, што я пачала баяцца, што ў мяне на ўсё жыццё пачнецца да яго нянавісць. Але мае надзеі на цяжарнасць былі тады дарэмныя. Ён як толькі пачуў гэта, раптам змяніўся, захапленне, уздым апанавалі ім, ён як малое дзіця пачаў бесперастанку гаварыць мне, што няма канца яго каханню да мяне.

— Дык што ён, нясталы чалавек? Пстрыкун? Бесклапотны матыль? Франт?

— Як гэта разумець „франт“?

— Прыгажосць і ахайнасць гэта адно, а фран-
таўство—другое.

— Можа і так. Ты ведаеш, я так баюся сказаць
яму пра свой стан, гэта будзе мне страшная хві-
ліна.

— Я табе раскажу адну справу, ты гэтую
справу раскажы яму, свайму мужу. Тут наконт
бацькоў і дзяцей.

— Ну, гавары.

— Ты ведаеш мяне з тых часоў, калі я жыла
ў тых гнілых сценах. Тады, калі мой сын быў
малым дзіцем. Ты тады мне памагала шукаць
бацьку майго сына. Так і не ўдалося знайсці табе,
але я сама знайшла.

— Знайшла? Праўда?

— Тут было так, я навучылася чытаць і пра-
чытала ліст, які яго бацька, правячы там млын,
пісаў дадому ў Менск. Шпулькевіч, цераз якога
гэты ліст перасылаўся, згубіў яго, і ён захаваўся
ў маіх руках. І от я прачытала адрас і пайшла
туды. Быў толькі адзін стары, а сына не было,
ён выехаў у іншы горад. Я трымала на руках
дзіця і сказала старому, што гэта яго ўнук. Па-
верыў ён ці не паверыў, але прагнаў мяне. Даў,
праўда, стары нейкі фрэнч накрыць дзіця ад
дажджу, ды і то не таму, што шкадаваў дзіця,
а каб я хутчэй пайшла. Больш я там ужо не была.
Наплявала. Пайшлі яны ўсе к чорту. І от сёння
гэты самы стары прыходзіць да мяне, апанованы
ўсялякімі сваімі хваробамі (ведама слабы ад ста-
расці).

— Чаго-ж ён прышоў?

— Аб унуку ўспомніў.

— Не можа быць, тут мусіць іншая прычына.

— А прычына тая, што яго сын адцураўся.
Можа яго і шкада, гэтага старога хітрага дурня.

Але якое я маю да яго дачыненне? Ён сказаў так: тое, што я хаваў у спадчыну свайму сыну, тое прынясу ўнуку. Адзежу там нейкую, рэчы. На чорта-ж яно мне? Гэта якраз як той фрэнч. Той быў, каб мяне хутчэй з вачэй выправіць, а гэта, каб купіць сабе сваяка на старасць. А дзе-ж чалавечае пачуццё. Купля і продаж! Гэта ўжо ў самы пачатак пакладзена. Я думаю, што яго таму і сын ведаць не хоча, што такое выхаванне ад яго меў. Няма пачуцця блізасці, няма душы. Сын такі самы. Калісьці тады, у млынара, калі ён чапіўся да мяне, я яго пхнула была і ён абдзёр руку аб віль. Была кроў. То ён прыдумаў, што быццам гэта яго паляк раніў. Я тады думала, што гэта ён каб мяне не вінавацілі за такую справу, аж пасля ўпэўнілася, што гэта проста з рызыкі—уся вёска ненавідзела палякаў, дык і ён, значыцца, герой перад людзьмі. Усялякую драбязу, каб выкарыстаць сабе.

— А што ты сказала старому?

— От і дрэнна-ж, што я нічога не сказала. Я так збянтэжылася, так ён мяне ашаламаніў гэтым раптоўным з'яўленнем, што я маўчала. І толькі адумалася, калі ён пайшоў.

— А што, яго сын зусім адцураўся?

— Мусіць проста, не ў галаве яму бацька. Галава забіта іншым. Я-ж кажу, ніякіх сардэчных дачыненняў. А калі якое няшчасце на галаву ўпадзе, у якім бацька мог-бы памагчы, то тады адразу бацьку ўспомніць, так як бацька ўспомніў унука.

— Памятаеш, я табе пісала пра сардэчныя сувязі. Гэта мяне і палохае ў маім цяперашнім стане. Такую душу я пачынаю бачыць у свайго мужа.

— Як вы жывеце?

— Не кепска. Я яму падабаюся як жанчына.

— Калі будзеш цяжарная, то пакінеш яму падабацца як жанчына.

Валя падняла ўгару твар, быццам у раптоўным спалоху:

— Праўда, я аб гэтым не думала.

— Ты трывожышся? Значыцца вы адно аднаго любіце?

— Праўда. І я толькі хачу, каб ён змяніўся ў лепшы бок. Я хачу быць з ім, і з дзіцем ад яго.

— Пастарайся яго перайначыць.

— Але як? Я ўжо колькі год жыву з ім і ведаю, што гэта цяжка.

— Ты быццам не падобна на сябе ранейшую. Тады ў цябе была такая цвёрдая натура. Ты, здаецца, магла дамагацца свайго.

— Ён узяў нада мною ўладу.

— Скінь гэтую ўладу. Гэта зусім на цябе не падобна.

— Не, ты так дарэмна думаеш, гэта я толькі тут так размякла. Я з ім змагаюся, і можа калі-небудзь ён дойдзе да якога-небудзь крызіса. Каб што-небудзь раптоўнае яго аглушыла!

— А ўсё-ж такі тваё захапленне ім скончылася. Напэўна тут вялікую сілу мае прывычка да яго.

— Я не гавару, што не так.

— А ты гэтага не бойся. У такім выпадку вырастае таварыскасць і дружба. Прывычка вялікая справа, у кожным разе для пэўных натур. Я сама да іх належу. Адзін мой добры таварыш з нашай фабрыкі мне заўсёды на гэта гаворыць з усмешкай, што чалавек да ўсякага паскудства можа прывыкнуць, а таму прывычка дрэнная справа, бо паскудства заўсёды астанецца паскудствам. А я думаю, што адзнака кожнага сапраўднага чала-

века з совецкай грамады—нянавісць да паскудства. Прычым тут прывычка?

— Гледзячы як хто глядзіць на тое, што называецца паскудствам. А можа хто інакш глядзіць. Што аднаму дрэнна, тое другому добра.

— Забыцца на бацьку, кінуць сваё дзіця—на гэта адзін погляд усёй грамады. Я сабе не магу ўявіць, каб мой сын на мяне калі-небудзь забыўся. І не таму, што ён ведае, як я пакутвала, калі давала яму жыццё. І менш за ўсё я думаю пра тое, што мой сын сваёй душой будзе адчуваць былыя мае пакуты. Ён, як і ўсё яго пакаленне, мае шчасце ніколі гэтага не ведаць. Ён нават тыя гнілыя сцены, у якіх я яго нарадзіла, памятае як праз сон. Але паміж намі вялікае пачуццё,—я яго маці, ён мой сын, я рада, што ён шчаслівы. І гэтае пачуццё да яго я сама выхавала, а ў аснове гэтага пачуцця ляжыць само жыццё, усе яго натуральныя пачаткі.

— Як я рада, што нарэшце і ў мяне будзе дзіцё.

— Пагавары наконт гэтага з мужам, успомні яму яго старога бацьку. Ты гаворыш, што ў яго няма сардэчных сувязей. Гэта значыцца, няма нідзе шчырай дружбы?

— Люба, у нас з табой дружба? З чаго пачынаецца дружба?

— У нас дружба пачалася з таго моманту, калі ты пахавала бацьку. Датуль ты мне проста ад сваёй добрасці хацела памагчы. У мяне было так. Мне мае таварышкі з працы прынеслі падарунак. Там была бялізна майму сыну. Гэта быў час, калі я ўпершыню пачала мець асалоду ад чыстаты. Быццам я ажывала. Я з тымі дзяўчатамі працавала разам. Фабрыка была малюсенькая, цесная, недзе было павярнуцца. Працуючы, мы перашкаджалі адна адной. Так я працавала два

гады. У мяне з'явілася дружба. Некалькі дзяўчат часта прыходзілі да мяне і я прыходзіла да іх. Але праз два гады прыбудаваў адзін цэх і быў план разбудаваць нанова ўсю фабрыку. Мы гэтага чакалі. Тады стане вальней працаваць, лепш, лягчэй. З кожным годам я прывыкала да новай гэтай мне працы і ўцягвалася ў яе. І от першы раз мяне пахвалілі. Тое, што я зраблю, сапраўды добра выходзіла. Мяне пахвалілі ў друку. Я яшчэ жыла ў тых гнілых сценах. Памятаю, я ішла з газетай у руках дадому. Ішла па сваёй той вуліцы. З-пад хмар выбілася наверх перадвячорная ясная паласа. І як быццам бы гэта была нейкая прасторная далечыня, у якую ідзе радасная дарога. І гэтая яснасць на небе была любая, і тое, што пра мяне напісалі, і што ў мяне бялізна чыстая, і што сын мой дагледжаны. Я пачала адвыкаць з смуткам думаць аб сваім заўтрашнім дні і наогул думаць пра тое, што калі-небудзь можа зноў мне прыйсціся кепска. Калі будзе кепска мне, то і ўсім, добра мне, добра і ўсім. Навокал мяне былі такія-ж самыя дзяўчаты і жанчыны. А пасля фабрыка стала вялікая, на маіх вачах яна рабілася, і я сама так увайшла ў справу, што заўважала як і што лепш трэба рабіць. Некалькі разоў мяне хвалілі і ў друку, і на сходах. Каб мяне маглі адарваць калі ад гэтай фабрыкі, мне страшна і падумаць. Гэта прывычка. Але не магла-ж я, аднак, ірвыкнуць да гнілых сцен. Значыцца, не да ўсяго чалавек прывыкае. Я думаю, ты павінна пашукаць у душы свайго мужа чагосьці падобнага. Не можа быць, каб у чалавека нічога не жыло ў душы глыбокага, важнага яму самому.

— А калі ўсё тое, да чаго ён імкнецца, зводзіцца толькі да таго, каб быць не работнікам, а чынам?

— Ты муціць не здолела разварушыць яго душу. Заходзь з ім да мяне. Я яму раскажу сваю гісторыю, пакажу свайго сына, пакажу тое, што пра мяне пісалі, а я-ж ніякай славы не дамагалася, я толькі працавала. Адзін раз было так, гэта было год шэсць ці сем таму назад. Наша фабрыка была ў прарыве, трэба было выцягваць. Я тры змены адстаяла на рабоце. Трэцюю змену я ўжо ледзве дастаяла, але гэта трэба было, шмат з нас так рабілі і гэтым выратавалі справу. Але як-бы там ні было цяжка, а ўсё-ж лягчэй як калісьці трымаць пад млынам на плячы дошку з двума васьміпудовымі гадамі на ёй. А цяпер ужо нічога падобнага няма, усё ў нас цяпер механізавана. Стары, што сёння прыходзіў да мяне, такое на мяне нагнаў утрапенне, быццам-бы на нейкі час вярнуў мяне ў тыя гнілыя сцены.

— Ён высокі? У шэрым фрэнчы, у ботах і з кліночкам барады?

— Ён такі.

— Я яго бачыла. Я ішла першы раз сюды, а ён з усходаў спускаўся. Мае думкі такі былі поўны маёй цяжарнасцю і маім мужам, што гэты стары мне здаўся вельмі падобны да майго мужа. Тут былі дзве дзяўчыны і два хлапцы, адзін здаецца твой сын. Ён мне спачатку таксама здаўся падобным на майго мужа... Не, я яго хачу перайначыць для сябе, мець і яго і ад яго дзяцей.

— Што-ж,—усміхнулася Люба,—тут можа сапраўды ёсць падабенства, калі льга гэтак сказаць—духоўнае. Таксама як твой муж не мае сардэчных, як ты кажаш, сувязей, так і на гэтага старога Стафанковіча сын забыўся. Бліжэй, Валечка, да стала, будзем піць чай.

— Стафанковіча? А як яго сын завецца?

— Сашка.

— Сашка Стафанковіч? Які ён з выгляду... Валасы якія ў яго, колькі яму можа быць цяпер год? Ага... ага... так...

Валі стала ўсё ясна адразу, яна цяпер зразумела, чаму яе муж заўсёды выходзіў або не даваў ёй скончыць, калі яна загаварвала пра сваю сяброўку Любу Лук'янскую. Але ніводная рыса на яе твары не задрыжала: у адзін момант, пакуль яна выслухала апошнюю Любіну фразу, яна ацаніла ўвесь стан справаў і рэчаў і ў яе з'явілася цвёрдая думка. Усю развагу сваёй галавы яна выклікала сабе на дапамогу, каб быць спакойнай і нічога не сказаць Любе. Бо інакш усё можа страціць сваю сілу. Яна дапіла чай, яшчэ пасядзела, яшчэ пагаварыла, навяла Любу на гаворку і яшчэ раз пачула, што стары Стафанковіч гаварыў, што на тым месцы, дзе была тая трухліна; валяецца цяпер у паракні і пыле той сашкаў фрэнч. Яна нават стала вясёлай, ажывілася, многа гаварыла, жартавала і пайшла, рвучыся хутчэй з'явіцца ў сваю кватэру. Але дарэмна яна спадзявалася— Сашка нанач не з'явіўся. Тую ноч ён весела пераначаваў у Вэнькі Шпулькевіча. Яны яшчэ добра выпілі нанач, паклікалі добрых двух суседзяў і прарэзаліся да самага рассвітання ў прэферанс. На гэтым і скончыліся сашкавы кіпучыя суткі. На раніцу ён а гадзіне адзінаццатай паказаў сваю асобу ў сваім новым габінеце. Ён акінуў вокам супрацоўнікаў і, галоўным чынам, супрацоўніц і пачаў думаць, як-бы выгодна ў першы дзень паказацца перад імі. У такіх думках час дацягнуўся да паловы чацвертай, і ён вышаў. Вэнькавай блакітнай машыны ўжо не было, а сеў ён ужо ў машыну сваёй установы, поплец са сваім непасрэдным начальнікам.

Машына спачатку адвезла начальніка, а тады

ўжо і самога Сашку даімчала да яго новай квар-
тэры. Ён пераступіў парог, бліскучы і жыццера-
дасны, і адразу хапіў Валю ў свае абдымкі.

— Я цэлую ноч не спаў, Валя, прыгатуй мне пасцель.

— Добра. Зараз. Ты ведаеш, чаго я так рада?

— Скажаш—то буду ведаць. Мне яшчэ трэба па-
спаўшы паехаць увечары атрымаць пропуск на тры-
буну: заўтра парад—вызваленне ад белапалякаў.

— Сёння зранку я хадзіла да доктара праве-
рыць. Я цяжарная.

Быццам-бы ён убачыў сякеру, якою рыхтуюцца
яму адцяць галаву. Ён адразу адапхнуў ад сябе
Валю і бліскучасць усіх рыс яго твара ўмомант
ператварылася ў змрочнасць.

— Трэба гэта ліквідаваць,—сказаў ён стрымана.

— Я-ж табе кажу, што я рада.

— Давай не будзем адно аднаго мучыць. Зрабі
так, як я гавару.

І тут агонь прарваўся праз штучную валіну спа-
койнасць.

— Будзе так, як я гавару! Што я не чалавек
перад табою?

Але адразу яна апамяталася. Яна ведала, што
ні крык, ні спакой не паможа, яна мела практы-
ку. Крык толькі можа не даць давесці да канца
яе намеры. І яна сказала спакойна:

— Мы пра гэта яшчэ пагаворым.

— Ты яшчэ гаварыць збіраешся? Ты не хочаш
даць мне спакою, каб я не адпачыў у сваёй ква-
тэры? Тут гаворак быць не можа. Я сказаў.

— Ідзі. Я табе паслала. Паспі да вечара. А ўвечары
мы пойдзем у горад глядзець святочную ілюміна-
цыю. Я-ж табе яшчэ нічога не сказала, чаго ты такі

Ён паспакайнеў, лёг і заснуў. Гадзіны за дзве
да змроку яна ўгаварыла яго прайсціся па вулі-

цах. Яна нават даклеравала яму падумаць аб „ліквідацыі“. І ішла поплич яго, поўная горачы, што замест радаснай гаворкі з ім даводзіцца ёй самой даводзіць яго да ганьбы. Але калі глыбей разабрацца, то ў яе сэрцы ў гэтую хвіліну каранілася таксама і злараднасць. Толькі не спадзявалася яна, што сашкава ганьба выйдзе за межы, так сказаць, інтымныя, за межы любімага пакоя. А гэта праз некалькі гадзін адбылося.

Яна пачакала на вуліцы, пакуль ён заходзіў у сваю ўстанову ўзяць сабе на заўтра пропуск на трыбуну. Пасля яна зажадала абысці навокал Дом урада, добра разгледзець яго. Ён спачатку здзівіўся—нашто гэта, але яна так папрасіла яго, што ён пайшоў, узяўшы яе пад руку.

— З якой сцяны акно твайго габінета?

— А я яшчэ не магу добра арыентавацца.

— Успомні і пакажы мне.

Забаўляючы яго такімі гаворкамі, яна ўвяла яго ў завулак, ці, праўдзівей кажучы, у нейкі двор і пачала паднімацца з ім на ўзгаркаваты пляц.

— Куды ты мяне вядзеш?

— Пачакай, зараз сыйдзем назад. Тут я хачу штосьці табе паказаць.

— Але-ж ты казалася глядзець ілюмінацыю?

— Зараз пойдзем глядзець ілюмінацыю. От і прышлі. Бачыш гэтыя дзве драўляныя сцяны? Адна трухліна. Гэты бок разабралі.

— Хэ-хэ, або вецер растрас. Ну то што ты мне паказваеш!

— Я цябе ў пору якраз прывяла, каб ты добра разгледзеў—апошні прамень сонца ляжыць яшчэ тут і праз дзве хвіліны схаваецца. Сонца заходзіць. (І тут яна ўжо не так гаварыла Сашку, як сама сабе.) Унь і ложка той самы. Маё дзіця не будзе ведаць гэтага!

— Якое дзіця, што ты гаворыш, чаго ты мяне сюды прывяла?

— Слухай. Тут калісьці жыла мая самая лепшая сяброўка і гадала сваё дзіця, якога бацька ведаць не хацеў. Бачыш, у якім пекле тое дзіця расло. Цяпер ён прыгожы, чысты, шчаслівы і радасны. (Яна бегала вачыма па зямлі, пакуль сярод патрушчаных цаглін убачыла фрэнч.) А от і вопратка, якою дзед быў унука ад дажджу накрыў.

Фрэнч ляжаў увесь растрыбушаны і сатлелы, ён ляжаў на гнілых дошках, з якімі відаць нядаўна упаў з надсцення. З яго ўжо зыходзіў апошні прамень вячорнага сонца. Валя не спускала вачэй з сашкавага твара.

— То значыцца дзед глядзеў гэтага ўнука?—сказаў Сашка, не міргнуўшы вокам, вытрымліваючы перад Валяй тон святой нявіннасці.—Гэта з тваёй сяброўкай была такая справа?

„То ты так? Цябе гэта нават не кранула? Як жа ты добра трымаешся! Калі так, то трэба цябе павесці туды, можа гэта што-небудзь табе паможа! Ах, каб там які-небудзь народ быў, каб як агвём цябе пеканула“,—думала Валя, моўчкі ідучы з Сашкам на вуліцу.

— А цяпер пойдзем да маіх знаёмых,—стараючыся скрыць злосць, гаварыла Валя.—Я запрошана ў госці на сёнешні вечар і мне казалі, каб я не прыходзіла без цябе.

— Толькі не да гэтай тваёй сяброўкі,—сказаў Сашка незалежным ад усяго тонам.—Ты мне колькі разоў пра яе расказвала і мне яна здаецца нейкай сантыментальнай асобай.

— Чаму сантыментальнай? Хутчэй цвёрдай і ўпартай.

— Няхай сабе так.

— Не, не да яе. Пойдзем у іншую сям'ю. Каяц-

ца не будзеш. Табе будзе там весела. Вельмі павінна быць весела,—зларадна сказала Валя.

Яны селі на трамвай, а як сышлі з яго і прайшлі да рогу вуліцы, Валя раптам рванула Сашку за руку так, што той аж хістануўся ўбок.

— Што з табой?—аж спалохаўся ён.

— Я спатыкнулася, і мне здаецца, што мы не туды прышлі. Азірніся назад, глядзі сюды, той завулак здаецца канчаецца праз некалькі дамоў ці ідзе далей? Нешта я забылася, тут не бываючы часта.

Сашка пачаў глядзець на рог завулка і ўспамінаць, адварнуўшыся ад таго чатырохпавярховага дома, куды яны з Валяй ішлі. Валі гэтага і трэба было. Ёй важна было, каб Сашка хвіліны тры не глядзеў на гэты дом: каля яго, насупраць аднаго з пад'ездаў, стаяў той самы высокі стары, якога яна ўчора спаткала на ўсходах, калі ішла да Любы. Цяпер яна яго адразу пазнала. І ўмомант яна здагадалася, чаго ён тут стаіць: ён трымаў перад сабою штосьці ўверчанае ў прасцірадла. „Прынёс унуку футра, як учора расказвала Люба. Добра. Гэтага толькі і трэба было мне. Можа ты, даражэнькі мой, хоць раз ляснешся тварам у гразь і тады чалавекам будзеш. От-жа пашанцавала“, — зларадна думала Валя. Стафанковіч увайшоў у пад'езд і тады Валя, не дачакаўшыся, пакуль Сашка вырашыць, дзе канчаецца завулак, пацягла яго да чатырохпавярховага дома:

— Я ўспомніла, мы прышлі туды, куды трэба.

У самым пад'ездзе яна яшчэ з хвіліну пратрымала Сашку, прыслухоўваючыся ці не гучыць яшчэ на ўсходах хада высокага старога. Яна пачула як ляснулi дзверы, значыцца яе свёкар ужо ўвайшоў, куды яму трэба было. Шпарка пацягнула яна за сабою Сашку, стараючыся не замарудзіць і секунды, каб трапіць на самы пачатак

сцэны. Але калі яна спадзявалася, што сцена будзе вузка сямейная, то неўзабаве з радасцю ўбачыла, што справа стаіць шырэй. От як усё гэта было. Валя не стукала ў дзверы, яна не магла цяпер марудзіць з-за такой умоўнасці і не паспець на самы пачатак сцэны, якая так на шчасце здарылася і ад якой шмат што магло залежаць. Апроч таго яна хвалявалася. Яна тузанула дзверы, і яны бязгучна адчыніліся. На стале гарэла лямпа. Стол быў малы, пісьмовы, той самы, за якім учора яна сядзела з Любай. Зялёны абжур накрываў лямпу і ўвесь гэты вялікі пакой тануў у прыемным змроку. Святло трымалася толькі каля стала пры сцяне. Таму Сашка адразу і не заўважыў свайго бацькі, які стаяў пры самай супроцьлеглай сцяне і трымаў у руках, перад жыватом, клунак. Валя ўляцела першая, Сашка ўвайшоў за ёю. Абаім ім адразу з дзвярэй кінуўся ў вочы такі малюнак, каля асвечанага стала: плячыма да дзвярэй стаяў чалавек у вайсковым адзенні. Выцягнуўшы перад сабою рукі, ён трымаў у іх любіну галаву. Люба стаяла перад ім збянтэжаная, як малое дзіця. Збоку трымаўся чалавек у чорным пінжаку. Ён то браў у рот папяросу і ў рукі запалкі, каб закурыць, то раптам клаў усё гэта на стол, ён то садзіўся, то ўставаў з свайго месца. Сашка пазнаў Рыльскага, любінага-ж твара ён яшчэ выразна не бачыў, каб пазнаць і яе. Не сказаць, каб ён вельмі прагнуў спаткання з Рыльскім, але хацеў ужо ісці прывітацца з ім. Валя-ж патрымала яго за рукаў і пакуль ён моўчкі азірнуўся на яе, каб даведацца, чаму яна яго трымае на месцы, вайсковец дастаў з кішэні кавалак нейкай матэрыі.

— Ты тады, Люба, і не ўзяла была з сабою гэтага кафтаніка, так і пакінула вісець на цвіку каля акна. А вазон твой тады так і высах, калі

гарматы яшчэ да таго не спалілі яго разам з сценамі. Па гэтым кафтаніку было відно, якія ў цябе тады былі вострыя плечы. Ты была дзіця і раптам цяпер такая стаіш перада мной!

— А ўжо неўзабаве ад таго будзе чвэрць веку, — абазваўся збянтэжаны і ўсхвалёваны Рыльскі.

— Татуля, я табе яшчэ раскажу сваю гісторыю. Каб ты бачыў, які ў цябе ёсць унук!

— Мне Рыльскі шмат што ўжо раскажаў з тваёй гісторыі.

— Пачакай, татуля, нядаўна стукнулі дзверы. Можа гэта прышоў ён. Лёнька, гэта ты?

Каля цёмнай сцяны ў адказ Стафанковіч моцна ўздыхнуў. Люба кінулася запаліць поўнае святло. Так скончыўся першы момант спаткання Лук'янскага з дачкой, пачатку якога Валя і Сашка не засталі. Рыльскага хваляванне пачало праходзіць, ён астаўся сядзець на крэсле і закурыў. Пад столлю бліснула святло, у пакоі запанавала віднота. Сашка пазнаў Любу і з абурэннем азірнуўся на Валю, але, азіраючыся, ён прайшоў вачыма па высокай змрочнай постаці, якая трымалася каля сцяны. Толькі перавёўшы вочы зноў на гэтую постаць, ён убачыў, што гэта яго бацька. Стафанковіч стаяў як распяты на сцяне. Тое, што ён трымаў у руках, з'ехала ўніз, вывалілася з рук і ўжо ляжала на падлозе, каля яго ног. Твар яго завастрыўся, вочы глядзелі з дзікай зайздрасцю. Трэба думаць, што на яго вачах прайшла ўся сцена спаткання Лук'янскага з дачкой з самага пачатку. І можа быць у гэтыя моманты перад яго вачыма раскрыўся вялікі сэнс усяго таго, у чым ён за ўсё сваё жыццё не бачыў ніякага сэнсу. У гэтую хвіліну ён адчуваў сябе тут так, быццам гэтыя ўсе людзі маюць дачыненне да яго душы, якую ён і мае права тут перад імі выварочваць. Запальваючы большае святло, Люба яшчэ раз сказала:

— Лёнька, Леанід, гэта ты ўвайшоў?

Але тут яна ўбачыла Стафанковіча і ля яго ног завязанае ў прасцірадла футра. На яе ілбе зрабілася тонкая маршчынка і, зварухнуўшыся, знікла. Яна апусціла рукі, быццам наткнулася на перашкоду, перамагчы якую будзе нялёгка. Рыльскі зірнуў на Стафанковіча і вочы яго засвяціліся так, як гэта бывае ў чалавека, у якога з'явіцца шчаслівая думка правільна вырашыць тое, што не паддавалася ні пад якое вырашэнне. Ажыўленасць яго твара так і асталася, аж пакуль ён не загаварыў з Стафанковічам. Але пакуль ён падышоў да Стафанковіча з сваім запытаннем, той сам першы загаварыў і як быццам-бы да ўсіх. Ён бачыў як Люба са здзіўленнем убачыла каля дзвярэй, поплич Валі, Сашку і, стараючыся здагадацца, чаго Сашка тут апынуўся, яшчэ больш адразу падгорбіў плечы і паставіў адно плячо вышэй другога.

— Як я бачу,—прахрыпеў ён,—то тут, каб не было крыўды, вы знайшлі свайго бацьку, якога страцілі ў маленстве? А то бывае, што бацька страціць сына... і сканае, як быццам у яго ніколі сям'і не было. (У яго душы меркла і траціла сэнс усё іншае, што жыло ў людзях і не належала да тых спраў, якія поўнілі ўсю яго істоту.) Я не застаў тут свайго ўнука? Нічога, ён мяне, каб не было крыўды, успомніць пасля.

Ён няспрытна нагнуўся, падняў з падлогі клунак, застукаў ботамі цераз увесь пакой да пісьмовага стала, штосьці там падумаў, пасля вярнуўся і паклаў клунак на другі стол, які стаяў пасярод пакоя. Развязаў рагі прасцірадла, пачаў выцягваць з яго крысо сапраўды добрага футра, але адумаўся і стаяў як аслупянелы. Твар яго яшчэ больш асунуўся і адзеравянеў.

— Што вы робіце, — моцна сказала Люба. — Вазьміце назад і ідзіце дадому. Да якой вы дзікасці дадумаліся!

Сашка стаяў як апараны. Стафанковіч выслухаў Любу і як на механічнай прыладзе, без аніводнай жывой рысы на твары, павярнуўся да Сашкі:

— Ты давёў бацьку да таго, што яго, як злодзея кожны ад сябе адпіхае. Няхай сабе будзе так, што я памру без роднага слова свайго сем'яніна.

Ён нешта яшчэ хацеў сказаць, але пачаў заікацца і нічога нельга было разабраць, што ён гаворыць. Сашка сваімі кемлівымі мазгамі адразу ацаніў стан справы: ён перажываў ужо страшэнную ганьбу, ён не мог чалавечымі вачыма глянуць на Любу, у кватэры якой ён нямаведама чаго апынуўся, ён бачыў, што яго пазнаў і Рыльскі ў такі момант, калі ён быццам ляснуўся тварам у гразь. І нічога на яго твары не адлюстравалася, апроч злосці, якая дайшла да шалеяства. Ён проста такі закрычаў на бацьку:

— Пачвара, вар'ят, да чаго ты дайшоў! Што ты робіш? Ты можа ўсе вуліцы пачнеш абыходзіць з сваімі дурнымі скаргамі.

— А ты хоць раз калі ўспомніў аба мне?

— То напісаў-бы ты, я табе прыслаў-бы грошай, колькі хочаш. Ты ніколі аб грошах мне не пісаў!

— На чорта мне твае грошы! Я працу ў руках трымаў праз усе гады і ў твае кішэні магу грошай панапіхаць поўна, хоч калі.

— То чаго ты стогнеш? Ідзі да дому.

— Не ты мяне вывеў з майго дому і не ты мяне туды павядзеш. Ты мяне з машыны выгнаў! А як-жа, бацька сеў там, дзе павінен быў ты сядзець з гэтым сальнікам і шпікулянтам Шпулькевічам!

— Якраз, — сказаў Рыльскі, падыходзячы да Стафанковіча.— Я з самага пачатку, як пазнаў вас, хацеў пытацца,—ці не ведаеце вы, дзе паварочваецца той Шпулькевіч?

— Запытайцеся вы лепш у яго,—вельмі шпарка прагаварыў Стафанковіч і ткнуў пальцам у Сашку.

Адчыніліся дзверы і ўвайшоў хлопец. З выгляду яму можна было даць год пятнаццаць. Ён акінуў вачыма незнаёмых яму людзей, сказаў „добры вечар“ і пайшоў да століка ў кутку, дзе запаліў лямпачку і падцягнуў да сябе некалькі кніг, з якіх выбраў адну і разгарнуў яе на закладзеным сшыткам месцы.

— Лёнька,—сказала Люба.—Ідзі сюды. Татуля, от ваш увук.

Стафанковіч пазнаў таго хлапца, які тады танцаваў у рознакаляровым адзенні. Ён падступіў крок наперад і працягнуў руку да футра на стале. Ён бачыў, як вайсковец пайшоў хлопцу насустрач, узяў яго за плечы і пацягнуў да сябе:

— Ну, паглядзі на свайго дзеда, грознага камандзіра. Бачыш у яго шрамы? Я табе пра іх раскажу. Гэта ўсё з-за таго, каб ты цяпер не думаў аб кавалку хлеба, як калісьці я, або твая маці, а каб ты быў шчаслівым маладым чалавекам. Хадзі сюды бліжэй к гэтаму сталу.

Ён падвёў унука да стала пасярод пакоя і пачаў падсоўваць туды крэсла. Стафанковіч спачатку пацягнуў к сабе футра, пасля адхапіў ад яго рукі, як ад агню, і акамянеў у маўклівай позе. Магло здавацца, што яго есць з сярэдзіны нейкі боль.

— Валечка,—сказала Люба цераз стол, стараючыся ўняць сваё хваляванне,—ідзі сюды. Гэта мой бацька, а гэта Рыльскі. Памятаеш мае доказы... Татуля, гэта мая найлепшая таварышка яшчэ з цяжкіх маіх год.

— Калі з цяжкіх год, то дружба павінна быць моцная,—адказаў вайсковец, спыняючы свой позірк на Стафанковічу.

Паміж гэтых двух сваіх дзядоў стаяў унук, якому яшчэ належала ўведаць гісторыю свайго першага маленства.

— Я была-б рада тут астацца,—сказала Валя.— Але на маіх руках клопат.

Яна падбегла да стала, сцягла на край яго стафанковічаўскае футра і крыкнула яму ў самае вуха:

— Забірайце і ідзіце да дому. Я жонка вашага сына, я ў вас неўзабаве буду.

Стафанковіч стаяў і не варушыўся. Валя, спяшаючыся, каб хутчэй ачысціць стол, за які ўжо садзіліся людзі, хапіла футра і ўскінула Стафанковічу на плечы:—Адзявайце і ідзіце.

У гэты вечар Люба быццам пакінула здзіўляцца ўсяму. Тое што Валя ёсць сашкава жонка, быццамбы і не зрабіла на яе ўражання. Толькі пасля ёй усё гэта здавалася дзіўным.

— Выходзьце абодва, загадала Валя Сашку і Стафанковічу. І да Сашкі:—будзь пэўны, што ты зараз яшчэ не так ляснешся ў гразь. І трэба, каб так было. Я пастараюся. Хіба ты ў самай глушы з самага пачатку возьмешся за сапраўдную працу. Тады ў майго дзіцяці можа будзе бацька-чалавек, а не чорт ведае за што ганаровы член кожнага прэзідыума.

У гарачы ліпеньскі вечар Стафанковіч у футры наапашкі дацягнуўся да таксі і, дрыжучы каленямі, паслушна прымаў валін клопат аб сабе. Сашка адпіхнуў ад сябе Валю і пабег да трамвая. Ён рынуўся да Вэнькі Шпулькевіча. Той спаткаў яго навіною:

— Я нічога не магу зрабіць з маім былым фельчарам, якога ты зняважыў. Ён так не можа забыцца на крыўду, што дакляроўвае давесці тваё самазванскае партызанства.

Сашка пацешыў Вэньку яшчэ большай навіной:
— Рыльскі напаў на твой след!

Пераначавалі яны ўдвух неспакойна. Назаўтра было яснае надвор'е, быццам-бы сама прырода спрыяла, каб дэманстрацыя з бліскучасці сваёй нічога не страціла. Вэнька астаўся сядзець дома, а Сашка, стараючыся даць сабе хоць штучную спакойнасць, вышаў на вуліцу. А гадзіне дзiesiąтай ён ішоў па Савецкай вуліцы, штучнымі развагамі стараючыся знішчыць трывогу ў сваёй душы. Гэта яму пачало ўдавацца. Але тут ён убачыў як разам з іншымі часткамі дэманстрацыі спяшалася на парад калона моладзі, напэўна вучні якой-небудзь сярэдняй школы. Гэтая калона была адзета як на маскарад. Усё зіхацела рознакаляровым адзеннем. Сашка раптам убачыў тут свайго сына: юнак быў адзет як і ўсе ў адзежу з лёгкай матэрыі і нёс у руках звязаную з шаля чалму, якую на-хаду развязваў, каб завязаць яе лепш.

— Лёнька, завяжаш там, на месцы,—крычала яму некалькі галасоў.

Сашка ўмяшаўся ў натоўп. Як мыла з'еўшы, ён паклыбаў назад. Доўга сядзеў на скверы і як зачумлены пайшоў да бацькі.

— Я пагляджу як ён жыве,—гаварыў ён сам да сябе,—ці меў ён права даводзіць мяне да такой ганьбы. А жоначка таксама пастаралася! Хіба можна пасля гэтага жыць з ёю?

Увайшоўшы ў бацькаў пакой, ён не выгаварыў ні слова, быццам паралюш зацяў яму мову: ужо адзеты ў чорны гарнітур, ляжаў бацька—доўгі,

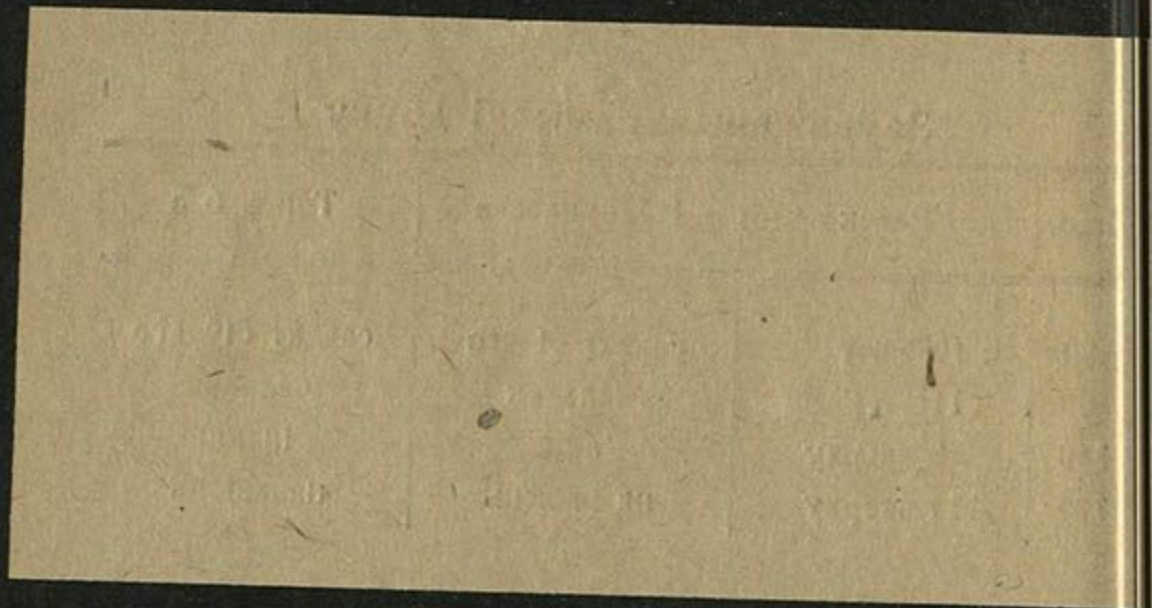
сухі, белатвары. Дзве жанчыны адцягвалі к сцяне лішнюю мэблю і ўсім гэтым камандавала Валя.

— Ага, ты з'явіўся,—холадна і без інтанацыі сказала яна Сашку.—Малайчына, герой, правадзейны член ганаровых прэзідыумаў чорт ведае за якія заслугі. Бацька памёр на світанні. Я яго толькі ўчора першы раз убачыла. Я не ведала і не ведаю, што ён быў за чалавек, як жыў, як цябе выхоўваў, але ён сказаў, што шчаслівы тым, што ў апошнія свае гадзіны ўбачыў мяне. З бацькам гаварыць позна ўжо, але я яшчэ прымушу цябе схіліць галаву перад Любай, хутчэй я кіну к чорту цябе, чым зраблю сабе няшчасце пакінуць дружыць з ёю.

У Сашкі астаўся нявыкарыстаны пропуск на адну з трыбун перад Домам урада. На трыбуне стаяла Люба поплич з Рыльскім. Яны глядзелі на парад войска перад урадавай трыбунай. Цыраманіяльным маршам праходзілі часці артылерыйскага палка. Рыльскі дакрануўся да любінага пляча і паказаў рукой. Люба пазнала свайго бацьку. Камандзір палка Лук'янскі вёў свой полк. У гэтым руху шрамаў яго нельга было заўважыць, таксама як і таго, што ён не спаў цэлую ноч, не могучы нагаварыцца з дачкой. Чорны конь пад ім танцаваў у лёгкай хадзе. Гадзіны праз паўтары ішлі калоны моладзі. У адной калоне быў Лук'янскага ўнук. Калона ішла танцуючы. Тут вайсковы зборны аркестр быў заменен адмысловым. Лёгкая матэрыя розных колераў уздымалася ветрам і здавалася, што адзетыя ў яе людзі не маюць у сабе ніякай цяжкасці.

Заўважаныя памылкі друку

Стар.	Радок	Надрукавана	Т р э б а
20	10 знізу	салдат бі яго	саядат біў яго
20	11 .	чала ек	чалавек
146	3 зверху	акш	інакш
165	17 зверху	ня навісьць	нянавісьць

a

ЦАНА 2 р. 25 к.

163

8000000259099 1

На белорусском языке
Кузьма Черный
ЛЮБА ЛУКЬЯНСКАЯ
Государственное
Издательство
Белоруссии
Минск — 1937